

TARTALOM

Összefoglalások

- Gian Luca Potestà – Giovanni Vian: Egy vallás története: a kereszténység
(*Kun Tibor*) 3
David Abulafia: A Mediterráneum humán története (*Lakatos Artur*) 9

A rokontudományok köréből

- Paul J. Du Plessis: Bérleti szerződés a római jogban (*Nótári Tamás*) 13
Dieter Vieweger: Korszakokon át. Valóban megfelelő helyen ábrázolták
a Golgotát? (*Herczeg Anna*) 19
Roderick Floud – Robert William Fogel – Bernard Harris –
Sok Chul Hong: Antropometrikus történetírás (*Káli Róbert*) 22

Fejezetek Közép-, Kelet- és Délkelet-Európa történetéből

- A. Ju. Dvornycsenko – Ju. V. Krivosejev – R. A. Szokolov –
V. V. Saposnyik: Az orosz ortodoxia: a megkeresztelkedéstől
a patriarkátusig (*Sashalmi Endre*) 33
Denis Vovcsenko: Az ortodoxia modernizálása és a keresztény Kelet
(1856–1914) (*Váradai Katalin*) 38
Vladimir Geiger: Horvát területek emberveszteségei a második
világháború alatt (*Kiss Vilmos*) 43
Jiří Rajlich: Aszimmetrikus légi háború: a Luftwaffe bevetése a fellázadt
Szlovákia ellen (1944. augusztus–október) (*Bognár István*) 48

Ókor

- Robin Osborne: A klasszikus görög testről írott történelem (*Fakász János*) 51
Jennifer Wright Knust – Várhelyi Zsuzsanna (szerk.): Állatáldozatok
az ókori Mediterráneumban (*Rusznák György*) 56
Stephen Mitchell – Peter Van Nuffelen (szerk.): Pogány egyistenhit
a Római Birodalomban (*Sólyom Márk*) 60

Kora újkor

Lucy Wooding: VIII. Henrik (*Fodor Mihályné*) 69

Újkor

Arrigo Petacco: Nagypolitika és szépasszony (*Madarász Imre*) 80

Milena Tafrova: Míhhat pasa reformjainak megítélése (*Demeter Gábor*) 83

T. W. Roberts: Republikánizmus, vasúti imperializmus és a Francia
Birodalom Afrikában (*Kovács Márta*) 97

Jelenkor

Robyn Siers: Ausztráliai nők a hadiápolásban (*Egri László*) 102

Bene Krisztián: A francia fegyveres kollaboráció a második
világháborúban (*Kult László*) 107

Maria Dolores Ferrero Blanco: A Somozák Nicaraguája (1936–1979)
(*Anderle Ádám*) 115

Hans-Ulrich Wehler: Társadalmi egyenlőtlenség Németországban
(*Eperjesi Zoltán*) 124

ÖSSZEFOGLALÁSOK

Egy vallás története: a kereszténység

Mint oly sok alkalommal, amikor több évszázad – sőt, jelen esetben, több évezred – történelmét sok adattal, névvel, eseménnyel feldolgozó műről írok beszámolót, rögtön látom, hogy nem fog menni a teljességre törekvés. Így vagyok most is, amikor két olasz kutatónak a kereszténység történetével foglalkozó művét vettem a kezembe, sok dolgot ki kell majd hagynom, át kell ugranom, vagy éppen csak érinteni tudom majd. A kiválasztott és ismertetett fejezeteket most is önkényesen választottam ki – jobb híján...

A könyv 22 fejezetből áll, a fejezetek címei: I. Jézus és a kereszténység eredete; II. Konfrontáció a zsidó hagyománnyal; III. Az isteni titok és a gnosztikus exegézis; IV. A keresztények helyzete a Birodalomban: Nérótól Constantinusig; V. Életformák és a kereszténység elterjedése a IV. és V. században; VI. A kereszténység mint a Római Birodalom vallása; VII. Constantinus öröksége. Püspökök, szerzetesek és uralkodók az V. századtól a VII. századig; VIII. Az arab terjeszkedés és a keresztények helyzete az iszlám területeken; IX. A kereszténység a frankok által uralt Európában; X. Egyházi struktúrák, missziók és kultúra a IX. és a XI. század között; XI. A XII. századi római Egyház és ellenségei; XII. Vallási és eszmei mozgalmak a XII. században; XIII. A szerzetesek évszázada; XIV. Az avignoni pápaság. Inkvizítorok és eretnekek, misztikusok és próféták; XV. Egyetemes zsinat elve és pápai monarchia. Reform, profetizmus és vallási buzgóság a XV. században; XVI. A protestáns reform; XVII. Harc az eretnekség ellen, a társadalom megszabályozása: a felekezetek kora; XVIII. A keresztény egyházak „hosszú tizenhetedik évszázada”; XIX. Az egyházak és a modernség; XX. Az egyházak restauráció, liberalizmus és szocializmus között (1814–1914); XXI. Az egyházak, a világháborúk, a totalitarizmusok; XXII. Az egyházak a harmadik évezred felé.

A *Bevezető*ben a szerzők figyelmeztetnek bennünket arra, hogy bár a kereszténység maga az egyházakban ölt testet, története *mégsem* az egyházak története, hiszen kiterjed olyan, egyházakon kívüli megjelenési formákra is, mint a művészetek, az irodalom, amelyeket sokszor nem is az egyházakhoz

kötődő személyek hoztak létre, elsősorban Európában, ahonnan azután elterjedtek a világ többi részén is. Ennek a könyvnek a célja pedig az, hogy „összekapcsolja és átfedésbe hozza az intézményi és az intellektuális történelmet, különös figyelemmel a keresztények által keresztények számára kidolgozott iskolákra és formatív környezetekre.”

Az első kiválasztott fejezet az V. fejezet lesz, amelyben a kereszténység IV. és V. század közötti elterjedését mutatom be. Ennek egyik megállapítása, hogy a keresztény szerzetesi életformák legkésőbb a III. század második felében alakultak ki, főszereplői között mind férfiak, mind nők voltak, akik askétikus életmódjukkal tűntek ki; egyik legrégebben feljegyzett ilyen szerzetes *Ieraca di Leontopoli (meghalt 340-ben)* volt, aki a teljes testi és szellemi tisztaságot vallotta, lemondott a szexuális életről, még a házasságot is elítélte. Az Alsó Nílus anakorétái az askétizmust a magányos étellel kapcsolták össze; az Alexandriában élt *Atanasio* patriárka az anakoréták egyik szerzetese – *Antonio* – életének leírásával a szerzetesi hagiográfiát teremtette meg. A leggazdagabb és legtöbb szerzetesi település nyomaira Téba környékén bukkantak, ahol a szerzetesek a sivatag szélén, elhagyott falvakban húzták meg magukat. A IV–VI. századi Egyiptomban a félszerzetesi életforma uralkodott, főleg férfiak alkották; a szerzetesi vagy félszerzetesi életforma a nők számára veszélyes is lehetett. Kezdetben itt a püspöknek nem volt komoly hatalma, az csak a kappadókiai *Basileo (370–379)* törvényhozói tevékenysége folytán emelkedett ki., „a világ gyűlölete” volt a vezérelve, az általa vezetett közösség a hitvallás alapján szakadt el saját magától és múltjától.

Nyugat-Európában az Pireneusi-félszigeten egy *Priscilliano* nevű szenátusi tag nőkből és férfiakból álló szigorú askétikus közösséggel hívta fel magára a figyelmet és ellenségeinek dühét, míg a IV. századtól jómódú nők alkottak szintén askétikus közösségeket. *Ambrogio* milánói, valamint római püspökök támogatták a női szerzetesek vállalásait, de figyelmeztették a papokat a szexuális önmegtartásra, sőt később a saját feleségükkel folytatott ilyen irányú absztinenciára.

Constantinus uralkodása többek között a perzsiai és szíriai vallási vezetők keresztényüldözéseit indította el, mivel a keresztényeket egy ellenség hatalom képviselőinek tekintették. 340 és 351 között a Tigrisen túli és az Eufrátesz-menti területeken élő keresztények épületeit rombolták le, és gyilkolták le a keresztényeket; itt a kereszténység csak az V. század elején éledt föl, és a zoroasztrizmus meggátolására használták fel. Észak-Mezopotámiában és dél-kelet Anatóliában a keresztények a területek Római Birodalomhoz csatolásakor tudtak ellenállást kifejteni üldözőikkel szemben.

Örményországba *Gergely, a Felvilágosító* révén került a kereszténység, és ott 314–315 után hamarosan az „örmények nemzeti identitásának egyik alkotó elemévé” is vált. Grúziában a kereszténység *Mirján* király kereszténnyé válásával terjedt el. Etiópiával kapcsolatban a szerzők megemlítik, hogy a Római Birodalomhoz közelítés első szakaszát a Birodalommal való kapcsolatok kiépítésének nehézségei jellemezték, ami viszont az archaikus doktrínák és életformák túléléséhez vezetett.

Külön téma volt eközben a *Biblia-fordítás*, jobban mondva fordítások. Így például Szíriában először csak az Ó-Testamentum néhány része jelent meg szír nyelven, az Evangélium fordítása a IV. században látott napvilágot; a fordítások komoly kulturális és nyelvi előrehaladást is jelentettek. Ami a latin nyelvű Biblia-fordítások nyugat-európai megjelenését illeti, az a görög nyelvből történt a *Septuaginta (Hetvenes fordítás)* alapján. A legrégibb szövegek viszont, úgy tűnik, Afrikában jelentek meg.

A VIII. fejezet tehát a kereszténység és az arabok kapcsolatait elemzi. Azt még nem lehet biztonsággal tudni, *Mohamed* előtt voltak-e keresztények az Arab-félszigeten. A muzulmán vallásban mindenesetre jelen van a zsidóság több szokása, természetesen átalakítva azokat a muzulmán szokásrendre. Figyelemre méltó, hogy Egyiptom, Palesztina, Szíria és Perzsia muzulmán megszállása eleinte nem járt erőszakos muzulmán hittérítéssel, ez a VII. sz. végén kezdődött, magában foglalta a keresztények muzulmánok általi úgy-mond bálványimádását, megadóztatását; mindezek következménye volt, hogy sok keresztény, elkerülendő a muzulmán elnyomást, áttért a muszlim vallásra. Az Ibériai-félszigeten az ún. „védpaktum” („dhimma”) védelmezte ugyan a zsidókat és a keresztényeket, ennek egyik ára azonban az volt, hogy a muzulmánok támogatták a keresztények egymás közötti házasságát, de megnehezítették a egyes – azaz muzulmánok és keresztények közötti – házasságokat. Nagy változásokat hozott az arab hódítás: ekkor a keresztények ugyan még használhatták már meglévő templomaikat, de nem építhettek újakat, nem harangozhattak, nem nyilatkozhattak meg az imádságon kívül.

A XIII. században – többek között – a párizsi és az oxfordi egyetemek és a gyakran mellettük tevékenykedő tudományos központok hoztak újdonságokat a keresztények életében, a XIV. században pedig új intellektuális központok nyíltak meg Itáliában, Provence-ban, a Rajna mentén, Strasbourban, Bazelben stb. Terjedtek a „vulgáris” nyelvek, amelyek segítségével a vallási tanok egyre szélesebb néprétegekhez juthattak el.

Következő kiválasztott fejezetünk a XIX., amely az egyházak és a modernség kapcsolatát tárgyalja; ettől a fejezettől kezdve már folyamatossá tesszük az egyes fejezetek bemutatását.

Mozgalmas volt a kereszténység terjedése a XVIII. század második fele és XIX. század első évtizede közötti időszakban, ami azt jelentette, hogy nagyon meggyengült a kereszténység terjedésének lendülete elsősorban az „intellektuális elit és az uralkodó osztályokon belül”, és megerősödtek a felvilágosodási folyamatok, amelyek a francia forradalom után érték el tetőpontjukat. Európában a katolikusok intoleranciája a protestánsok ellen felerősödött, csakúgy, mint a zsidók áttérése a katolicizmusra. Oroszországban a cári önkény nehezedett a katolikusokra, amiben nagy szerepet játszottak *I. Péter* cár intézkedései, az amerikai forradalomban az angol gyarmatosítók puritanizmusa és egyfajta nemzetvallási gyakorlata hatott a vallási folyamatokra. Franciaországban *Bonaparte Napoleon* konzulátusa alatt, főleg politikai célok elérése érdekében válhatott aránylag fontos tényezővé a katolikus vallás. *IX. Pius pápa* „ingadozásai”, a liberális katolicizmusnak, egyfajta „moderált reformizmusnak” kedveztek. Az európai „alkotmányos rezsimek” terjedése egyrészt a „katolikus laicitást” és a katolicizmus elveinek a politikai életbe történő beépülését, másrészt – a XIX. század második felétől – a szocialista és a liberális eszmékkel szembe helyezkedő keresztény társadalom újból megerősödését segítették elő. 1860-tól a pápa világi hatalma gyengülésének lehetünk tanúi, *XIII. Leó* pápa támadta a modernizmust, bár nem volt ellene az Egyház modernizálásának. *Rerum novarum* című enciklikájában a „tőke és a munkásság közötti konfliktus oldására” keresett választ – a szerzők megjegyzik, ilyen irányú törekvései később jelentek meg a történelem akkori szakaszában, de tagadhatatlan, hogy hozzájárult a klérus „kímoldításához a sekrestyéből”, azaz a papságnak a társadalmi életbe történő belépését szorgalmazta. *X. Pius* modernizmus elleni heves támadásait nagymértékben a franciaországi, állam és egyház szétválasztásáról szóló törvény motiválta. Az orosz cár „szoros és fojtogató állami felügyeletét” a széles körű felekezeti támogatás ellensúlyozta.

Háború, béke és a katolicizmus a XIX. században a XX. fejezet egyik alcíme. A korabeli katolikus egyház a háborút Isten büntetésének tekintette az emberek bűnösségére válaszul, amely bűnösség egyebek között – az egyház szerint – az emberek magánéletében és az emberi közösségekben történő önállóságra törekvését is magában foglalta. Kihívást jelentett az Egyházzal szemben a XIX. század második felében kibontakozó pacifizmus, a liberális és szocialista gondolkodás, amelyet a reformátusok is támogattak. A Szentszék szerepe megváltozott, amennyiben nemzetközi szinten mint közvetítőhöz fordultak hozzá vitás ügyek békés megoldása céljából. Így történt ez X. Pius 1914. augusztus 2-i felhívásában is: ezt a pápa a konfliktus kiszélesedésének megakadályozása és a béke helyreállítása érdekében

intézte a hívőkhöz. *XV. Benedek pápa* ugyanilyen irányú megnyilvánulásait a klérus az „igazságos háború” eszméjére hivatkozva erősen támadta. Az orosz forradalomban a „vörös veszélyre” figyelmeztetett az egyház, az I. világháború utáni, Európán végigsöprő forradalmi hullám is az egyház konzervatív irányzatait erősítette.

1925 (XXI. fejezet): *XI. Pius pápa Quas primas* című enciklikája ugyan a laikus állam veszélyeire figyelmeztetett, kimondva, hogy „Krisztus királyságának elsősorban spirituális dimenziója” van, mindamelllett „világi aspektussal is bír”. 1922 decemberében *Ubi arcano* című enciklikájában az osztályharcot említette mint a „kor társadalmá számára legnagyobb rosszat”. És itt már a fasiszmus léggöre lebeg az egyház állásfoglalásai fölött, hiszen felütötte fejét egy gyorsan kibontakozó klerikális–fasiszta mozgalom, mely 1924-ben a *Centro nazionale italiano (Olasz nemzeti centrum)* elnevezéssel Mussolini rendszere felé kacsingatott, Mussolini felé, akivel a Szentszék 1929. február 11-én megkötötte a *Lateráni szerződést*, nem kis mértékben táplálva így a Mussolini-féle olasz totalitáriánus állam létrejöttét. Ez a paktum, amennyiben segítette a katolikus egyház törekvéseit, annyiban elnyomta, akadályozta a gyakran antifasiszta beállítottságú kisebbségi egyházak működését Olaszországban. Igaz, maga Mussolini tudta, hogy hazájában nem lenne képes a katolicizmussal szembeszállni, ezért a „fasiszta új ember” létrehozását tűzte ki célul. XI. Pius pápaságának utolsó szakaszában egyre inkább kritizálta a fasiszta ideológiát, elsősorban a Mussolini-féle raszista irányzata miatt.

Németország 1932 (XXI. fejezet). A német papság Hitler hatalomra jutása után megpróbálta a nemzeti szocializmust egy olyan „eszközzé formálni, amely képes biztosítani a közrendet minden forradalmi színezetű kimenetel ellen” egy olyan közegben, amely a „neopaganizmus” felé kezdett elhajlani. Ekkor Hitlert támogatta, aki vallási téren némileg elnőző volt a kereszténységgel szemben. *XII. Pius* pápa nehéz helyzetben volt a nácizmussal kapcsolatban. *Pacellivel* együtt egyfajta tartózkodó álláspontra helyezkedett a fasiszmissal szemben attól való félelmében, hogy egy erélyesebb fellépés a német katolikusok óriási tömege számára a zsidóüldözéshez hasonló körülményeket eredményezett volna, ezért megelégedett a háború sújtotta népek iránt kifejezett együttérzésével és a zsidóüldözések általános elítélésével. Egyébként pedig azt állította, a háború az Isten tanát elutasító emberiség bűnhődése, majd amikor sok katolikus épp a nemzeti szocializmus elleni harcokban vett részt, a kommunizmus Európában történő elterjedéséről beszélt, mint fő ellenségről. A szerzők mindemelllett elismerik, hogy XII. Pius elkötelezte magát kora történelmének problémái iránt, viszont az is igaz,

hogy az ezekre a problémákra adott válaszai a meg nem alkuvó katolicizmusban gyökereztek *Humani generis* (1950) című enciklikájában a modernizmus „rémét” idézte.

XXIII. János pápa (XXII. fejezet) nevéhez – természetesen sok más mellett – a katolikus egyház „frissítése”, „megújítása”, a modern korról való megbékülése és a különböző kultúrák közötti párbeszéd megindítása kapcsolódik. Ugyancsak az egyház megújításának szándéka vezette a *II. Vatikáni Zsinatot*, amennyiben felvetette az egyház és a társadalom kapcsolatát, bizonyos mértékben pedig túllépett a „hit és a tudomány” közötti konfliktuson, lemondott a meg nem alkuvó katolicizmus politikájáról és diskurzusáról. *VI. Pál* pápa azonban továbbra sem egyezett bele az Egyház struktúrájának reformjába. *II. János Pál* pápa óriási energiát fejtett ki a katolikusok mozgósítása érdekében, Krisztus megmentő hatalma erejének bizonyítására mind az egyén, mind a társadalom életében, aktívan részt vett a Föld északnyugati részének „új evangelizálásában”. Nagy tekintélyű, ugyanakkor gyakran önkényes irányítója volt egyházának, azon belül állást foglalt a *római* katolikus egyház „teológiai vonala mellett”. Nem hitt a kereszténység és a marxizmus párbeszédének lehetőségében, de erősen kritizálta – a Szovjetunió szétesése után – a liberális kapitalizmust is.

Mi jellemzi ma a kereszténységet?

A szerzők szerint, 1. a már előbb is említett, a Föld északnyugati területeinek (Északnyugat-Európa és Észak-Amerika) egyre erősebb szekularizációja, ezzel egy időben, 2. az egyház szerepének jelentős erősödése a déli földtekén, ideértve Ázsiát is. A szerzők „globális” szekularizációról, „vallási identitások közötti konfrontációkról”, különböző fundamentalista irányzatokról tesznek említést, amelyek „sokáig és mélyen kihatnak az emberiség történetére.”

A könyvet térképek és keresztény művészeti alkotások fekete-fehér reprodukciói egészítik ki és illusztrálják, a fejezetek végén részletes, angol, olasz, német, francia, spanyol nyelvű, egészen friss kiadású művekből összeállított bibliográfiák találhatóak. Nagyon szigorú rendben követhetjük a kereszténység történetének állomásait Jézus születésétől napjainkig; csak tények mindvégig, állásfoglalások nélkül (mármint a szerzők részéről). A könyvet mind a „kezdő”, mind a „haladó” szintű valláskutatók haszonnal forgathatják.

Gian Luca Potestà – Giovanni Vian: *Storia del cristianesimo* (A kereszténység története). Bologna, Il Mulino, 2010. 472 o.

Kun Tibor

A Mediterráneum humán története

Napjaink információboomját tekintve, amikor is a kicsiről is többet tudunk, mint amennyit meg tudunk jegyezni, vajon lehetséges-e még a tudomány szempontjából teljességre törekvő, de ugyanakkor részleteiben is értékes szintézist írni? *David Abulafia* megpróbálta. A cambridge-i egyetem Mediterráneum történelmének professzora saját szakterületén belül, a Földközi-tenger történelmének témájában írta meg átfogó jellegű szintézisét, amely valószínűleg egy teljes szakmai karrier munkáját, eredményeit foglalja össze. Külön érdekessége a kezdeményezésnek, hogy *Fernand Braudel* óta nem született a témában hasonló jelentőségű mű. Ugyanakkor nem lennének teljesen igazságosak, ha Abulafia munkáját Braudelével mérnénk össze, mivel az időbeli távolság, valamint az ebből fakadó információ-, illetve módszertani különbségek jelentősen meghatározzák az említett művek terjedelmét, tartalmát és a beléjük sűrített információ mennyiségét. Ily módon az időben jóval későbbi Abulafia-munka jóval komplexebb, átfogóbb jellegű, mint Fernand Braudelé volt, hiszen jóval szélesebb időegységet ölel fel. Ugyanakkor annak ellenére, hogy alapos munka és meghatározó lehet az elkövetkező évtizedek szakirodalmában, Abulafia munkája távolról sem rendelkezhet napjainkban akkora idézettséggel, mint az *Annales* iskola alapítója tollából származó *A Földközi tenger és a mediterrán világ II. Fülöp korában*.

Abulafia ambiciózus probléma-megközelítése még *Arnold Toynbeenak* is becsületére válna: megírni a Földközi-tenger történetét, az őskortól egészen napjainkig! Ehhez pedig szokványos körülmények között még a 783 oldal is kevésnek bizonyulhat, amennyiben nem szelektíven végzi el a bemutatást. Szerencséje, hogy már a könyv címében is megjegyzi: „emberi” történelemről van szó, ennek következtében természettörténeti elemek csak abban a mennyiségben vannak jelen, amennyiben ezek feltétlenül szükségesek a demográfiai-társadalmi folyamatok megértéséhez.

A szintézis teljes, átfogó, de nem minden elemét fejtette ki egyenlő mértékben. A kötet felépítése egyszerű: a bevezetőt és végkövetkeztetést leszá-

mítva, öt részből áll, ezek mindegyike egy-egy kronológiai egységet mutat be. A maguk során ezek is több, 4-10 fejezetre oszlanak, amelyek egy-egy, egy általánosabb időszakban végbemenő jelenségek, folyamatok leírását tartalmazzák. Míg maguk az eseménybeli választóvonalak meglehetősen képlékenyek, mégis minden fejezet címében pontos számokkal jelzik a bemutatott események időkeretét. Egyes fejezetek témája több összetevőből is áll – ilyen például a harmadik rész hatodik fejezete, mely a „Birodalmak hanyatlása és felemelkedése 1130–1260” címet viseli, mások pedig kimondottan egy-egy folyamatra koncentrálnak, erre példa az ötödik rész harmadik fejezete: „Az oszmán visszavonulás, 1900–1918”.

Az öt nagy összefoglaló rész a beszédes első, második, harmadik, negyedik és ötödik Mediterraneum címet viselik. Az első Mediterraneum az őskortól a „tengeri népek” – jelen esetben a szerző a fogalmat elsősorban a filiszteusok és az első görögök kapcsán használja – a történelem színpadán történő megjelenéséig tart (Kr. e. 22 000–1000). A második Mediterraneum kora még a mitologikus, odüsszeuszi időkben kezdődik, mely egybeesik a nagyon is valóságos föníciai báborkereskedelem korával, és eltart a római világrend totális dezintegrációjáig (Kr. u. 600 év körül).

A harmadik Mediterraneum kora a 600–1350 közötti időszakot öleli fel, amely nagy vonalakban egybeesik a korai és érett középkor időszakával. Ez esetben a legutolsó fejezet az igencsak beszédes „Serrata – A zárás” címet kapta, ennek témája az 1291–1350 közötti időintervallum eseményei, Accra elestétől a nagy pestisjárványig. A negyedik Mediterraneum kora, a szerző perspektívájában, az 1350–1830 közötti időszaknak felel meg, a végét pedig a Szezei-csatorna megnyitása jelenti, mely legutolsó lépése annak a folyamatnak, mely kiteljesíti a Földközi tenger térségének bekapcsolódását az áruk globális körforgásába. A legutolsó, ötödik Mediterraneum időszaka talán a legváltozatosabb, legmozgalmasabb, a legnagyobb dinamikájú időszak, amely – annak ellenére, hogy ekkor szorul szemmel láthatólag háttérbe ez a térség a világ más régióival szemben – mégis az egész világtörténelmet befolyásoló eseményeknek lett színtere. Ezt az időszakot a kézirat lezárásának évéig, 2010-ig mutatja be.

A könyv stílusa lebilincselő, minden egyes része jól kidolgozott, stilisztikai szempontból jól megírt, az ismertetés rendkívül alapos. Különösen kiemelkedik a pun háborúk nemzetközi kontextusát bemutató fejezet, továbbá a korai kereszténységnek a judaizmussal, illetve a politeista pogánysággal való viszonya. A szerző meglehetősen rugalmasan értelmezi a Mediterrán-térség fogalmát, nem csak kimondottan a Földközi-tenger partvidékén lezajló folyamatokat, eseményeket ismertet, amennyiben ezek befolyásolják

a könyv konkrét témáját is. Így például Nagy Károlyról és birodalmáról is beszél, ennek arabellenes hadjárata kapcsán. Egy még tágabb és kimondottan érdekes témakör az 1760–1805-ös időszakot orosz szemszögből is megvizsgáló rész. Ebben az időszakban az orosz érdek igencsak jelen van a térségben is, és agresszív érvényesülési törekvéseket is tesz a török birodalom rovására, mivel a török és itáliai tengeri hatalom is kb. ebben az időszakban, szinte egy időben, összeomlott. Ekkor jelennek meg a térségben a svéd, dán és amerikai tengeri érdekek is, még ha ez utóbbi szereplőknek legfontosabb stratégiai érdekeik egészen máshol is vannak. Ezeknek a „külsős” tapogatózásoknak azonban a napóleoni háborúk és az ezekkel járó francia-angol világhatalmi rivalizálások a XIX. század elején véget vetnek.

A szerző sok helyütt anekdotákat, érdekes esettanulmányokat is bevet, mint például Herodes Agrippa hajóútjának történetét, amikor Caligula császár tanácsára Puteoliból hajózott Júdeába, és az utat három nap alatt tette meg. Más esetben kritikát gyakorol, és például Karthágó lerombolása kapcsán megjegyzi, hogy a felszántás és sóval történő behintés motívuma egyáltalán nem egyértelmű, még kevésbé bizonyított.¹ Van, amikor bizony elírás is bekerül az írásba, ilyen tévedés például, amikor az arab hódítás kapcsán Irán mellett Irakot (sic!) említ. Gyakran különösen eredeti összehasonlításokat használ, mint amikor megjegyzi, hogy a római tengeri erő a kalózkodás visszaszorítására, a muzulmán tengeri erő pedig a kalózkodás gyakorlására épült. Gazdaságtörténeti szempontból ki kell emelnünk a „Nyugat átalakulása (1391–1500)” című fejezetet, mely a címben foglalt időintervallum komplex realitásait mutatja be, beleértve a nagy pestisjárvány hatásait, de az időhatárokon kívül a kevésbé ismert két világháború között létrejött palesztinai telepek gazdasági vonatkozásait is. A szerzőnek származásából fakadó személyes érintettsége is megjelenik, mikor egyik ősenek, a pápai udvarhoz is bejáratos Abulafia rabbinak állít emléket, aki a nem éppen toleranciájáról elhíresült középkor évtizedeiben (pontosabban a XIII. század második felében) dolgozott a zsidó-keresztény vallások közötti közeledésért, jobb megértésért.

A könyv erősségeként szükséges kiemelnünk a szövegtestbe harmonikusan betagolódtó esettanulmányokat, a nagyközönség által kevésbé ismert epizódok ismertetését. Ezek hosszú sorából különösen a horvát uszkok, kalózok, a spanyol egyesítést követően a moriszkók sorsát, a XIX. század eleji amerikai–berber tengeri háborúkat vagy Ferdinand Lesseps nagy projektjé-

1. Németh György magyar ókortörténész „Karthágó és a só” című demitizáló könyvében külön fejezetben cáfolja meg a sóval történő behintés motívumának történelmi valóságát. Bp., Korona Kiadó, 2002.

nek, a Szezei-csatorna megvalósulásának történetét kell említenünk. A XX. század eseményei kapcsán is előszeretettel tér ki a kevésbé ismert epizódokra, ily módon szűkebb teret kap a minden világháborús szintézisben jól ismert Kréta német elfoglalása, nagyobbat viszont az a kérdés, hogyan, mely diplomáciai eszközökkel próbálták bevonni a különböző hadviselő nagyhatalmak Spanyolországot az első, majd a második világháborúba.

A könyv összességében véve szintézis-jellegű, ugyanakkor eredeti. Egységként kezeli a Földközi-tenger problematikáját, ez az egység mégis, mintha össze nem illő darabokból épülne fel. Sokat lehetne még írni erről a könyvről, hiszen változatos tematikája, dinamikus, stilisztikai elemekben gazdag elbeszélés módja bőven adnának erre okot és lehetőséget. Végkövetkeztetésképp annyit mondhatunk, hogy mindenképpen értékes műről van szó, mely jelenleg a legjobb, a Földközi-tenger történelme kapcsán publikált szintézis, és amely méltán vált napjaink egyik meghatározó tudományos bestsellerévé.

David Abulafia, *The Great Sea. A human History of the Mediterranean* (A Mediterráneum humán története). Oxford Univ. Press, Penguin books, 2012. 783 o.

Lakatos Artur

A ROKONTUDOMÁNYOK KÖRÉBŐL

Bérleti szerződés a római jogban

Paul Du Plessis 2012-ben a Brill Kiadó *Mnemosyne* sorozatának részeként megjelent monográfiája a bérleti szerződés, azaz a *locatio conductio* jogintézményét elemzi a klasszikus római jogtudósok *responsumai* és a császári *constitutiók* mint forrásbázis – elsősorban a *Digesta* 19, 2 és a *Codex Iustinianus* 4, 65 – alapján. A szerző – nagyon helyesen – hangsúlyozza, hogy a római *iuris consultusok* mindig is a praxis, nem pedig az elmélet felől közelítették meg a jogintézményeket, és dolgozták ki azokat a mára ránk maradt tökéletesre csiszolt formában. Ennek megfelelően tehát a dogmatikai megközelítés mellett erőteljesen képviselteti magát a monográfiában a jogélet – a papiruszokon és az epigráfiai anyagban megőrződött – dokumentumainak elemzése is. A vizsgálódásnak a szerző világos időhatárt szab: a principátus korát, vagyis a Kr. e. 27. és a Kr. u. 284. közötti időszakot. A téma e behatárolását azon okból indokoltnak tekinthetjük, hogy a principátus kora a klasszikus római jog kialakulásának időszaka, amely magában foglalja az ún. remekjogászok korát is, akiknek művei alkotják a iustinianusi *Digesta* gerincét. Az időbeli szűkítés ugyanakkor egy lényeges problémát vet fel a forrásbázis elemzése kapcsán: az *interpolatio* kérdéskörét.

(Az *interpolatio* problematikájának jelentőségét a következőkben foglalhatjuk össze. A 527. és 565. között uralkodó Iustinianus császár a kodifikátorok-kompilátorok számára lehetőséget adott a hatályosítás, modernizálás szellemében a szövegek megváltoztatására, összevonására, kihagyásokra, vagyis az *interpolatióra*, hiszen a császár saját korának akart joganyagot adni, célja nem jogtörténeti jellegű volt. Kérdéses volt és marad természetesen, hogy milyen módon és mértékben került sor az interpolálásra. Minthogy a klasszikus jogtudósok művei egykorú kéziratokban nem maradtak ránk, így összevetéssel nem lehet megállapítani, hogy Iustinianus kompilátorai vajon mit változtattak, hatályosíthattak, interpolálhattak a klasszikus szövegeken. Ennek jelentősége azért volna, mert így válna biztonsággal megállapíthatóvá számos kérdésben a klasszikus jog álláspontja. Olykor a módosítások tetten érhetők, ugyanis a kompilátorok bizonyos esetekben egy nyilvánvalóan ké-

sőbbi szabály alapján módosítottak egy régebbi szöveget, pl. *terminus technicusok* cseréje. Ahol más forrásból is ismerjük a *Digesta* szövegét, pl. egy attól garantáltan független forrásból, akkor könnyebben vonhatunk le következtetéseket. Olykor a nyelvhasználat, a grammatika és a stílus is eligazíthat, hiszen pl. a nyelvtani hiba, vagy a túlzott terjedősség éppenséggel nem a világos és jó latinsággal író klasszikusok sajátja. A szöveg belső ellentmondásai is útba igazíthatnak. Mindez azonban egyfelől rendkívül nehéz, alapos jogi és nyelvészeti felkészültséget igénylő feladat – és ritkán látványos, hiszen a legnagyobb mértéktartást és szövegteszteletet követeli meg. Mindezt végiggondolva nem szabad figyelmen kívül hagyni a következőket. Nem kétséges, hogy a iustinianusi kompilátorok bizonyos szövegeket módosítottak. Azonban már csak a feszített munkatempóra tekintettel sem képzelhető el, hogy következetesen átírták volna a szöveget, vagy a legszükségesebbnél több mondatrészt, szót toldottak volna be, pl. tény, hogy az elavult és tartalmatlanná vált *mancipatio* kifejezést *traditio*-ra cserélték. Ha tehát módosítottak, akkor leginkább töröltek a szövegből, hiszen az kevésbé időigényes feladat. A modern filológia szerint is megilleti a szöveget az ártatlanság vélelme, vagyis amíg nem sikerült teljes biztonsággal bizonyítani, hogy egy *Digesta*-hely interpolált, addig hitelesnek kell elfogadnunk.)

Az alábbiakban érdemes áttekinteni a *locatio conductio* jogi alapvonásait. Ezt követően térünk vissza a monográfia bemutatásához.

A római jog a bérletnek három fajtáját ismerte: dologbérletet (*locatio conductio rei*), munkabérletet (*locatio conductio operarum*) és műbérletet vagy vállalkozást (*locatio conductio operis*). A bérlet (*locatio conductio*) lehet egyrészt egy dolog használatának az átadása, másrészt emberi munkaerőnek a rendelkezésre bocsátása, harmadrészt meghatározott munkateljesítmény végzésének elvállalása bér (*merces*) fejében. Ezen elnevezések onnan erednek, hogy az ősi időkben pl. az ígásállatot kiállították (*locare*) a piacra, s azt bér ellenében használatra valaki magával vitte (*conducere*).

A bérlet egyenlően kétoldalú (szinallagmatikus) *bonae fidei* szerződés, ami a bérlet tárgyában és a bérben való megegyezéssel jön létre, alanyai a bérbeadó (*locator* – keresete az *actio locati*) és a bérlő (*conductor* – keresete az *actio conducti*). Az egyes esetekre lebontva: a dologbérletnél a bérbeadó, a munkabérletnél a bérmunkás, a műbérletnél (vagyis a vállalkozásnál) a megrendelő a *locator*; a bérlő, a munkaadó, valamint a vállalkozó a *conductor*. A szerződés lényegi eleme (*essentiale negotii*) mindhárom esetben az egyik fél részéről a pénzfizetés, a másik oldalon ezzel szemben számtalan szolgáltatás állhat. Noha a bérlet szinallagmatikus szerződés, mégis több, a bérlőre nézve méltánytalan szabályt tartalmaz, melyek a következők. Egy-

részt a bérlő *detentor*, így nem kap birtokvédelmet. Másrészt a bérbeadónak nincsen dologi jogosítványa, vagyis a bérbeadó bármikor kidobhatja a bérletből (*expulsio*, vagyis kiűzetés estén a bérlő *actio conductival* kérhet kártérítést, de nem kérhet *in integrum restitutiót* a visszahelyezésre), ill. ha közben eladja a dolgot, és nem tesz külön kikötést, a bérlet megszűnik (ez a német jogból ismert ún. *Kauf bricht Miete* elve). Harmadrészt a bérlő csak tulajdonosi hozzájárulással szerez tulajdont a dolog gyümölcssein (ha a dolgot a bérbeadó hozzájárulása nélkül gyümölcsözteti, tolvajnak számít).

Dologbérlet (*locatio conductio rei*) saját vagy idegen, testi vagy testetlen dolog használatba adása bérfizetés fejében (pl. saját testetlen dolog; jog lehet a haszonélvezet; idegen jog a bérlet – utóbbi példa esetében beszélünk *sublocatióról*, azaz albérletről.) Az általános, vagyis *conductor* megnevezés mellett a telek bérlőjének neve *colonus* (itt részleges haszonbérletről beszélünk), a lakásbérlőé *inquilinus*. A bérbeadó kötelessége a dolgot használható állapotban a bérlő bírlatába (*detentio*) adni, s azt a bérlet ideje alatt ilyen állagban megtartani. Ezek tekintetében szavatosság terheli, felelőssége *culpa levis*. A *vis maior* is a bérbeadót terheli (*periculum est locatoris*), ill. amíg a *vis maior* okozta károk miatt a bérlő nem használhatja a dolgot, nem illeti meg bérleti díj. A bérlő bevitt dolgain (*invecta et illata*) törvényi zálogjog (*hypotheca legalis*) illeti meg a bérleti díj biztosítására. A bérlő köteles a bért megfizetni (főszabály szerint utólag; vagy pedig *praenumerando* azaz a megállapodás értelmében időszakonként előre). Felelőssége *custodiáig* terjed, *actio conductival* kérheti bizonyos beruházásai és kárai megtérítését. A gyümölcsökön *quasi traditióval* szerez tulajdont, vagyis csak a tulajdonos engedélye folytán; ha nem zárják ki szerződésileg, a dolgot albérletbe adhatja. Mezőgazdasági ingatlan bérlője (*colonus*) a rossz esztendőben bér-elengedést (*remissio mercedis*) kérhet, ám e bért a jó termést hozó évben pótolnia kell. A bérlet időtartamát a felek általában a szerződésben kötik ki. Ennek hiányában bármikor megszüntethető (*colonus*nál a gazdasági év végén), a bérlőt gyakran kötbér (*poena*) terheli ilyenkor. Ha az időtartamot kikötik, a bérlő akkor léphet vissza egyoldalúan, ha a dolog használhatatlanná válik; a bérbeadó pedig akkor, ha a bérlő a dolgot rongálja; ha nem fizeti a bért (a iustinianusi jog szerint két évig); valamint ha a dologra sürgős szükség van (ezen utóbbi igen sérelmes a bérlőre nézve). A bérlet hosszú időre (száz évre) szól, és személytől függetlenedik, vagyis dologi védelmet kap a közföld (*ager vectigalis*) bérlése, az örökhaszonbérlet (*emphyteusis*) és az örökbérlet/felülepítményi jog (*superficies*) esetén. Ahogy az adásvételnél, itt is létezett próbára bérlet, ilyenkor az első évben bármelyik fél indokolás és kötelezettség nélkül elállhatott a szerződéstől.

A munkabérlés (*locatio conductio operarum*) szabad ember munkaerejének igénybevétele a munkában töltött idő szerint fizetett munkabér fejében – tárgya alapvetően fizikai munka. Egyes szellemi munkák (orvosi stb.) is képezhettek kivételképpen a munkabérlés tárgyát, de az *artes liberales* (szabad emberhez méltó szellemi tevékenység) körébe tartozók (pl. művészi, jogtudói stb.) nem – utóbbiak esetén a császári jog *extra ordinem* lehetővé tette a honoráriumot. A bérmunkást (*locator*, hiszen ő adja bérlésre munkaerejét) gondossági kötelelem terheli, köteles a munkaadó utasításait követve dolgozni, bérét *actio locativa* követelheti. A munkaadó (*conductor*) a munkással szembeni követelését (pl. kártérítés) *actio conductiva* peresítheti, valamint a munkabérlés követeléseiben visszatartási joga (*ius retentionis*) van. Mindkét fél felelőssége *culpa levis*. A veszélyviselés az érdekszférelv szerint alakul: akinek az érdekkörében az akadály felmerül, az viseli az ebből fakadó veszélyt. Tehát pl. a munkavégzést lehetetlenné tevő időjárás miatti veszteség a munkáltatót terheli, hiszen erre az időre is ki kell fizetnie a bért, ám a munkás betegsége idején (minthogy ez annak az érdekszférájában van) nem kell bért fizetnie, így a kár a bérmunkást terheli.

A műbérlet vagy vállalkozói szerződés (*locatio conductio operis*) meghatározott eredmény előállítására irányul bér, vagyis vállalkozói díj fejében. A megrendelő (*locator*) lehetőséget ad általában bizonyos alapanyag átadása révén, hogy az ő részére a vállalkozó (*conductor*) munkával eredményt hozzon létre. A szerződés tárgya tehát valamely meghatározott mű megalkotása, eredmény létrehozatala. Az *artes liberales* körébe tartozó tevékenység műbérletnek sem képezhetette tárgyát. Ha a feladat egy dolog előállításában áll, amihez a vállalkozó adja az anyagot, akkor jövőbeli dolog vétele (*emptio rei futurae*) áll fenn, hiszen a műbérletnél az anyagot a megrendelő adja. A vállalkozót eredménykötelelem terheli, a bérre való jogosultsága a teljesítményétől függ, ha tehát nem valósította meg az eredményt, amire szerződött, költségei megtérítését sem követelheti. Felelőssége egyfelől *culpa levis*, aminek keretében azért is felel, hogy szakszerűen lássa el a munkát; vagyis – amint Gaius (D. 50, 17, 132) megállapítja – a mesterségbeli járatlanság (*imperitia*) *culpának* számít; hasonlóképp a kivitelezéshez szükséges fizikai erő hiánya (*infirmitas*) is (*imperitia*, ill. *infirmitas culpa adnumeratur*). A megrendelőtől átvett anyagért *custodia*-felelősség terheli. A vállalkozói díj – amely a mű (opus) szolgáltatása után illeti meg – peresítésére *actio conductit* kap. A műbérletnél a veszélyviselés kérdése abban ölt testet, hogy a művet *vis maior* folytán ért károkért ki áll helyt, vagyis hogy ilyen esetben jár-e a vállalkozói díj. Eredetileg a dolog átadásáig a veszélyt a vállalkozó viselte, utóbb itt is megjelent az érdekszférelv. Tehát a vál-

lalkozói veszélyviselés alapfeltétele az volt, hogy már a mű átvétele előtt; magából a dologból; illetve a vállalkozói tevékenységből vagy a munkavégzés körülményeiből fakadjon. Átalánydíjas vállalkozás (*opus aversione locatum*) esetén, azaz ha a vállalkozó a művet egy adott összegért hozta létre, a veszély a teljesítéskor, tehát a kipróbálását követő átvétel után szállt a megrendelőre. A mérték szerinti vállalkozásnál (*opus in pedes mensurasse locatum*), amikor a megrendelő részletekben vette át a művet, az egyes részek vonatkozásában szállt rá az előbb említett módon a veszély.

Immáron rátérve a monográfia bemutatására: a bevezetésben (1–8) a szerző áttekinti a XX. században a téma kapcsán keletkezett szakirodalom legjavát. Az első fejezet (9–51) a jogintézmény terminológiáját, történeti kialakulását és a szerződés konszenzuál-voltát elemzi, valamint elhatárolja annak három ágát, a *locatio conducio reit* (a dologbérletet), a *locatio conducio operarumot* (a munkabérletet) és a *locatio conductio operist* (a műbérletet, vagyis a vállalkozási szerződést). Ugyanakkor a szerző a trichotómia helyett egyfajta módszertani dichotómiát lát helyesebbnek alkalmazni: a dologbérletet elemzi mint a jogintézmény egyik ágát, és a munka- és a műbérletet mint annak másik ágát. E fejezetben foglalkozik a felelősség (azaz a *dolus* és a *culpa*) és a veszélyviselés (vagyis a *casus minor* és a *vis maior*) kérdéskörével is.

A *locatio conductio operarummal* és *operisszel* foglalkozó második fejezetben (53–120) a szerző azon álláspontra helyezkedik, hogy e két szerződés alapvetően idegen a római jogtudósok gondolkodásmódjától. Megjegyzendő: ezen megállapítása nehezen értelmezhető, lévén hogy egyrészt az egyik esetében adott időre szóló, a másik esetében eredménykötelemről van szó, másrészt pedig a munkaszerződés esetében a munkáltató a *conductor* és a munkavállaló a *locator*, a vállalkozási szerződésnél pedig a megrendelő a *locator* és a vállalkozó a *conductor*. Ettől a dogmatikailag erősen vitatható ponttól eltekintve a szerző elemzése forrászűrű és alapos. Tárgyuk szerint vizsgálja a szerződéseket: kitér a szabók, arányművesek, kézművesek és a napszámosok stb. munkájára. Ezenkívül kitérőt tesz az *artes liberales* körébe tartozó foglalkozásokra is: az orvosi, építész, jogász, szónoki, tanári stb. tevékenységre is, amelyeket azonban a rómaiak nem bérleti, hanem megbízási szerződés keretében rendeztek. Külön foglalkozik a gladiátorok és a színészek munkabérleti szerződéseivel, és rámutat ezek specifikumaira.

A dologbérlettel foglalkozó harmadik fejezetben (121–189) a bérbe vehető és adható dolgok jellegének, természetének megfelelően elemzi a forrásanyagot, önálló alfejezeteket szentelve az ingó dolgok (tárolódények,

hordók, mérlegek, közlekedési eszközök, rabszolgák, igásállatok) és az ingatlanok (földterületek, telkek, villák, üzlethelyiségek, házak, lakások, fürdők, csűrök, kocsmák) bérletének. A dologbérlet szerződésének tárgya szerinti felosztása teljes egészében forrásszerű, méghozzá egybecseng mind a jogtudósi, mind pedig a papiruszos (elsősorban a Pompeiiben fennmaradt *tabulae Sulpiciiként* ismert) anyaggal. E fejezetben foglalkozik a szerző a *sublocatio*, vagyis az albérlet kérdéskörével is. A monográfiát rövid összefoglalás (191–193), gazdag bibliográfia (195–206), forrás- (207–210) és tárgymutató (211–213) zárja.

Paul J. Du Plessis: *Letting and Hiring in Roman Legal Thought: 27 BCE–284 CE (Bérbeadás és bérlet a római jogi gondolkodásban: Kr. e. 27–Kr. u. 284.)*. Mnemosyne Supplements. History and Archaeology of Classical Antiquity, 340. Leiden–Boston, Brill, 2012. 213 o.

Nótári Tamás

Korszakokon át. Valóban megfelelő helyen ábrázolták a Golgotát?

Teszi fel a kérdést *Dieter Vieweger* wuppertali professzor. Tanulmányában a Jeruzsálem területén 1863 óta folytatott régészeti ásatások eredményeinek tükrében összegzi azokat a feltevéseket, amelyek a Golgota valódi helyére vonatkoznak. Megvizsgálja mind a Sír-templom, mind a Megváltó-templom területén végzett munkálatok adatait. A téma aktualitását a 2010-ben Jeruzsálem szívében és a Sír-templomhoz közeli Megváltó-templom alatt létrehozott „Korszakokon át” elnevezésű régészeti park adja. Itt található a II. Vilmos német császár által 1898-ban felavatott Megváltó-templom alapköve is. Nem véletlen, hogy az új templom a Constantinus császár által épített Sír-templom közvetlen közelében épült fel, mert minden keresztény felekezet szeretett volna közel kerülni ahhoz a helyhez, amelyet Jézus halálának és feltámadásának helyével azonosítottak.

Jézus keresztre feszítésének, majd feltámadásának pontos helye a mai napig számos vita tárgyát képezi. Az ortodox és katolikus vallás hagyományai a Sír-templomot jelölik meg a Golgota, avagy Jézus keresztre feszítésének biztos helyszínéül. Protestáns nézetek azonban ezt a területet a város falain kívülre helyezik, amely kizárja a Sír-templomot, mint helyszínt, ugyanis azt fennállása óta a város falain belül ábrázolták. Ahhoz, hogy a problémát megérthessük és fény derüljön a Golgota történelmi helyére, érdemes megnézni azt, hogyan alakult a Jézus-korabeli városfal képe és ez alapján hol helyezkedhetett el a Sír-templom.

Az 1869-től folyó ásatások egy ideig nem hozták meg a várt eredményt, azonban 1893-ban fordulópontra következett be Jeruzsálem és a Sír-templom történetében a Megváltó-templom körüli ásatásoknak köszönhetően. A munkálatok során ugyanis a templomhajó mentén egy antik fal maradványaira bukkantak. Kiderült, hogy a feltárt falmaradvány Jézus korából való, s minden bizonnyal azonosítható azzal a falszakasszal, amelyet Nagy Heródes építtetett. Josephus Flavius ezt nevezte „második falnak”. A tudósok ezzel vélték bizonyítottnak a keresztre feszítés valószínű helyét. Legalábbis egy időre.

1961 és 1963 között az újabb ásatások során, Kathleen Kenyon a Sír-templomtól délre ásatásokat végzett, amelynek során egy kőfejtőre bukkan. A kőfejtőt hozzávetőleg a Kr. e. VII. századig használhatták. A vas-kori anyag felett mintegy nyolc méter vastag római-kori törmelékréteg található a Titus császár által lerombolt Jeruzsálemből, majd efölött egy réteg a Kr. u. II. századból való kerámiatöredékekkel. Hadrianus császár az Aelia Capitolina építésekor a területet feltöltötte. A Heródes-féle építkezésekből nem találtak itt leleteket, ezért a Josephus Flavius által második falnak nevezett városfal, valamint a Megváltó-templom is a kőfejtőtől keletre állt.

A Megváltó-templom 1970 és 1974-ben történő teljes körű felújítása igazolta mindezt. A felújításkor itt is, hasonlóan a korábbi ásatásokhoz egy 2,9x3,6 méteres területen egy ősi kőfejtő nyomait fedezték fel, amelyet a Kr. e. I. századig használhattak és alapanyagot szolgáltatott a Heródes-kori új városrész építéséhez is. A Sír-templom körzetében tovább folytatódó ásatások eközben kimutatták, hogy a kőbánya felett nemcsak egy, a Kr. e. VII. századi leleteket tartalmazó zárt réteg található, hanem kora római anyag is. A sziklafal fölött található földréteg összetettsége további fejtörést okozott. Legalább három réteg rakódott egymásra, melynek legfelső rétegét a régészektől kertterületként értelmezi. Ez tökéletesen illik a közelben fekvő városkapu elnevezéshez, amelyet Josephus Flavius egy helyen „Kertek-kapunak” nevez. Az egykori kertterület feletti részt, akár csak Kenyon ásatásainak helyszínét, Hadrianus idején 5,50 méter vastag törmelékréteggel töltötték fel. A Hadrianus-kori városfalat azután a Sír-templomhoz kapcsolódó tér támaszfalának használták fel a Kr. u. IV. században, vagyis ekkor kerül a városfalon belülre a Sír-templom területe.

Vajon igazat adhatunk-e azoknak, akik úgy vélik, hogy a Golgota a Sír-templom alatt található? Az, hogy a Golgotának nevezett szikla északon jelentős mértékben túlnyúlik a már említett kőfejtőn, cáfolja ezt, mi több, a szikla megmunkálatlan mivolta kizárja a helyszíni kőfejtői tevékenységet. A caesareai Eusebius beszámolója szerint viszont, miután Constantinus leromboltatta Hadrianus templomát, megtalálták a szent sírt, ezért is építhette fel itt a Sír-templomot. (Vita Constantini 3,33–39). Egy bordeaux-i zarándok látta az Eusebius által is említett Golgotát, amely a mai Damaszkusz-kapui vezető út bal oldalán helyezkedett el. *„Ott volt a Golgota domb, ahol a keresztre feszítés történt... „Onnan, mint egy kőhajításnyira van egy barlang, ahol a testét eltemették” (Itinerarium Burdigalense 17).* A kérdés a rendelkezésünkre álló történelmi adatok fényében sem válaszolható meg egyértelműen.

A templomoknál folytatott régészeti ásatások eredményei Jézus keresztre feszítésének helyét a Megváltó-templomtól északra helyezik. Az evangéliumoknak a keresztre feszítés helyéről szóló részletei is a fenti állítás alá-támasztásául szolgálnak: „Közel a városhoz fekszik” (*Jónás 19,17*), „közel a kertekhez vagy földekhez „(*Mk 15,21, L*)” egy forgalmas helyen” (*Mk 15,2*) „egy jól látható helyen” (*Mk 15,40*). Az Új Testamentum adatai nem jelölik ki egyértelműen a Sír-templom területét, ami viszont sok különféle elmélet keletkezéséhez vezetett. Az elmúlt években általános meggyőződéssé vált, hogy a Sír-templomban mutogatott szikla az új testamentumi Golgotával lehet azonos.

Dieter Vieweger: „Korszakokon át.” Valóban megfelelő helyen ábrázolták a Golgotát? Két évezrednyi várostörténet a jeruzsálemi Megváltó-templom alatt. *Antike Welt, Zeitschrift für Archäologie und Kulturgeschichte*, 5/2012. 44–51.

Herczeg Anna

Antropometrikus történetírás

A Cambridge Egyetemi Kiadó az „Új megközelítések a gazdaság és társadalomtörténehez” nevű 2009-ben indított új sorozatának harmadik kötetét 2011-ben adta ki. A mű teljes címe: *A változó test, egészség, étrend és emberi fejlődés a nyugati világban 1700 óta* (The Changing Body, Health, Nutrition and Human Development in the Western World since 1700). A sorozat legfőbb jellemzője, hogy a New Economic History stílusjegyeivel közelít meg komplex témákat. Ez idáig a brit ipari forradalommal és Európa gazdaságtörténetével nyílt alkalma megismerkedni az olvasónak ezeken a köteteken keresztül. Ez a darab azonban egy kicsit elkülönül az előbbiektől, ami azzal is magyarázható, hogy nem csupán az említett sorozat tagjaként van számon tartva, hanem a Nemzeti Közgazdasági Kutató Hivatal (National Bureau of Economic Research) által vezetett „Hosszú távú hatások a gazdasági fejlődésben” címet viselő, már lényegesen hosszabb címlistával rendelkező sorozat részeként is. A *Hosszú távú hatások a gazdasági fejlődésben* kötetei főleg az angolszász országok új és legújabb kori történelmére összpontosítva keresik a gazdasági prosperitás mögött meghúzódó folyamatokat. A *The Changing Body* tehát e két határozottan közgazdasági jellegű sorozat együttműködéséből született meg, így nem is lehet mást elvárni tőle, mint bonyolult ökonometriai számításokat, továbbá nagy mennyiségű grafikont és táblázatot.

A kliometria egyik legkiemelkedőbb iskolájaként ismert New Economic History már több irányba nyitott, s nem egyszerűen a közgazdaságtudománnyal való kooperálás az egyetlen eszköze, bár ez az elem kétségtelenül hol gyengébben, hol erősebben, de megmarad. Az antropometrikus történetírás belül két egymástól jól elkülönülő – mégis gyakran összemosódó – alkategóra bontakozott ki. A jelenleg tárgyalt könyv az egyik reprezentánsa az auxológiát (növekedéstudomány) előnyben részesítő kutatók eredményeinek. Az emberek biológiai fejlődésével foglalkozó tudományágot elsajátító szakemberek, írott forrásokat feldolgozva, a biológiai állandóságokat kihasználva összetett képet tudnak adni az elmúlt korok tömegeinek

életéről. A kutatási módszer azonban időben behatárol, hiszen a XVIII. század előtt kevésbé jöttek létre olyan anyagok, melyek egy adott népesség statisztikailag is jelentős hányadáról tartalmazznak biometriai adatokat, vagy ugyanilyen mennyiségben mondjuk, rámutathatnak a populáció táplálkozási szokásaira. A másik ág az osteológia (csonttan). Itt elsősorban *Richard H. Steckelt* kell megemlíteni, akinek több munkája született ebben a témában, illetve többször foglalta össze a National Bureau of Economic Research honlapján elérhető munkaanyagaiban az egész aldiszciplína helyzetét. A humánbiológia e résztudománya már nem ismeretlen a történészek számára, hiszen részben a régészet, mint közvetítő médium már megismertette vele. Másrészről, a biológiai antropológusok között maguk az archeoantropológusok is végső soron történelmi kérdésekkel foglalkoznak. A csontok metrikus és morfológiai adatait felhasználva, biológiai rekonstrukció segítségével elsősorban gazdasági és társadalmi kérdésekre világítanak rá a kutatók, akik az antropometrikus történetírás e válfaját részesítik előnyben. Az osteológiával foglalkozó iskola előnye az előzővel szemben, hogy jelentősen nagyobb időzónában tudnak dolgozni a forrásadottságok miatt, ráadásul pl. egy adott populáció epidemiológiai adatai is kinyerhetők a csontokból azok elváltozásai következtében. Ezek írott forrás esetén csak akkor lehetségesek, ha a kútfő kifejezetten a betegségekre irányul. Az előny egyben hátrány is, mert a csontok nem minden esetben maradtak fenn, illetve a feltárt leletek száma a teljes népességhez képest olyan elenyésző is lehet, hogy az abból levont következtetések könnyen megkérdőjelezhetőek. Egyben azonban kétség kívül egyetértenek az antropometrikus történetírás művelői: az emberi test (annak elsősorban a magassága) az egyik legjobb mérője az egyén jólétének.

A kötet különlegességét mutatja, hogy eddig egyedülálló módon, a sorozaton belül négy szerzője van. A legismertebb közöttük *Robert William Fogel* akit 1993-ban kliometriai kutatásai miatt közgazdasági Nobel-díjjal jutalmaztak.¹ Fogel a könyv kiadásának idejében a Chicagói Egyetem Üz-

1. Robert William Fogel életéről és munkáságáról a Fészek közölt rövidebb összefoglaló cikkeket: Petz Gábor: A gazdaságtörténet tudósa, Fészek, 2006. XIV. évf. 3. szám (<http://feszek.ktk.pte.hu/ujstag.php?tipus=cikk&cikk=1612&rovat=563&szam=58&evfolyam=9>); Dr. Kaposi Zoltán: „New Economic History” Fészek, 2006. XIV. évf. 3. szám. (<http://feszek.ktk.pte.hu/ujstag.php?tipus=cikk&cikk=1613&rovat=563&szam=58&evfolyam=9>); Fogel munkáinak csak töredéke olvasható magyarul. A „Tudományos” és tradicionális történetírás, a legjelentősebb, amiben a tradicionális és a tudományos történetírás között zajló vitát a kliometrikus szemszögből mutatja be. (a vitáról bővebben: Breisach Ernst: *Historiografia*, Osiris Kiadó, Budapest, 2004. 367–368) „Tudományos” és tradicionális történetírás, *Világtörténet*, 1986. 8. évf. 3–4. sz. 7–39; Benda Gyula: *New Economic History. Történelmi Statisztikai Tanulmányok I.* KSH. Budapest 1975. 261–276. Ezt leszámítva

leti Karán tevékenykedett, mint a Népeség Gazdaságtani (Population Economics) Centrum igazgatója. *Sir Roderick Floud* gazdaságtörténeti munkásságán túl, a Londoni Gresham College igazgatójaként, illetve az Európai Tudományos Alapítvány jelenlegi elnökeként lehet ismerős az olvasónak. *Bernard Harrisnek*, a Southamptoni Egyetem professzorának leginkább társadalomtörténeti munkái születtek, melyekben a főszerepet demográfiai kérdések kapták. *Sok Chul Hong* a Sogungi Egyetem közgazdaságtan professzora, az ő munkásságának fókuszában pedig az egészségügyi kérdések szerepelnek. Az utóbbi három szakember munkáival sajnálatos módon, magyar nyelven még nem találkozhatott a közönség.

A munka elsősorban a következő problémahalmazra épül: az elmúlt háromezredék év alatt megváltozott az emberi test felépítése. Magasabbá, erősebbé és jobb képességűvé váltak az emberek. Fogel és társai megkísérelték felkutatni azokat a tényezőket, melyek befolyásolták ezt a folyamatot, illetve megtalálni azokat a periódusokat, amikor a környezet megváltozása jelentős hatást gyakorolt a szervezetre. Felépítése szerint a könyv két nagy, egymástól elkülönülő részre bomlik. Az első rész prioritása a módszertan és a források. A szerzők nem vezeték félre az olvasót azzal, hogy teljes mértékben elfogadott, és százszázalékos eredményeket tartalmaz a kötet. Ellenkezőleg, bőkezűen használják a szakirodalmat elméleteik és eredményeik alátámasztásához, de azok gyenge pontjainak bemutatásához egyaránt. Ez önmagában elősegíti az olvasóban a tiszta kép kialakulását, nem csak magával a könyv eredményeivel, hanem az antropometrikus történetírással kapcsolatban is. A második szekcióban már a gyakorlatot prezentálják, aminek vizsgálati területe a globális értelemben vett „Nyugat”. Így tehát az európai kontinens országai közül ugyanúgy szerepel Románia vagy Magyarország, mint Franciaország, de Észak-Amerika és az Egyesült Királyság is e kategóriába tartozik.

Leghamarabb a techno-fiziológiai evolúcióra (technophysio evolution) térnek ki, mint a kötet egyik kulcsfogalmára. Végtelenül leegyszerűsítve azt a folyamatot jelenti ez, melyben az egyik generáció illetve annak technológiája, hatással van önmagára és a következők nemzedékre. Egy nemzedék életszínvonala meglátszik saját tagjain, azok testmagasságán illetve testsúlyán és kifejeződik munkabírásukban és élettartalmukban. Ezen tényezők függvényében képesek termelni. A korosztály termelését azok

elsősorban ismertetés formájában ismerkedhetett meg a magyar közönség: íjf. Barta János: Robert William Fogel: A kvantitatív módszer határai a történelemben, Századok 1976, 110. évf. 746–747; Hont István: Robert W. Fogel: A történetírás és a retrospektív ökonometria: History and Theory, 1970, Századok 1972, 106. évf. 774–775;

munkaintenzitásában illetve órákban, napokban, hetekben lehet mérni, de nem szabad elfelejteni, hogy ez csak egyetlen dimenzió, hiszen a populáció számára elérhető technológiákat is figyelembe kell venni. Termékenységük részben befolyásolja a következő generáció örökségét, továbbá hatással vannak életkörülményeire, vagyoni és egészségügyi állapotukra és a technológia fejlődésére. Egy adott generáció életkörülményei a termékenységen a vagyoni és egészségügyi állapotán keresztül befolyásolják a következő nemzedéket. Egy egyszerű példával élve, egy nő életkörülményei, táplálkozási szokásai, munkaszorgalma és az, hogy életében milyen munkaeszközök segítik generációját a termelésben, kihatással van az utódai életére, de nem egyszerűen oly módon, hogy azok több vagy kevesebb anyagi örökséget kapnak. A fontosabb talán az, hogy az utódok mentális és fizikai képességei is nagyban függenek az anya felsorolt adottságaitól. Fogel és társai bemutatják, hogy az ivaréretté válás is ingadozott a történelem során, ami nyilvánvalóan az életkörülményekhez kapcsolódik. A biológia óra ugyanis csak akkor aktivizálja magát, ha az adott test egy bizonyos szintet elért, ehhez pedig a megfelelő növekedést támogató, minőségi étkezést kell biztosítani. Abban az esetben, ha ez elmarad, a test is lassabban fejlődik. Az ivarérettség után a termékenység is hasonlóan kötődik az életminőséghez, hiszen az alultáplált vagy nem megfelelő környezetben élő személy szervezete kevésbé alkalmas magzat kihordására, illetve a megtermékenyülés is kevesebb sikerrel következik be. Ehhez a folyamathoz pedig a legtöbb esetben szorosan kötődik a házasodási kor, mely térben és időben jelentős különbségeket mutat. Ahhoz, hogy a várandósság periódusai alatt, megfelelően fejlődjön a magzat, további energia bevitel szükséges. Ez egy részről az immunrendszert támogatja a betegségekkel szemben, másrészről a csecsemő gond nélküli fejlődését biztosítja. Ha a teljes ellátás nem elérhető, akkor a magzat először elmarad a normális fejlődési szinttől, majd maradandó károsodást szenvedhet, végül a vetélés, illetve később a halál is bekövetkezhet. Az optimális születési testsúly 3500–3900 gramm. Ha ez a mutató 2500 gramm környékére esik, már kétséges a komplikációk nélküli születés. Ennek köszönhetően a XVII. század végi Angliában minden 1000 szülésből 100–125 esetben a csecsemő már a méhben elhalálozott. Az élve születettek szellemi és fizikai képességeiket is a méhben való tápláltságuk függvényében kapják, ami végig kíséri őket egész életük során. A világrajövetel után a gyerekek továbbra is szüleiktől függenek, akik hasonló problémákkal néztek szembe gyerekkoruk óta, és hasonlóképpen az ő szülei adottságai által biztosított életkörülmények között

nőttek fel.² Az új generáció, ha megéli a biológiai és társadalmi értelemben vett reprodukzív kort, tovább viszi a folyamatot, mely ez által egy folyton fejlődő spirált alkot. A társadalom ennek függvényében volt képes termelőmunkát végezni, ami a gazdaság fejlettségi szintjén illetve fejlődési képességén keresztül hatással volt rá. A könyv fő célja nem egyszerűen az, hogy a gazdasági folyamatok emberi biológiára gyakorolt befolyását bemutassa, hanem e mellett a visszahatások ismertetését is célul tűzte ki. A szerzők tudatában vannak a folyamat felhasználhatósága problémáinak, hiszen nehéz megtalálni a különös és tipikus eseteket vagy azt, hogy melyik hatás fontosabb egy adott esetben. Ezeknek a problémáknak kiküszöbölése (illetve mérséklése) érdekében a könyv keretein belül megpróbálták ötvözni a történészek, a demográfusok, a közgazdászok és a biológusok eszköztárait.

A folyamat nagyon soktényezős, ezért az első százharminc oldalon a kutatás módszereit mutatják be. A módszertani részeknél azonban egy kis-kellemetlen problémát vehet észre az olvasó. A kiegészítő lábjegyzetek és magyarázatok alkalmazásában nem marad el a könyv a megszokottól, mégis többször szerepel olyan jegyzet, mely fogalmat magyaráz, amit egy egyszerű szótárazással is fel lehet oldani, ám a biológiai, diabetikai illetve közgazdasági terminusok magyarázata némely esetben elmarad.

Az emberi testnek ahhoz, hogy szervezetét megfelelően működtethesse, meghatározott kalóriát kell bevinnie. A szervezet testtömeg-indexének (Body Mass Index) az elsődleges forrása felnőtt korban a súly és a magasság összevetése, gyerekeknél ezek mellé betársul az életkor is. Az életminőséghez pedig igen fontos a táplálkozási faktor figyelembevétele. A probléma abban áll, hogy az emberek a történelem során is, különbözőképpen táplálkoztak. Bár a szerzők pozitív képet tárnak az olvasó elé, amikor viszonylag hosszasan sorolják a forrásfajtákat mind az étkezés, mind a testmagasság terén, ezek – ahogy ők is megjegyzi – nagyon töredezettek és egyenetlenül oszlanak el térben és időben. A történészek forrásai ezért nem elegendőek ahhoz, hogy ezt a problémát megoldják. A közgazdasági számítások kiküszöbölik a megszakítottságot, s ezt kihasználva Fogelék, többek között egy 1971-ben elkészült tanulmány segítségével mutatják be, hogyan lehet felhasználni a forrásokat. *Jean-Claude Toutain* tanulmányában elkészítette Franciaország ételmiszer-ellátás táblázatát (food balance sheet) 1781 és

2 Érdekes, hogy ennek egy esetleges gyakorlati példáját *Robert C. Allen* már prezentálta a sorozat nyitó könyvében, amikor kimutatta, hogy az ipari forradalom alatt a munkások és a parasztok közül sokkal kisebb mértékben kerültek ki feltalálók, mint a boltosok vagy a kézművesek közül.

1952 között. A táblázat megmutatja, hogy mekkora mennyiségű kalória volt elérhető a francia lakosság számára személyenként. A hozott adatokat némiképp korrigálva és az adatsornak az 1785 körüli részeit felhasználva, a relatív szórást (ami azt modellezi, hogy milyen mértékben volt egyenlőtlen a társadalom egyes rétegei között a kalóriaeloszlás) változtatva létrehoztak három sémát, melyek a francia társadalom kalóriabevitelének egy-egy lehetséges módját ábrázolják, méghozzá vertikálisan tíz részre osztva. Így áthidalták a problémát, melyet a hagyományos társadalmi rétegződés felfogása okoz, ami miatt nehéz eldönteni a társadalmi rétegek peremein elhelyezkedő mikrorétegek hovatartozását. A három adatsort ez után egyszerűen olyan tényekkel állítják sorba, melyek első olvasatra talán túl egyszerűnek tűnhetnek ahhoz, hogy segítségül szolgáljanak. Ilyen például az, hogy életképes-e egyáltalán a különböző számítások alapján létrejött alsó 20-30% az adatsorokon belül, hiszen az alapanyagcsere vonala alá kerülő csoportok egyszerűen alkalmatlanok lettek volna az életre. A legvalószínűbb oszlop-sor segítségével és egyéb források felhasználásával (pl. katonai nyilvántartások) végül kimutatták, hogy 1785 környékén egy átlagos felnőtt francia férfi legalább 163 centiméter volt és 50,5 kg, ami 19-es testtömeg indexel járt együtt. A legalább jelző itt nagyon fontos, hiszen a szerzők kiemelik, hogy ezek a személyek még éppen, hogy alkalmasak voltak napi teendőik ellátására. A munkába forgatott energiájuk sokszor meghaladta a bevételt. Mindazonáltal ennek a méretnek köszönhetően az éves kalóriatermelékenységi ráta (annual caloric productivity ratio) 24,9-szeres lehetett. Abban az esetben, ha az átlagmagasság csökkent volna az alsó néprétegek sokkal nagyobb halálozási rátával bírtak volna, mely hosszú távon a kalória termelési ráta csökkenéséhez vezetett volna. Ez az a döntő érv, amiért az 1705-ös adatsor kiszámításánál is az 1785-ös biometriai adatokból indultak ki. Ebben az esetben azt lehet látni, hogy a kapott 37-szeres kalóriatermelési ráta 48 százalékkal több mint az 1785-ös, ráadásul az agrártörténészek szerint ez a termelési arány kivitelezhetetlen az adott körülmények között. Másik két alternatívát is bemutatnak, melyek alapján pozitív változás történt a két időpont között, ez a gyakorlatban 160-centiméteres átlagmagasságot és 46,1 kilogrammos átlagsúlyt jelentett volna. Az első esetben az éves kalóriatermelési ráta 18,9-szeres, amihez közeli értéket mutatott ki *P. Hoffman* is 1988-as tanulmányában. A probléma csak az, hogy ez kizárólag abban az esetben következhetett be, ha a mezőgazdasági termelők az összes így megtakarított kalóriát maguk számára használták fel. A másik esetben mivel a felszabaduló energia szétszórtott egyéb szektorokra is, a mezőgazdasági munkások számára nem tudták volna ugyanazt a kalóriamennyiséget kisebb

felhasználással megtermeli. Ami a gyakorlatban azt jelentette volna, hogy a munkásoknak a munkába forgatott kalóriamennyiség 33,8-szeresét kellett volna megtermelniük.

Európa országai a XIX. század folyamán hatalmas gazdasági növekedést vittek végbe. Ez mégsem jelentette egyértelműen a lakosok életkörülményeinek, életminőségének javulását. Az iparosodás körüli viták egyik legismertebbje az ezt tárgyaló diskurzus, amihez a könyv új nézőpontot mutat be.³ Továbbra is abból kiindulva, hogy a testmagasság az egyik legjobb indikátora az emberi élet minőségének, számos tanulmány illetve a katonai feljegyzések segítségével a szerzők nyomon követik Európa magasságtörténetét. A katonai feljegyzéseket, mint forrásokat többen megkérdőjelezték, hiszen azok keletkezésének körülményeiről nem lehet mindent tudni. Kérdéses ugyanis, hogy nem csaltak-e az adatok rögzítésekor, például azzal, hogy az újoncokat cipőben mérték meg. Már a módszertani részeknél kitént a franciák mai szemel nézve alacsony volta a XVIII. században. Fogel és szerzőtársai szerint ez az alacsony méret általános volt a korbéli Európában, hiszen még a fejlettebb területek közé tartozó Németalföldön illetve Svédországban élő lakosság (legalábbis az újoncok magasságainak feljegyzése szerint) a XVIII. század végén ugyanarról a szintről indul, mint a francia. A korosztályok szerinti tagolással ki tudták mutatni, hogy egyes korosztályok életére milyen hatással volt a gazdasági fejlődés. Az 1790-es évektől kezdve közel tíz év alatt megközelítőleg három centiméteres ugrás következett be a hollandok részéről, melyet általánosnak lehet mondani a kontinensen élő összes népnél. A nagy növekedést egy negatív szakasz követte, minek végére a hollandok alulmúlták az 1795-ös méreteiket s ebből a depresszióból majd csak az 1830-as évek második felétől kezdtek kilábalni, hogy aztán a XX. század húszas éveire elérjék a 173 centiméteres átlagot. Ám ez a fejlődés egyáltalán nem nevezhető kiegyensúlyozottnak, hiszen az utolsó harminc év volt az, melyben átlagosan öt centimétert gyarapodtak, az azt megelőző időszak nagy részében pedig a század eleji veszteségüket pótolták. Svéd kortársaik is hasonlóképpen fejlődtek a XIX. század folyamán, annyi különbséggel, hogy rájuk nem, vagy csak kevésbé hatottak olyan erők, melyek méretbeli csökkenést eredményeztek, s nem is ugrottak akkorát, mint az előbbieik, ami egy kiegyensúlyozottabb életminőség-növekedést sejtet, melynek végére a hollandokéhoz hasonló magasságot értek el. A franciák egy harmadik utat jártak be, bár magasságuk körülbelül öt centivel elmaradt társaikétól a mérési periódus végére. Ez az út sokáig a meglehetősen lassú,

3. A vitáról bővebben: H. A. Diederiks és társai: Nyugat-európai gazdaság- és társadalomtörténet, Osiris Kiadó, Budapest, 1995. 217–220.

de állandó növekedést jelentette. Az 1880-as évektől számítva pedig egy felgyorsuló (40 éves) növekedési szakasz hatására elérték a 168 centiméteres átlagmagasságot. A mérések és az alkalmazott módszerek pontosságát mutatja, hogy az összefoglaló grafikonon kivehető, amint az 1848–1851-es franciaországi válság milliméterekben mérhető nagyságrendben ott hagyta nyomait a lakosság átlagmagasságán.

A katonai feljegyzések persze nem egyedüli forrásai a testmagasság alakulásának a tárgyalt századokban. Sokkal kisebb mintát képesek reprezentálni, de ettől függetlenül hatásos képet tudnak mutatni egy adott ország társadalmi különbségeiről az iskolai nyilvántartások is. *John Komlos*nak egy ilyen forrás segítségével sikerült kimutatni, hogy az École Polytechnique diákjai több mint négy centiméterrel voltak magasabbak 1819 és 1826 között azoknál a kortársaiknál, akik önkéntesként beléptek a hadseregbe. *Hans De Beer* pedig hasonló módszert alkalmazva a holland szakképzetlen munkásság gyerekei és a felső rétegek utódai közötti különbséget több mint tíz centiméterben állapította meg. Ennél a hatalmas különbségnél talán csak az a meglepőbb, amit John Komlos említ a *Benda Gyula* által készített interjújában. A beszélgetés folyamán sok egyéb hasznos információ kívül megemlíti, hogy egy kutatási eredménye szerint a gazdag és a szegény tízenöt éves angol fiúk közötti különbség átlagosan huszonnégy centiméter volt az ipari forradalom idején.⁴

További méretbeli különbségekre bukkantak a kutatók a városi és vidéki lakosság között. A kép itt korántsem olyan tiszta, mint az iménti esetekben. A városiak magasabbak voltak Franciaországban, Spanyolországban, Belgiumban és egyes német területeken. Ennek az ellenkezőjével találkoztak Angliában, Svédországban, Hollandiában, és más német területeken. A magyarázat ebben az esetben elmarad. Ennek okát a szerzők azzal magyarázzák, hogy egyelőre nem lehet megállapítani a háttérben munkálkodó tényezőket. Sejtésük szerint a kapott eredmények egyaránt köszönhetőek valós történelmi és biológiai folyamatoknak és a kutatók által alkalmazott módszereknek. Sokat módosíthat például a kapott eredményen, a kutató állásfoglalása a város, kisváros és rurális terület meghatározását illetőleg. Az összesített információ sajnos túl sok kutató tollából származik, ezért a jövőben pontosításra szorul.

A kutatások a források hiányának köszönhetően csak ritkán terjedhettek ki a nőkre. Ráadásul Fogel és társai kiemelik, hogy a női minták a legtöbb esetben a szokásosnál is kevésbé kielégítőek, illetve olyan kis rétegét jele-

4. Benda Gyula: „...az emberek testén mintegy észlelni lehet a gazdasági folyamatok változását” - Beszélgetés John Komlossal, *Aetas*, 21. évf. 2006. 2–3. szám. 263.

nítik meg a társadalomnak, hogy az szinte elhanyagolható. Ennek ellenére születtek ebben a témában is tanulmányok, melyek inkább csak feltevések, mint megállapítások, mégis úgy gondolom, hogy az eredmények nagyon érdekesek. Egy glasgow-i börtönnyilvántartás feldolgozása után így derült fény arra, hogy az 1830-as évekig tartó depresszió mindkét nem testmagaságában nyomot hagyott, ami után a férfiak növekedésnek indultak, a nők viszont csak tíz évvel később tudtak szakítani a csökkenő tendenciával. A háttérben azt a viselkedési formát sejtetik a kutatók, hogy a háztartásokban a női nem a táplálék elosztásában hátrányos megkülönböztetésben szenvedett, minek következtében a tárgyalt mutatók nem voltak képesek megfelelően fejlődni. Az egyenlőtlenséget a családon belüli munkamegosztásban kell keresni, a család számára végeredményében jobban kifizetődött, ha az instrumentális (megélhetést biztosító) szerepet vállaló férfiak kerültek előnyösebb helyzetbe. Ez alól csak a gyermekkor jelentett kivételt.

A testméretek hivatalos és rendszeres rögzítése a XIX. század második felétől kialakuló egészségügyi fejlesztési hullámmal kezdett általánossá válni. Így az Európában élő iskolás gyerekek testméreteiről számos forrás maradt fent a különböző országokban. Ezt kihasználva *J. Van Wieringen* kimutatta, hogy 1865-től a holland kisiskolások körében is általános növekedés következett be, aminek következtében a XX. század végén született tanuló átlagosan húsz centiméterrel volt magasabb száz évvel korábban élt társától. Ez a fejlődési hullám a gyerekeknél Európa más országaiban is bekövetkezett annyi különbséggel, hogy minél keletebbre feküdt az adott állam annál később jelentkezett a növekedés. Érdekes motívum, hogy olyan események, mint az első illetve a második világháborúk milyen hatalmas mértékben befolyásolhatták az emberek testméreteit. Mindezt *V. Valostovsky* egy 1966-os tanulmányából is tudhatjuk. A második világháború alatt Kurszkban született csecsemők méretei nagyban alulmúlták a háború előtti és a háború utáni társaikét. Még az olyan békés területekre is, mint Oslo hatással voltak az európai harcok, a megváltozott nemzetközi kereskedelem által. A norvég fővárosban akkor élő 11 és 13 év közötti lányok súlya csökkenni kezdett, a fiúk pedig stagnált. A nemek közötti különbség oka ez esetben sem teljesen tisztázott. A szerzők az ilyen eseteket is jól kezelik, rámutatnak arra, hogy – bár a kutatások nincsenek lezárva – az alkalmazott társtudományok segítségével meg lehet fogalmazni bizonyos hipotéziseket. Egyébként a feltételezésük az, hogy a lányok esetében hamarabb bekövetkező kamaszosodás lehet a különös jelenség kiváltója. Az éppen felnőtté váló szervezet sokkal érzékenyebb a külső változásra, mint a gyerekek szervezete. A huszadik század a későbbiek során is nagy változásokat ho-

zott. 1900 és 1975 között a katonai nyilvántartások szerint a legtöbb európai államban 3,1 és 11,1 centiméter között mozog az a skála, mely az újoncok magasságának változását mutatja. A XX. század végén a görög népesség nőtt a legtöbbet, ami közel 3,3 centimétert jelentett alig huszonkét év alatt, míg a svédek és norvégok tulajdonképpen stagnáltak.

A sok szám és látszatra talán egy kicsit töménynek és idegennek tűnő adat hát- és előterében azonban végig ott forognak a gazdaság fogaskerekei. Nem egyszerűen a gazdaság volt hatással az említett folyamatokra, hanem a fiziológiai fejlődés is nagyon sok hatást gyakorolt a gazdaságra. Egyetlen aspektusból szeretnék itt rámutatni ezekre a kapcsolatokra: A proto-indusztriális gazdaság keretein belül a szülő nem gondolkozhatott túl sokat az utódja jövőjén, hiszen talán nem is volt neki. Nem lehetett tervezni, túl kockázatos volt az iskoláztatás, hiszen a család nemcsak azzal a ténnyel nézett szembe, hogy az iskolába küldött gyermek alultápláltsága és rossz egészségi állapota miatt bármelyik télen elhunyhathat, hanem egy munkáskéz is kiesett a háztartásból. Ahogy az iparosodás drasztikusan átalakította a társadalmi és gazdasági rendszereket, a helyzet még rosszabb lett, bár ez történelmi távlatból nézve csak egy pillanat volt. A tömegek bizonyos magasság csökkenéssel fizettek azért, hogy a következő generációk, szépen lassan visszanyerjék az elvesztett centimétereket, majd meghaladják elődeik egészségügyi állapotát. Így aztán eljött az az idő, amikor a családoknak már nem kellett sokat hezitálni azon, hogy megéri-e a gyereket iskolába küldeni. Az így felnövő képzett szakmunkások és mérnökök nagymértékben voltak képesek növelni az ipar teljesítőképességét, de a szakképzetlenek tűrőképessége is pozitív irányba mozdulhatott el, ami azt eredményezte, hogy növekedhetett az életminőség.

A kötet az antropometrikus történetírásba fokozatosan vezeti be olvasóját. A szerzők elérték, hogy az érdeklődő megismerkedhessen az alapfogalmakkal, miközben a legújabb kutatási eredményekkel is szembesülhet. Az auxológiát alkalmazó válfaj már ismerős lehet a magyar érdeklődők számára is, elsősorban John Komlos kutatásai révén.⁵ Kiemelendő, hogy

5. John Komlos magyarul elérhető kliometrikus és antropometrikus munkását tételszerűen bemutatva, elsősorban könyvét kell kiemelni: Az Osztrák–Magyar Monarchia, mint közös piac: Ausztria–Magyarország gazdasági fejlődése a tizenkilencedik században, Budapest, Mecénás Kiadó, 1990. A kötet mellett pedig több magyar nyelvű tanulmánya és egy interjú is megjelent tőle: (1) Néhány következtetés Magyarország külkereskedelmi áraival kapcsolatban a századforduló táján, Történeti Statisztikai Tanulmányok, 4. 1980. 231–249 (2) A gyermekek testmagasságának növekedési sémái Kelet-közép Európában a tizennyolcadik században, KSH Népeségstudományi Kutató Intézet Történeti Demográfiai Füzetek 3. 1987, Budapest 97–118; (3) Az antropometrikus történetírás jelentőségéről. AETAS, 10. évf. 1994. 3. sz. 5–16. (4) A Habsburg-hadsereg újoncozási módszerei a XVIII–XIX. szá-

a kötet önmagában felér egy statisztikai és módszertani adattárral, hiszen a sorozaton belül is, a tárgyalt műben található a legtöbb grafikon és táblázat. Egyetlen olyan pontot lehet itt kiemelni, mely beárnyékolhatja a könyv megítélését. A közgazdaság egyik alapvető feladata, hogy próbálja kiszámolni ismert adatok alapján a jövőben bekövetkező eseményeket. Ez a gondolkodásmód a New Economic History művelőiben is él, s e kötetből sem maradt el. Mindez pedig ellentétben áll a történészek hagyományos gondolkodásmódjával.

A műben szereplő számítások és eredmények nem mindig pontosak és esetlegesen a bizonytalanság érzetét kelthetik az olvasóban, ennek eloszlatására a következő sorok jól példázzák, hogy a kötet miért is fontos a történetírás számára: „Azonos-e a kvantitatív számítás a pontossággal? Egyszerűen rámondhatjuk valamire, hogy nem pontos, de azt is hangsúlyoznunk kell, hogy nem is kell pontosnak lennie. Tulajdonképpen a gazdasági statisztikában semmi sem pontos. Ha két-három vagy akár öt százalékos eltéréssel tudunk valamit megmérni, akkor nagyon hálásak lehetünk, hiszen precíz mérésünk alig van. Viszont sokszor elég bizonyos határokon belül megmérni azt a valamit, vagy még egyszerűbb, ha egy alsó vagy felső határt tudunk valahogyan megállapítani.”⁶

Roderick Floud, Robert William Fogel, Bernard Harris, Sok Chul Hong: *The Changing Body, Health, Nutrition and Human Development in the Western World since 1700* (A változó test, egészség, étrend, és emberi fejlődés a nyugati világban 1700 óta). Cambridge University Press, Cambridge, 2011. 431 o. *A New Approaches to Economic and Social History* sorozat harmadik kiadványa.

Káli Róbert

zadban, *Hadtörténelmi Közlemények* 34. 1987. 4. sz. 733–743; (5) A Habsburg vámunió. Műhely, 1993. Különszám, 16–21. (6) Hol tart az antropometrikus történetírás? *AETAS* 21. évf. 2006. 2–3. szám. 268–283. (7) Benda Gyula: „... az emberek testén mintegy észlelni lehet a gazdasági folyamatok változását” – Beszélgetés John Komlossal, *AETAS* 21. évf. 2006/2–3. szám. 257–264. Továbbá ide illik Szántay Antal: *John Komlos Nutrition and Economic Development in the Eighteenth-Century Habsburg Monarchy: An Anthropometric History*, *BUKSZ*, 1992/2, 320–326.

6. Scott M. Eddie: *Ami „köztudott”, az igaz is?* Bevezetés a kliometrikus történetírás gondolkodásmódjába. Csokonai Kiadó, Debrecen, 1996. 31.

FEJEZETEK KÖZÉP-, KELET- ÉS DÉLKELET- EURÓPA TÖRTÉNETÉBŐL

Az orosz ortodoxia: a megkeresztelkedéstől a patriarkátusig

A könyv címadását a belső címlap után található dedikáció világítja meg: a szerzők két közelgő évforduló, a kereszténység felvételének (988) 1025., míg a patriarkátus megalapításának (1589) 425. évfordulója kapcsán írták meg tanulmányaikat az orosz egyháztörténetről. Mindegyik történész a Szentpétervári Egyetem oktatója, akik az alcímben visszafogottan „vázlatokként” aposztrofálják írásaikat, melyek a több szerző ellenére egységes áttekintést alkotnak. Ugyanakkor fontos kiemelni a könyv kiegyensúlyozottságát a nagy hagyományokkal rendelkező orosz egyháztörténet-írás területén. Ez a kiegyensúlyozottság megmutatkozik mind a „nemzeti” nézőpont mértéktartó kezelésében (a könyv mentes a korábbi írásokat sok esetben átírató pátosztól), mind abban, hogy beépíti a nyugati szakirodalom metodikáját és eredményeit (mégha ez a szakirodalmi felsorolásban nem is mindig jelentkezik) valamint nem riad vissza a különböző nézetek ütköztetésétől sem.

Az első rész, *A kereszténység felvétele címmel*, egy szerzőpáros (*A. Ju. Dvornycsenko – Ju. V. Krivosejev*) munkája és a tatárjárásig terjedő időszakot mutatja be, teret adva olyan kérdéseknek is, mint a fetisizmus, totemizmus, animizmus, polidémonizmus, politeizmus, az elődök kultusza stb. – mindezekkel előkészítve az egyik központi problémát, azaz, hogy miként léteztek egymás mellett évszázadokon át a kereszténység elemei és a pogányság korának hiedelmei. A korszakból vett példák mellett idézik a XVI. századi novgorodi érsek (később moszkvai metropolita) Makarij szavait, aki szerint „az erdő és a kövek és a folyók és a mocsarak, a források és a hegyek és a halmok, a Nap, a Hold és a tavak” még mind mindig olyan hódolat tárgyai voltak, amely csakis az Istennek járna ki, és különböző áldozatokat mutattak be nekik. A szerzők nem egy szigorúan kronologikus rendre épülő koncepciót követnek a korai idők egyháztörténetének kifejtésben, hanem a problémaközpontú tematikus megközelítést alkalmazzák, amit az alcímek is mutatnak (*A kereszténység előtti hiedelmek; A Rusz megkeresztelkedése; Pogányság és kereszténység; Az ó-orosz társadalom és az egyház.*)

A következő rész szerzője *R. A. Szokolov*, aki *Az orosz egyház a XIII. századtól a XV. század elejéig* címmel folytatja a kérdés tárgyalását [a címtől eltérően valójában egészen a firenzei zsinatig (1439) bezárólag]. Nagy érdeme ennek az egységnek, hogy az egyházjogot érintő vitás kérdések értelmezésekor hangsúlyozza a *precedens* szerepét. Ez azért is fontos, véleményem szerint, mert ellentétben a katolikus egyházban (a XI. század végétől) érvényesülő erős centralizációs, hierarchizációs tendenciákkal és a jogi szabályozásra való törekvéssel, az ortodox egyházak életében a precedens nagy szerepet játszik. Így például nincs általánosan elfogadott nézet arra vonatkozóan, hogy milyen címmel (érseki, metropolitai, pátriárkai) és milyen kritériumok fennállása esetén lehet egy egyház autokefál: ha egy ortodox közösség ezt kinyilvánítja és a többiek ezt elfogadják, akkor az utólagos jóváhagyás legitimálja az autokefalitást.

A precedens szerepét emeli ki Szokolov, amikor arról ír, hogy Kijev 1240-es eleste után a precedens volt az, ami a metropolitai tisztség betöltése esetében helyzetbe hozta a helyi jelölteket a görögökkel szemben. A tatárjárás előtti utolsó metropolita ugyanis valószínűleg megszökött a tatárok elől, s a Latin Császárság idején (1204–1261) Konstantinápolyból Niceába menekült császári udvar és a pátriárka saját problémái miatt nem erőltették egy új görög jelölt metropolitává történő kinevezését, hanem elfogadták az egyik fejedelem által támogatott helyi jelöltet. Ez ugyan nem vezetett ahhoz, hogy ettől fogva kizárólag a helyi jelöltekből kerüljön ki a metropolita, de nagyobb teret adott a lokális érdekek érvényesítésének, ami világosan kiderül a tisztség betöltésének XIV–XV. századi gyakorlatából.

Az orosz ortodox egyház történetében ugyancsak a precedens volt az, ami a metropolita székhelyének előbb Vlagyimírbe, majd Moszkvába való áttételét eredményezte: az, hogy Péter metropolita 1325-ben Moszkvába költözött és kifejezte azon szándékát, hogy itt kíván nyugodni, nem jelentette a székhely hivatalos áttételét, és semmiféle kötelező ereje nem volt a jövőre nézve – Péter döntését azonban erkölcsileg kötelezőnek tartották magukra az utódok. Érdekes megemlíteni, hogy halála előtt (1326) Péter már saját utódát is kijelölte, aki ugyan nem nyerte el a méltóságot, de a Péter után közvetlenül hivatalba lépő (1328) görög származású metropolita, valamint az ő utódai is Moszkvát választották rezidenciájuknak. A szerző további érdeme, hogy korábban nem, vagy nem eléggé hangsúlyozott momentumokkal mutatja be, hogy a metropoliták tevékenysége és Szerгий Radonyezsszkij kolostori reformja (a koinobita szerzetesség elterjesztése) miként járultak hozzá a moszkvai fejedelmi hatalom megerősödéséhez. Így pl. a már említett Péter metropolitához köthető a moszkvai évkönyvírás kezdete, aki saját évkönyvét bocsátotta

rendelkezésre e céllal: a helyi évkönyvírás megjelenése azért lényeges, mert alapvető volt az uralkodói hatalom legitimációs bázisának megteremtésében, amit nyilvánvalóan a moszkvai fejedelmek sem nélkülözhettek.

A harmadik (legnagyobb terjedelmű) fejezet *Egyház, állam, társadalom a XV–XVI. században* címmel, szintén új eredményeket felvonultató, friss szemléletű írás *V. V. Saposnyik* tollából. A fejezet egyik újszerű vonatkozása az orosz egyház de facto autokefállá válásának értelmezésében rejlik. A korábbi nézőpont szerint 1448-ban azért választott az orosz egyház zsinata első ízben metropolitát, mégpedig a konstantinápolyi pátriárka beleegyezése nélkül, és azért nem kértek megerősítést orosz részről a pátriárkától, mert az orosz egyház elutasította a firenzei zsinaton a latin egyházzal kötött uniót, a görögöket pedig (köztük az unióban tevélegesen közreműködő görög származású Izidor orosz metropolitát, akit az unió aláírása miatt, hazaérkezése után le is tettek méltóságáról) az igaz hit elárulóinak tartotta. Így az új metropolitával, Jonával az élén az orosz egyház kiszakadt a pátriárka joghatósága alól és ezzel a gyakorlatban autokefál lett. Amikor pedig 1453-ban elesett Konstantinápoly, azt méltó büntetésnek tartották az oroszok a hit elárulása miatt. Ezzel szemben Szokolov forrásokkal bizonyítja, hogy az önálló orosz egyház megteremtése egy hosszabb folyamat eredménye volt, amely csak 1459-re zárult le, ekkor történt meg a végső szakítás. Egyik bizonyítékként II. Vaszilij (1425–1461) moszkvai nagyfejedelem 1451-es, a császárnak írt levelét hozza fel, melyben Vaszilij a következőképp magyarázta az 1448-as eseményeket és a kapcsolatok időleges megszakadását. Egyrészt arra hivatkozott a nagyfejedelem, hogy Jonának ígérvénye volt Konstantinápolyból arra nézve, hogy Izidor után ő lesz a metropolita. (Izidor kinevezését megelőzően ugyanis a moszkvai nagyfejedelem őt akarta elismertetni, de mivel nem tudta keresztülvinni akaratát, ezért a pátriárka így kárpótolta Jonát és az uralkodót.) Másrészt azt írta Vaszilij, hogy a belháborúk miatt volt szükség metropolita állítására – ami valóban igaz is volt, hiszen II. Vaszilij nem nélkülözhetette az egyház támogatását a trónharcban, melynek során ellenfele 1446-ban elfogta és megvakította őt! A metropolita választásának okát így összegezte a nagyfejedelem: „a nagy szükség miatt tettük és nem valamiféle tiszteletlenségből kifolyólag” továbbá kinyilvánította, hogy az orosz egyháznak „szükséges a konstantinápolyi áldás és arra is törekszik”. Csak több évvel 1453 után, amikor látszott, hogy a konstantinápolyi pátriárka tartósan oszmán alattvaló lesz, valamint amikor a pátriárka a moszkvai metropolita helyett az unitus hitről az ortodoxiára visszatért kijevi metropolitát ismerte el az „Egész Rusz” metropolitájának, akkor vált véglegessé a szakítás Konstantinápoly és Moszkva közt.

Ugyancsak érdekes megvilágításba helyezi a szerző a jogilag autokefál orosz egyház 1589-es létrehozását: a folyamat megint csak jól rámutat a precedens szerepére valamint a korabeli orosz egyház gondolkodásmódjára e kérdésben. 1586-ban, amikor az antiochiai pátriárka Moszkvában tartózkodott és meglátogatta az Uszpenszkij Székesegyházban zajló istentiszteletet, amit a moszkvai metropolita vezetett, a következő (vagy spontán, vagy gyaníthatóan megtervezett) jelenet zajlott le. Rang szerint a pátriárkának kellett volna megáldania a metropolitát, aki azonban megelőzte őt ebben – a pátriárka nem akarván vitába bocsátkozni, megjegyzéssel élt a dolgot illetően. „Mindenesre ez az epizód mutatja, hogy az oroszok a metropolitájukat nem kevésbé jelentős személynek tekintették, mint a keleti pátriárkát.” A dolgok folyását tovább taglalva a szerző (a nemzeti nézőpont ilyenkor általában szokásos túldimenzionálása helyett) egyértelművé teszi, hogy az orosz patriarkátus létrejöttében alapvető szerepet játszottak az anyagiak: a keleti egyház előljárói ugyanis rá voltak szorulva az orosz cár folyamatos anyagi támogatására, amiért viszonzásul hajlottak arra, hogy most már jogilag is önállóknak ismerjék el az amúgy valójában már régóta független orosz egyházat.

Szükség volt azonban valami precedensen nyugvó jogalapra ahhoz, hogy miért is kell egy 5. keleti patriarkátus? Az erre vonatkozó orosz értelmezés szerint 5 pátriárkának kell lennie (a 451-es khalkedóni zsinat határozatához igazodva), de mivel Róma pátriárkája a latin eretnység képviselője volt az összes ortodoxok szemében, aki kiszakadt az igazhitű egyházak közösségéből, így Rómát nem tekintették patriarkátusnak. A patriarkátusok ötre történő kiegészítését tehát természetes lépésnek tartották. Ez végül 1589-ben történt meg, amikor Jeremiás, a konstantinápolyi pátriárka, pátriarkai rangra emelte a moszkvai metropolitát. Szükség volt viszont ezután arra is, hogy meghatározzák a moszkvai pátriárka helyét a rangsorban: 1590-ben a konstantinápolyi zsinaton (amelyről hiányzott az alexandriai pátriárka, mivel e poszt az egyházi vezető halála miatt betöltetlen volt) az 5. helyre sorolták az új moszkvai patriarkátust, amely döntés nem elégítette ki az orosz felet és megpróbálták elérni, újfent anyagi ráhatással, hogy a 3. helyet adják meg Moszkvának a rangsorban. Az 1593-as ugyancsak konstantinápolyi (teljes) zsinat azonban megerősítette a korábbi döntést. Mivel ezt az orosz egyház továbbra sem fogadta el, így titokban tartották Oroszországban a zsinati határozatot, és a 3. helyen említették meg Moszkvát a rangsorban az istentisztelet során (arra hivatkozva, hogy „Moszkva – a Harmadik Róma”).

Végezetül nem érdektelen megemlíteni, hogy Saposnyik, saját kutatásokra támaszkodó, rendkívül jó összefoglalást ad egy alfejezetben a moszk-

vai hatalmi ideológia kialakulásáról és annak jellegzetességeiről: ezt az ideológiát ugyanis az egyház alkotta meg a Konstantinápoly eleste utáni kb. 100 év folyamán. Eszerint a cár Isten földi helytartója, aki csak Isten előtt felelős, különösen azért, hogy a rábízott nyáj (az alattvalók) biztonságáról, de főként lelki üdvéről gondoskodjon: az uralkodó tehát elsősorban az ortodoxia őre és védelmezője. „A hit dogmáit kivéve a cár hatalmát semmi más nem korlátozza... Természetesen kötelező számára, hogy tevékenységében az »igazság« (*pravda*), azaz az igazságosság vezesse – ez azonban világosan erkölcsi kategória, amely nem öltött határozott formát... Mivel pedig az »igazság« nem kristályosodik ki jól megfogható formában, így az alattvalók nem tudják eldönteni önállóan, hogy jól cselekszik-e a cár vagy rosszul.” Ennélfogva természetesen nem is mozdíthatják el a cárt, akinek számára viszont „a kormányzás nem privilégium, nem jog, hanem nehéz kereszt az Isten előtt való felelősség miatt”.

A könyv nélkülözhetetlen mindenki számára, aki a korszak egyháztörténetének beható ismeretére törekszik.

A. Ju. Dvornycsenko, Ju. V. Krivosejev, R.A. Szokolov, V. V. Saposnyik, Russzkoje pravoszlavije: ot krescsenyija do patriarsesztva. (Az orosz ortodoxia: a megkeresztelkedéstől a patriarkátusig.) Szentpétervár, Akagyemija isszledovanyija kulturi, 2012. 407 o.

Sashalmi Endre

Az ortodoxia modernizálása: Oroszország és a keresztény Kelet (1856–1914)

Oroszország a krími háború (1853–1856) után visszavonult az európai politikától; az akkori orosz külügyminiszter, Alekszandr Mihajlovics Gorcsakov szerint azért, hogy erőt gyűjtsön, és így a megfelelő pillanatban léphessen fel. Mindez nem az orosz diplomácia passzivitását jelentette a XIX. század második felében – ugyanis Oroszország ekkor vállalta fel fokozottan a szlávok és az ortodox keresztények védelmét. *Denis Vovcsenko* tanulmányában ennek a fellépésnek a hátterét vizsgálja meg a korabeli orosz politikai gondolkodás bemutatásával.

Denis Vovcsenko fiatal történész, 2008-ban szerezte meg a doktori címet a Minnesotai Egyetemen, jelenleg az amerikai Északkeleti Állami Egyetem munkatársa. Származásának megértése miatt – Kazahsztánban nőtt fel orosz kisebbségiként – kezdett el foglalkozni a keresztény ortodox hagyományok tanulmányozásával, majd a modernizáció kérdése, a keleti és nyugati civilizáció közötti kulturális kapcsolatok vizsgálata felé fordult. Jelen tanulmánya a doktori disszertációjához – amelynek címe Az orosz politikusok és értelmiségiek kapcsolata az Oszmán Birodalom ortodox keresztény kisebbségével 1856 és 1912 között – kapcsolódik.

Ez a munka valójában eszmetörténeti szintézisnek tekinthető, amely arra keresi a választ, hogy a pánszláv és a pán-ortodox eszmék miként formáltak át a hagyományos orosz gondolkodást a keresztény Keletről, mennyiben járultak hozzá Oroszország jövőbeli kulturális és politikai uniójáról szóló víziókhoz 1856 és 1914 között. A vizsgálat során külön-külön kíséri végig figyelemmel a két elmélet alakulását, a vallási és etnikai meghatározás szerepének változását – mindezt kronológiai sorrendben, egy-egy neves gondolkodó elképzeléseinek bemutatásával teszi meg.

Denis Vovcsenko tanulmánya elején leszögezi, hogy Oroszország mesianizmusa a keresztény Kelet felé évszázadok óta mérvadó; ennek köszönhetően az oszmán keresztények és az oroszok közötti kapcsolatot többen is kutatták – összekapcsolva a modernitás, a vallási gondolatok és a progres-

szív felvilágosult világnézetek kérdésével. Ennek vizsgálata során fogalmazódott meg az a feltevés, hogy ez a folyamat a krími háborús vereség után Oroszország válasza volt a korai nyugati liberális modernítésra. Azaz tulajdonképpen cáfolni kívánják azt a felfogást, hogy csak a nyugati liberális modell segítségével szervezhető meg a modern élet. A szerző felhívja a figyelmet arra, hogy ezek az eredmények a hidegháború kontextusában születtek.

A tanulmány ezen a revizionista trenden kíván túllépni, a pánszláv és pán-ortodox elképzeléseket a római-germán modern elképzelések alternatívájaként értelmezi. Három érveléssel támasztja alá megállapítását: egyrészt úgy véli, hogy mindkét eszme a hagyományokból indult ki – pl. a pánszláv föld, keleti unió gondolata nem tekinthető újnak. Másodikként *Nyikolaj Danjilevszkij* korabeli orosz természettudóst, történészt, filozófust hozza fel, aki Toynbee és Spengler történelemszemléletét megelőzve megkérdőjelezte a római-germán kultúra kizárólagosságát. És végül a két irányzat eredményét említi meg, amely a politikai nacionalizmus, az orosz autokrácia és az ortodox egyház megerősödésének – azaz a hivatalos népiség programja megvalósulásának – elősegítése volt.

A bevezetés végén Denis Vovcsenko a kérdéshez kapcsolódva megemlíti egy vitát, amely az orosz kulturális identitás specifikusságához kötődik. A dilemmát a késő orosz birodalom megítélése okozza, hogy modern európai nemzetnek vagy fejletlen régi rezsimnek tekinthető-e. A szerző úgy látja, hogy az igazság valahol a kettő között van, e szerint szemléli a két koncepció hatását Oroszország és a keresztény Kelet közötti viszonyra.

A tanulmány írója „A modernitás a pánszlávizmusból: vallástól az etnikumig és a civilizációs konfliktusok” című fejezetben először történelmi áttekintést ad az orosz és keleti keresztények kapcsolatáról. Kiemeli Konstantinápoly 1453-as elesését, amelynek révén Oroszország a keleti kereszténység utolsó bástyája lett. A következő államot az 1800-as évek jelentették, ekkor fedezték fel az Oszmán Birodalomban élő ortodoxokat – etnikai csoportokként. Ennek megfelelően a krími háborút kereszties hadjáratként fogta fel Oroszország, ám a vereség után sem mondott le a keleti keresztényekről. Már csak a szlavofilek miatt sem, akik kimondták a szláv összefogást és együttműködést, és a nyugattal való versenyzést is. A szerző szerint a pánszlávizmust tulajdonképpen a fenti irányzat politikai megfelelőjének lehet tekinteni. A pánszláv elképzelés szerint a jövőben az orosz cári vezetése alatt álló szláv föderációt kell megvalósítani, amely gondolatot a későbbiekben lazább egyesülésre módosítottak, ahol a szláv nemzetek egyenlősége válna valóra a megfelelő alkotmányos reformok bevezetése után. Tervük kivite-

lezése érdekében a politikai befolyásukat próbálták megnövelni, megfogalmazva az orosz kormányzat hibáit – főként az európai diplomácia terén.

A pánszláv fellépésre leginkább a görög-bolgár egyházi kérdés adott lehetőséget, amelynek során többször kerültek nézeteltérésbe az orosz diplomáciával: míg a hivatalos politika továbbra is protektori szerepkört kívánt gyakorolni, addig a pánszlávizmus képviselői minden támogatást, engedményt megadtak volna a szláv testvéreknek. Az egyházi kérdésben a konfliktust az 1858-ban kezdődő bolgár egyházi mozgalom okozta, amely függetlenedni kívánt a görögöktől.

Ezt követően Denis Vovcsenko a probléma alakulását a főbb pánszláv gondolkodók nézeteinek bemutatásán és sajtóban megjelent cikkeik ismertetésén keresztül mutatja be – amely egészen az első világháborúig elhúzódott – kiemelve azt, hogy milyen hangzatos szövegeket használtak igazuk bizonyításához. Így pl. a már említett Nyikolaj Danyilevszkij elnyomott szlávokról beszélt, Oroszországot azok idős testvérének láttatta. Az orosz tudós ezzel kapcsolatban megalkotta a kultúrtörténeti típus fogalmát, amellyel modernizálta a tanulmány írója szerint Oroszország és a keresztény Kelet közötti kapcsolatokat. Danyilevszkij egyaránt elítélte a görögöket és a konstantinápolyi patriarchátust, mivel úgy látta, hogy nem szolgálták az ortodox érdekeket. Emiatt a kiutat a szlávok – a nyugati szlávokat is beleértette – és oroszok közötti szorosabb unióban látta, amelynek központja Konstantinápoly lenne; ez jelzi, hogy Danyilevszkij egyaránt fontosnak tartotta a vallást és az etnikumot.

A pánszláv erőfeszítések nem jártak sikerrel; az 1875–76-os felkelések a Balkánon, az 1877–1878-as orosz–török háború sem mozdította elő a hön áhított unió létrejöttét. 1870-ben kivált a bolgár egyház, 1886-ban pedig szakított Bulgária és Oroszország. Az események alakulásáért *Alekszandr Kirejev* orosz tábornok, pánszláv író a nyugati propagandát tette felelőssé, úgy látta, hogy a nyugati szlávok ennek köszönhetően a római-germán kultúra hordozóinak a hasonmásaivá váltak megtagadva ortodox gyökereiket. Ezért szorgalmazta a felek kibékülését, hogy az unió létrejöhesse. Denis Vovcsenko ennek kapcsán ismételen a vallás és etnikum furcsa keveredésére mutat rá.

Az újabb lehetőséget az 1900-as évek megújult propagandája és a balkáni háborúk hozták el, ám megint nem történt előrelépés a föderáció felé. *Alekszandr Basmakov* orosz pánszláv publicista járt élen ekkor a pánszláv eszmék népszerűsítésében, ám a létrejövő unióból az Ausztria–Magyarország területén lévő szlávokat (cseheket, horvátokat) kihagyná, mivel véltlyársat látott bennük. Emellett a kezdeti orosz missziós tudat elhagyását

javasolta; meglátása szerint nagyobb hangsúlyt kellene fektetni az etnikai összetartozásra a vallási szólalmok mellett.

Az előző fejezet során több utalás történt a pánszláv és a pán-ortodox irányzatok közötti vitákra, ezeket a „Modernitás a pán-ortodoxiában: a bizantizmus felhívásától Konstantinápoly meghódításáig” című részben fejti ki részletesebben a szerző. Denis Vovcsenko elsőként a keresztény Kelettel való kapcsolat örökség körüli nézeteltéréseit említi meg. Mindkét oldal hangoztatta a védtelen szlávok felszabadítását a muszlim zsarnokság alól, viszont a pán-ortodoxia továbbment a kombinált fejlődés felfogásában – felfedezte a bizánci civilizáció hagyatékát. Ennek megfelelően elismerte a görögök kulturális és politikai hatását – mivel az ortodox keresztény hitörzöinek tekintették őket.

A pán-ortodoxia hívei a görög–bolgár egyházkérdésben tehát a bolgár törekvések ellen foglaltak állást, a vallást elsőbrendűnek tekintették, mint az etnikai hovatartozást. A pán-ortodoxia képviselőiben gróf *Alekszandr Tolsztoj*, az orosz ortodox egyház Szent Szinódusának a főfelügyelője az orosz misszió megvalósítását a konstantinápolyi patriarchátus és más keleti egyházak támogatásában látta, kimondva, hogy a vallási kérdésekben nem számít az, hogy ki milyen nemzetiségű. Ám a vezető szerepet az orosz egyháznak szánta, mivel úgy látta – és ahogyan a későbbi események igazolták követői számára – az apostoli szellem hanyatlóban volt a keleti testvérek-nél.

Alekszandr Tolsztoj munkáját helyettese és utódja, *Tertyij Filippov* vitte tovább, aki igen komoly sajtópropagandát folytatott a pánszlávizmus ellen a pán-ortodox nézetek terjesztéséért és elfogadtatásáért. Keményen ostromozta a bolgárokat, akik megsértették az ortodoxia becsületét a nyugati modell követésével. A vallási kérdések megoldását egy ökumenikus tanács felállításában látta, amelyet az államtól függetlennek képzelt el. Filippovnak köszönhetően valóban egyre több híve lett a pán-ortodox eszméknek, ezért pánszláv ellenfelei philhellénizmussal (túlzott görögszeretettel) vádolták meg. Több gondolkodóra közvetlen hatással volt, mint pl. Konsztantyin Leontyjevre, orosz konzervatív filozófusra, aki megalkotta az önálló bizánci kultúrtörténeti típust. Az orosz autokrácián és az ortodox egyházon alapuló föderációhoz fontosnak tartotta a bizantizmust, mint az orosz és a szláv fennmaradás biztos kapcsát. Denis Vovcsenko ebben egy új, nem nyugati civilizáció megteremtését látja, amely nem premodern és nem tradicionális eszméken alapul.

Ezt követően a szerző a pán-ortodoxia látványos térnyeréséről ír – amely főként a Bulgáriával történt szakítás után lett jellemző – számos példát hoz-

va fel bizonyítékként: ilyen pl. *Pjotr Matvejev*, orosz jogász átállása a pánszlávizmustól a pán-ortodoxiához, az Orosz Archeológiai Intézet létrejötte Konstantinápolyban 1895-ben, az orosz vezetésű keleti unió vagy a bizánci-szláv unió elképzelés népszerűsége... stb. Oroszország emiatt az első világháborút a keresztény Kelet felszabadításáért folyó keresztes hadjáratnak értékelte.

A tanulmány a XIX. század második felére jellemző orosz politikai gondolkodásnak a specifikusságáról nyújtott képet, amely valóban nem jelenti azt, hogy elavult, elmaradt volt a nyugati irányzatokhoz képest. A szerzőnek sikerült bebizonyítania, a pánszlávizmus és a pán-ortodoxia eszméit a nyugati modellek alternatívájaként lehet értelmezni.

Vovcsenko, Denis: Modernizing Orthodoxy: Russia and the Christian East (1856–1914) [Az ortodoxia modernizálása: Oroszország és a keresztény Kelet (1856–1914)] In: *Journal of the History of Ideas*, Volume 73, Number 2, April 2012. 295–317.

Váradí Katalin

Horvát területek emberveszteségei a második világháború alatt

A zágrábi Horvát Történeti Intézet tudományos munkatársa *Vladimir Geiger* több éves kutatómunkájának eredményét foglalja össze tanulmányában. Részletesen és körültekintően összegzi Jugoszlávia és ezen belül a horvát területek második világháború alatti emberveszteségeit, amelyekért kizárólag a megszálló hatalmak és a velük együttműködő erők, azaz a kollaboránsok felelősek. A tanulmány kissé bonyolult címe is jelzi, hogy a szerző a horvát történetírás egyik legellentmondásosabb, az utóbbi évtizedekben sok vitát kiváltó korszakát mutatja be. Geiger mérlegre kívánta tenni azt a mindmáig érzelmet kiváltó kérdést, hogy mennyi ember halála terheli Jugoszlávia és Horvátország háborús emberveszteségéből a megszállókat és a kollaboránsokat.

A tanulmány első részében a szerző röviden bemutatja a közvetlenül a háború után és alatt elvégzett összeírásokat és azok eredményeit. A háborút követően készített első „*hivatalos*” számítások szerint Jugoszlávia teljes embervesztesége 1 706 000 fő volt, de ma már tudjuk, hogy a tényleges emberveszteség ennél jóval kisebbre tehető. Mint a szerző hangsúlyozza, az új hatalom a 1 706 000-es számot terjesztette el a köztudatban. Az áldozatok számát szándékosan felduzzasztották, hogy ennek fejében nagyobb mértékű kárpótlást kapjanak a volt megszálló hatalmaktól. Ezt követően kronológiai sorrendben felsorolja, és elemzi az elvégzett összeírásokat és az őket végző szerveket. Az adatok begyűjtése közül kiemeli az 1964-ben lezajlott utolsó hivatalos összeírásokat, amely még megközelítőleg sem tudta igazolni a hatalom elvárásait. A szerző érdekességként megemlíti, hogy a szövetségesek által végrehajtott légitámadások áldozatait az összeírások folyamán úgy tüntették fel, mintha a fasiszta terror végzett volna velük. Geiger többször is hangsúlyozza tanulmányában, hogy már közvetlenül a háborút követő időszakban is politikai kérdés volt a partizánokkal szembenálló erők által okozott veszteségek felnagyítása, és már ekkor megkezdődött az ideológiai jellegű számháború, ami napjainkban is tovább folytatódik az

utódállamok között, csak éppen ellenkező előjellel. Már Tito halálát követően jelentek meg olyan írások és demográfiai munkák, amelyek megkísérelték szakszerűbben meghatározni az áldozatok valós számát. A szerző két kiváló szakembert említ meg, a horvát *Vladimir Žerjavićot* és a szerb *Bogoljub Kočovićot*, akik egymástól függetlenül, de szinte egymással párhuzamosan hasonló nagyságrendben határozták meg a volt délszláv állam második világháborús emberveszteségét. A két kutató megközelítőleg egy millióra teszi a tényleges emberveszteséget, minimális eltérések figyelhetők meg az áldozatok etnikai és regionális megoszlásában.

A tanulmány második részében a jasenovaci és stara gradiškai koncentrációs tábor áldozatai számának meghatározásával és az e körül kialakult számháború elemzésével és bemutatásával foglalkozik Geiger. Az eseményeket egy korabeli kiadványban szereplő adatok ismertetésével kezdi, amely szerint az NDH (Független Horvát Állam) területén koncentrációs táborokban megközelítőleg 800 000-en vesztették életüket. Az új hatalom a nürnbergi Nemzetközi Katonai Bíróságra az előbbi adathoz képest arányosan csökkentett számot juttat el, mely szerint Jasenovacban kb. 600 000 embert öltek meg a horvát usztasák, legtöbb szerbet, majd zsidót, román és legvégül horvátot, ennek következtében ez az irreális megalapozatlan számadat bekerülhetett a nemzetközi köztudatba, írja a tanulmány szerzője. Az 1964-ben elvégzett utolsó hivatalos kutatások és adatgyűjtések azonban nem igazolták ezt a már korábban hivatalos szintre emelt adatot, ezért titkosították ezeket az eredményeket. A politika berkein belül lezajló változások következtében a jasenovaci koncentrációs tábor áldozatai számának növekedése figyelhető meg különösen a szerb történetírásban az 1980-as évektől, fűzi hozzá a tanulmány írója. Azonban a több százezrestől az egy millióig terjedő szerb áldozatról szóló mítosz végérvényesen 1998-ban bukott meg, amikor a bosnyák Történeti Intézet kiadta a jasenovaci tábor név szerinti áldozatainak a listáját. Ezek az adatok az 1964-es összeírás eredményei voltak, amelyeket a Jugoszláv Statisztikai Intézet készített el. A korabeli politikai nyomás következtében létszükségleté vált a minél nagyobb számú áldozat felmutatása, ezért sok hamis adat található meg ebben a listában, például olyan partizánokat vettek fel a jasenovaci tábor áldozatai közé, akik a neretvai csatában estek el, fűzi hozzá Geiger. Ezek a név szerinti listák nem tekinthetők teljesnek, de irányadóként sokat segíthetnek az áldozatok etnikai megoszlása meghatározásában, vagy újabb kiinduló pontként szerepelhetnek kutatások vagy demográfiai számítások elvégzéséhez, írja a tanulmány szerzője. Az áldozatok számának a meghatározására készült számítások és becslések eltérők, és igen nagy különbségek vannak egyes

szerzők munkáiban, de kétségtelenül megállapítható, hogy a szerbeket érte a legnagyobb embervesztés a második világháború alatt a Független Horvát Állam területén, írja a szerző. Az áldozatok számának állandó növelése szerb oldalról és az áldozatok számának minimalizálása horvát oldalról nem változtat a tényeken, szögezi le Geiger. A szerb oldalról *Radimir Bulatovićot* érdemes megemlíteni, aki a „*legmodernebb módszerek*” segítségével 1990-ben 1 110 929 áldozatról, többnyire szerbokról beszélt. A horvátok sem késlekedtek a válasszal, létrehozta egy számláló bizottságot, amely 1992–1999 között név szerint 2238 áldozatot azonosított Jasenovac kapcsán. Az előbbieken felvázolt adatsor jó példa arra, hogy mindkét fél különféle feltételezések és mindenféle alapot nélkülöző elméletek gyártásával próbálja igazolni a saját álláspontját, amely néha túllép minden józan érven és kutatási eredményen, szögezi le Geiger. A szerb társadalom és különösen a Szerb Köztársaság nem hajlandó elmozdulni a 600–700 ezres számoktól, erre jól látható bizonyítékul szolgálnak a tankönyvek, amelyek változatlanul az előbbi adatokat tartalmazzák. Igaz, egyes tankönyvekben már szerepel az, hogy az eddigi kutatások tükrében 73 000 áldozatot azonosítottak név szerint, írja tanulmányában Geiger.

A következő részben egy másik koncentrációtábor-rendszeréről, Gospić (Jadovno, Gospić és Pag) környéki táborokról ír Geiger, amelyek kapcsán az áldozatok számánál még nagyobb szórások fedezhetők fel 1794-től egész 120 000-ig és mind emellett erőteljesebb a politikai vetület is. Az első beszámolók az áldozatok lehetséges számáról egy táborlakótól származnak, aki igen érdekes számokat közöl, szerinte több mint 120 000 embert végeztek ki ezekben a táborokban. Az áldozatok közül a legtöbb szerb volt, megközelítőleg 118 000. Az 1964-es hivatalos kutatások és összeírások név szerint 1794 áldozatot azonosítottak, ezeket az adatokat titkosították, és az ezt követő időszakban itt is megindult az áldozatok számának különösen a szerbeknek a növelése, fűzi hozzá Geiger. A 1960-as és '70-es évektől a hivatalos közlések szerint megközelítőleg 72 000 áldozata volt a Gospić környéki koncentrációs táboroknak. A közelmúltban különféle intézetek és kutatók, mint pl. *Dane Lastavica* szerb kutató 2008-ban kiadott könyvében 30 000 - 40 000 közöttire teszi az áldozatok számát és hozzáteszi, hogy a Független Horvát Állam legnagyobb tömegsírja 1941-ből itt található a Šaranova szakadéknál. Geiger megállapítja, hogy mind a szerb, mind a horvát média és politika minden alap nélkül a 40 000 körüli számot vette át, mint a Gospić környéki táborok áldozatainak végső számát. A Banja Luka-i Szerb Tudományos és Művészeti Akadémia még egy nemzetközi konferenciát is szervezett 2011 júniusában, amelynek az lett volna a feladata, hogy „*tudo-*

mányosan” is igazolja a napjainkban ismét növekedésnek indult áldozati számokat, írja a tanulmány szerzője.

A tanulmány következő részében Geiger a már létező összeírások és kutatások hiányosságainak a bemutatásával foglalkozik. A kutatások és különféle becslések elkészítése során nemcsak a számok és az etnikai összetétel meghatározása és az „*esetleg*” áldozatok számának növelése vagy csökkentése a kutató vagy a történész fő feladata, hanem a „*jó szándékot*” mellőzve a tényekre alapozva körültekintően kell elvégeznie a munkáját, írja Geiger. Jugoszlávia és a horvát területek második világháborús embervesztésének a meghatározásáról és etnikai megoszlásáról számos munka és sok névszerinti lista készült el, vagy még folyamatban van. Ezért lehetségesek még bizonyos változások az áldozatok számának tekintetében, írja a tanulmány szerzője. A már meglévő munkáknál megfigyelhető, különösen az 1964-es hivatalos statisztikáknál, hogy a bosnyák és roma áldozatok számát pontatlanul határozzák meg, az elkövetők hovatartozásától függetlenül. Ezenkívül különösen problémás és hiányos a táborokban meggyilkolt szerb, roma és zsidó gyermekek számának meghatározása. Egyes kutatók megközelítőleg 19 000 teszik a 14 év alatti gyermek áldozatok számát, de ezek csak megközelítőleges becslések, fűzi hozzá a tanulmány írója. A következő részben a csetnikek által elkövetett gyilkosságok intenzitását és regionális megoszlását tárgyalja Geiger.

A megszálló erőkkel a horvát usztasákon kívül legnagyobb mértékben a csetnikek működtek együtt a második világháború alatt a tanulmányban tárgyalt területeken. A horvát emigráns történetírásban a háború alatt a csetnikek által megölt horvátok számának egyértelmű túldimenzionálása figyelhető meg. Egyes emigránsok tollából származó írások alapján a csetnikek és a partizánok megközelítőleg 1 millió horvátot öltek meg a háború alatt és után. Horvátországban azonban másként vélekednek az áldozatok számáról, de itt is nagy szórás figyelhető meg a 20 000-ól egész 50 000-ig, de ezek is csak demográfiai számításokra és különféle módszerekkel kiszámolt becslésekre vezethetők vissza, írja Geiger. Az áldozatok számát igen nehéz meghatározni, mert a csetnikek célcsoportja igen szélesnek bizonyult a partizánoktól kezdve horvátokat beleértve még az usztasa rendszerrel lojálisan viselkedő szerbekre is kiterjedt. Sok esetben megfigyelhető a szakirodalomban és a forrásokban, hogy az olasz és német megszállók, sőt a partizánok által elkövetett bűntetteket is a csetnikek számlájára írják. Az a kérdés, hogy a csetnikek hány horvát és bosnyák ember haláláért felelősek a második világháború alatt, igen éles vitákat váltott és vált ki még napjainkban is, de az áldozatok számának tudományos meghatározása még várat magára, fejtí ki a tanulmányában Geiger.

A szerző tanulmányának utolsó részében összefoglalja Horvátország és Jugoszlávia második világháborús emberveszteségeit köztársasági, sőt egészen tartományi szintekig, ehhez a szerző *Vladimir Žerjavić* munkáit használja fel. Ezt követően régióként elemzi a horvát és bosnyák emberveszteségeket a Független Horvát Állam területén. Ezeket az adatokat is, mint a többi adatot a tanulmányában jól megszerkesztett és átlátható táblázatok segítségével mutatja be. Végül röviden ismerteti a horvátok második világháborús demográfiai veszteségeit az eddig ismert kutatások és demográfiai munkák alapján. Következtetésként megjegyzi, annak ellenére, hogy a kutatásokat és a becsléseket hasonló módszerekkel végezték el kutatók, jelentős különbségek vannak az eredmények között.

A szerző a következő gondolattal zárja elemzését: kétségtelenül Jugoszlávia és Horvátország második világháborús embervesztesége több szempontból igen erőteljes érzelmet kiváltó kutatási terület, amely folyamatos ellenőrzésekre és helyesbítésekre szorul. Az áldozatok számának megállapítását nem szabad csupán improvizációra alapozni, hanem csakis megbízható mutatók és források alapján lehet megközelítőlegesen meghatározni. Ezért a megszálló hatalmak és a kollaboránsok által elkövetett tömeges gyilkosságok áldozatainak viktimológiája számos megválaszolatlan és nyitott kérdést hagy maga után.

Vladimir Geiger: Ljudski gubici Hrvatske u Drugom svjetskom ratu koje su prouzročili „okupatori i njihovi pomagači” Brojdbeni pokazatelji (procjene, izračuni, popisni) [Emberveszteségek a második világháború alatt, amelyeket a megszálló hatalmak és a kollaboránsok követtek el a horvát területeken (becslések, számítások, összeírások)] Časopis za suvremenu povijest Hrvatski institut za povijest, Zagreb, Republika Hrvatska, 2011/ 3. szám 699–744 o.

Kiss Vilmos

Aszimmetrikus légi háború. A Luftwaffe bevetése a fellázadt Szlovákia ellen (1944. augusztus–október)

A *Historie a vojenství* című cseh hadtörténeti folyóirat 2012/4. számában jelent meg Jiří Rajlich cseh hadtörténész tanulmányának 2. és egyben befejező része, amely a szlovák nemzeti felkelés légi hadviselésével foglalkozik. Az általa közölt két részes tanulmány első része a *Historie a vojenství* ezt megelőző számában jelent meg. Ebben az író bemutatta a szemben álló feleket, az erőviszonyokat, valamint rávilágított a téves információkra, amelyek a témában korábban napvilágot láttak.

Jiří Rajlich a megkezdett irányvonalat folytatva nagy vonalakban ismerteti a szemben álló felek legjelentősebb hadmozdulatait. A szlovák nemzeti felkelés alatti légi háború aszimmetrikus abban a tekintetben, hogy az ellenfelek erőviszonyai nagyon eltérőek voltak. Mint az előző részben kiderült, a németek a felkelőkkel szemben sok tekintetben hátrányban voltak.

A felkelés első hetében még a német hadseregnél volt a kezdeményezés, mivel sikerült gyorsan elfoglalniuk néhány jelentős szlovák repülőteret, pl. a Malacky vagy a Piešťany mellett. A légikikötők megszállása során sikerült repülőgépeket zsákmányolniuk a korábbi szlovák légierő gépparkjából is. Igaz, e gépek nagy része már elavultnak számított 1944-ben. A felkelők azonban jó pár gépet át tudtak menteni a szovjet vonalak mögé. Az első néhány napban a németek némi taktikai előnyhöz jutottak. Azonban még így sem volt rózsás a helyzetük, mivel a saját gépállományuk főleg második vonalbeli, szintén elavult gépekből állt, amelyeket eredetileg kiképzésre használtak. A Luftwaffe bevethető gépállománya nagyon vegyes képet mutat (felderítő-, futár-, bombázó- csatarepülőgépek stb.). Korszerű vadászgépeik nem voltak. Vadászipülőket csak más frontokról tudtak néhány napra átvezényelni a felkelők ellen, de ezekből is egyszerre csak néhány darabot. Ezek csekély létszámuk miatt komoly bevetésekre nem voltak alkalmasak, így a feladatuk a szabad vadászat volt. A német bombázó- és csatarepülő egységek a fent említett nehézségek ellenére értek el sikereket. Néhány raj-

tautással sikerült pl. kiiktatniuk a felkelők rádióadóját, amely Banská Bystricán volt.

A Luftwaffe problémái 1944. szeptember 17-én kezdődtek, ugyanis ekkor érkezett meg szlovák területre a szovjet vonalak mögül az 1. csehszlovák repülőezred 21 db Lavocskin (La-5FN) vadászgépe (27–29. o.). A csehszlovák repülőezredhez még csatlakoztak a Tri Duby repülőteréről induló felkelő gépek, és a szovjet vonalak mögül visszatérő felkelők. A légi főlény hirtelen a felkelők kezébe csúszott.

A háború aszimmetriája tehát abban rejlik, hogy a Luftwaffe a körülményekhez képest ütőképes bombázó és csatarepülő állománnyal rendelkezett, amelyekkel tudta támogatni a szárazföldi hadműveleteket, de nem sikerült elegendő vadászrepülőhöz jutnia, amelyekkel le tudta volna kötni a felkelők vadászerejét. A felkelők viszont jelentős vadászrepülő állománnyal rendelkeztek, amelyekkel kedvükre vadászhattak a védtelen német bombázókra, felderítőkre és szállítógepekre, de nem rendelkeztek bombázó egységekkel, amelyek segítségével megfelelő hatékonysággal tudtak volna csapást mérni az ellenség repülőtereire és szárazföldi egységeire. Ennek az lett az eredménye, hogy a hadművelet során a felkelők vadászai jó néhány német egységet lelőttek. (Többek között a felkelők egyik Messerschmitt Bf 109 G típusú vadásza lelőtt a szlovák légtérben egy Ju 52-es szállítógépet is, amely a magyar légierő egysége volt.) (39. o.)

A felkelők azonban bombázók és csatarepülők hiányában a vadászaitat kényszerítették mélyrepülésben az ellenséges szárazföldi egységek támadására. Ennek következtében ők is komoly veszteségeket szenvedtek a légvédelmi tűz következtében.

A levegőben a hadiszerecse akkor kezdett a németek javára billenni, amikor a csapataik a szárazföldön sikereket értek el a felkelők ellen, és sorban foglalták el az ellenséges repülőtereket és a felkelők által uralt területeket. Ennek következtében október 25-én az 1. csehszlovák vadászrepülő ezred megmaradt egységei (mindössze 11 gép) (31. o.), és a felkelők maradék repülőállománya visszavonult a szovjet vonalak mögé. Ettől a pillanattól kezdve a felkelés leverésének a végéig a német légierő szabadon vadászhatott a lázadók visszavonuló szárazföldi csapataira. A történethez hozzátartozik még egy dolog, amely tényt az író szerint a rendszerváltást megelőző történetírás szeret elbagatellizálni. 1944. szeptember 20-án, néhány nappal az I. csehszlovák repülőezred bevetése után 111 db B–24-es Liberator amerikai bombázó (38. o.) szőnyegbombázást hajtott végre Malacky–Nový Dvor repülőtere ellen, amely a német légierő legfontosabb központja volt Szolvákiában. Néhány perc leforgása alatt a repülőtéren lévő gépek nagy részét megsemmisítették vagy olyan szinten megrongálták, hogy azt nem

tudták bevetni. Az amerikai hadsereg eme rövid, de hatékony fegyverténye nagyban befolyásolta a Luftwaffe hatékonyságát a bevetések során. Ezt a csapást a németek a hadműveletek végéig nem tudták kiheverni.

A cseh és a szlovák felkelők harcát segítette a szovjet vonalaktól légi úton eljuttatott utánpótlás is. A felkelők területe teljesen el volt szigetelve a szovjet vonalaktól, így a segítség csak légi úton érkezhett. A szovjet szállító- és bombázó repülőgépek szeptembertől októberig jelentős mennyiségű utánpótlást és katonát juttattak el a baráti területekre, és onnan sokszor embereket is mentettek ki. Ezt a légi hidat a németek semmilyen módon nem tudták kettévágni. Nem volt meg hozzá a megfelelő eszközük. A szállítás többnyire éjjel történt, éjjeli vadászok meg nem álltak rendelkezésre. A német éjjeli vadászokkal is ugyanaz volt a helyzet, mint a többi repülővel. Más frontokon nélkülözhetetlenek voltak, így csak egyet-egyed tudtak alkalmazni a szovjet szállítógépekkel szemben. A légi híd fenntartása során voltak a szovjet légierőnek veszteségei, de azok nagy része, műszaki hiba vagy a rossz időjárási körülmények miatt következett be.

Jiří Rajlich a fent említett eseményekről részletesebben ír a tanulmányban. Konkrét adatokat, számokat is említ, a legtöbb esetben a prágai Nemzeti Levéltárban talált Cseh-Morva Protektorátussal kapcsolatos forrásokat használja. Pontosabban a felkelés idején a pozsonyi német főparancsnokság ún. esti jelentéseit, amelyek részletesen, napi szinten tartalmazták a hadi eseményeket.

Jiří Rajlich a kétrészes tanulmányában új, eddig ismeretlen szempontok alapján, eddig publikálatlan levéltári forrásokból kiindulva, teljesen új megvilágításban tünteti fel a szlovák nemzeti felkelés idején megtörtént hadi eseményeket. Munkáját amerikai és prágai levéltári forrásokra alapozza, amelyek következtében a korábbi tévhitekkel ellentétben a németek nemhogy fölényben nem voltak a felkelőkkel szemben, de a légi fölény hetekig, folyamatosan a felkelők oldalán volt. Sőt mi több, a felkelők légi tevékenységéhez nagyban hozzájárult a szovjet és az amerikai légierő. A német hadsereg a győzelmet csak a szárazföldi csapatok sikerének köszönhette, amelyek két hónapig (szeptembertől októberig) kemény harcokban, sikeresen törték meg a felkelés katonai erejét. Ez az apró német győzelem azonban nem befolyásolhatta a fő hadszíntereken zajló események kimenetelét. Néhány hónappal később a szovjet hadsereg sikeresen elfoglalta a szlovák területeket, majd a háború végére Prágát is.

Rajlich, Jiří: Asymetrická letecká válka: nasazení Luftwaffe proti povstaleckému Slovensku (srpen-říjen 1944). [Aszimmetrikus légi háború. A Luftwaffe bevetése a fellázadt Szlovákia ellen (1944. augusztus-október)] II. část. Historie a vojenství, Ročník LXI, (Číslo 4/2012), 26–45. o.

Bognár István

A klasszikus görög testről írott történelem

Történész számára mindig érdekes dolog olyan könyvet olvasni, mely egy már ismert korszakot, annak kutatási módszereit más megvilágításba helyezi. *Robin Osborne* 2011-ben megjelent könyve pontosan ezt teszi a klasszikus kori görög társadalomtörténettel és annak forrásaival.

A szerző a bevezető részben és az első fejezetben részletesen elmagyarázza, miben rejlik ez az újfajta szemlélet. Osborne szerint a klasszikus kori görög társadalom kutatásánál a történészek túl nagy hangsúlyt fektetnek az írott forrásokra, jobban mondva, túl keveset a vizuális forrásokra. Ez már csak a két forrástípus szükségszerű nézetbeli eltérései miatt is félrevezető lehet: az írott források nem tudják megmutatni azt, amit és ahogy az akkori hétköznapi ember maga körül látott. Ahogyan „az utca emberének” látásmódját sem tudják visszaadni úgy, ahogyan a vizuális források (vázafestmények, szobrok, sírkövek, stb.). Ugyanígy a szerző szerint önmagukban a vizuális források sem megfelelőek: ellenpontként és kontextusként szolgálhatnak az írott források számára. Osborne kifogásolja, hogy a pusztán szövegekre épülő történetírás leírja ugyan a dolgokat, de a dolgok hogyanját már nem.

Ezután bemutatja a könyv legérdekesebb és várhatóan legvitatottabb állítását: e szerint a görög művészek (a szöveges források állításaival szemben) nem, vagy csak kevésbé foglalkoztak az emberek közti különbségek (polgár – idegen, isteni – emberi, stb.) bemutatásával. Ezt párhuzamba állítja többek között *Hérodotos* történetírásával, aki írásaiban éppen a görögök és más népek közti különbözőségekre világít rá, azokat hangsúlyozza.

A 2. fejezet témája a klasszikus kori görög testábrázolás, testkép. Osborne itt azt a nézetet igyekszik megcáfolni, mely szerint az ókori görögök között komoly kultusza lett volna a folyamatos testedzéssel formált atlétikus testalkatnak. Habár a források gyakran számolnak be elismeréssel atlétikus testalkatú férfiakról, sem arról nincs egyöntetű álláspont a forrásokban, hogy pontosan milyen jellemzőkkel kell rendelkeznie egy ilyen testnek, sem arról, hogy ezt feltétlenül a *gymnasion*ban végzett testedzéssel lehet

elérni. Ezt sem a szépirodalom, sem a filozófiai írások, sem pedig az orvosi megközelítés nem dönti el: habár a görögök tudatában voltak a testedzés hatásainak, a szépséget más módszerekkel is megvalósíthatónak tartották. A testedzés izmokra gyakorolt hatását csak egy orvosi írásban lehet felfedezni; ezzel állhat kapcsolatban az a megfigyelés is, mely szerint a szobrászok pontosan modellezték ugyan az emberi testet, ám ennek (pl. a reneszánsz szobrászokkal ellentétben) nem az izmok és működésük ismerete, hanem a külső megfigyelés az alapja. A vázafestészettel ugyanez a helyzet: bár sokszor pontos az ábrázolás, a cél mégsem ez, csupán a test hatásos képi megjelenítése.

A következő fejezet témája a testek megkülönböztetése egymástól. Itt Osborne azt elemzi, hogy mi különbözteti meg a művészeti alkotásokon a szereplőket; melyek azok a művészi eszközök, melyek alapján eldönthetjük, hogy kit látunk az adott alkotáson. Érdekes megállapítás, hogy a vázarajzok ábrázolásai alapján a hangsúly sokkal inkább a szereplők egymás közti kapcsolatán van, semmint azok foglalkozásán, állandó elfoglaltságán: a képek nem leírnak, hanem elmesélnek. A sírsztéléknél már jellemzőbb (bár az alkalmazott eszközök száma még itt is kevés), hogy az ábrázolás a halottnak az életben betöltött szerepét mutatja be: egy katonát, lovast, papot viszonylag könnyen be lehet azonosítani. A kort nőknél ritkán érzékeltetik, férfiaknál a fiataloknak nincs szakálla, idősebbeknek van; a katonának fegyver van a kezében; ilyen és hasonló jelek mutatják be az illető korát és esetenként a szakmáját. Érdekes, hogy kevés dolog utal viszont az illető társadalmi helyzetére (vagyonára), a származására pedig éppen semmi. Mindez azt jelzi, hogy a halálban az embereket már nem annak alapján azonosították be, amit életükben csináltak. Ami ezeken az ábrázolásokon számít, az az, hogy miben volt az illető kiemelkedő: hűséges társ, kötelességét mindig teljesítő polgár, vagy az istenekkel kapcsolatot tartó személy az, akit az ábrázolások mutatnak, nem pedig kereskedő vagy kovács.

Az ábrázolásokból levont következtetés: a kor ízlése sem a vázarajzok, sem a sírsztélék esetében nem az ábrázolt személy foglalkozásával, társadalmi helyzetével foglalkozott. A lényeg (mind a szegényebb, mind gazdagabb emberek esetében) az emberek egymás közti kapcsolatainak voltak. Az ábrázolásokból főleg az ábrázolt személy jellemére lehet következtetni. Érdekes megállapítás a nők ábrázolása: őket általában nem önmagukban, hanem a férfiakhoz fűződő viszonyukban ábrázolták.

A 4. fejezet azzal a kérdéssel foglalkozik, mit jelent polgárnak lenni. Mit jelent az, hogy valaki athéni polgár, és mit jelent ez maguknak az athéni polgároknak a számára. A fejezet klasszikus kori szerzők meghatározása-

inak, szóhasználatának elemzésével igyekszik rávilágítani arra, hogy még a kortársak sem tudtak egyértelműen megegyezni a polgárság fogalmáról, illetve annak kritériumairól: mi az, ami feltétlenül polgárrá tesz valakit, és mi az, ami azt feltétlenül kizárja. A szerző értelmezésében még *Aristoteles* Politikája sem foglal egyértelmű állást a kérdésben. Mi több, Osborne megjegyzi, hogy a klasszikus kori források két szót is használtak a 'polgár' szó kifejezésére: a *polités* és az *astos* szót; ugyanakkor egyik sem jelöl egyértelmű politikai vagy gazdasági meghatározást: a szavak jelentése szerzőnként változik. Következik tehát a kérdés, hogy maguk a hétköznapi athéniak hogyan értelmezték a polgár fogalmát. A válasz: a polgárok csoportja nagyon ritkán kerül olyan helyzetbe, hogy azt egy másik csoporthoz hasonlíthatnák. Érdekes, ahogy a szerző összehasonlítja a görög polgárok helyzetét a római polgárok helyzetével: a görögökkel ellentétben ők listát vezettek a polgárokról, és egyértelmű szabályokat hoztak arról, hogy ki polgár és ki nem. A klasszikus kori görögöknél ez sokkal inkább helyi kérdés volt, és nem is nagyon akadt olyan alkalom, amikor meg kellett volna különböztetniük a saját csoportjukat másokétól. Osborne ezen megállapításával nem tudok egyetérteni: ahogyan az többek között *Nemes Zoltán* kutatásaiból is kiténik, a görögök nagyon is számon tartották, hogy ki tartozik a *polis*ba és ki nem: a polgárok listája fontos dokumentum volt, meghamisítása komoly büntetést vont maga után, ilyen esetből fakadó perről bizonyítékok is vannak.

Osborne ezután a képzőművészeti ábrázolásokat elemzi: a korábbiak fényében nem meglepő, hogy sem a szobrokon, sem a festményeken nem látszik olyan megkülönböztető jelzés, ami egyértelműen azt mutatná, hogy az illető egy adott *polis* polgára. Még a politikusok szobránál sem az jellemző, hogy az illető polgár: a korábbiakkal összehangban a lényeg az, hogy milyen polgár, milyen minőségi vonások jellemzik.

Az 5. fejezet az előzőhöz erősen kapcsolódó témát feszeget: ha nem lehet azt megállapítani, hogy egy ábrázolt személy polgár-e, meg lehet-e azt állapítani, hogy az ábrázolt személy egyértelműen idegen?

Az a helyzet, hogy az idegenséget ugyan ábrázolták, de csak akkor, ha az egyértelmű és szembeszökő volt, vagy eleve hangsúlyozni szerették volna az ábrázolt alak máshonnan származását (pl. az athéni szkíta rendfenntartók esetében). Érdekes, hogy az olyan, elvileg idegen alakokat, mint pl. *Androméda* etióp királylányt vagy *Memnón* szintén etióp hadvezért görögnek ábrázolták – hogy a néző könnyebben együtt tudjon érezni velük: a történet legyen különleges, egzotikus, de a szereplők legyenek olyanok, hogy a néző magát vagy barátait is a helyükbe tudja képzelni. Idegenként ábrázoltak trákokat is; őket tetoválásaik különböztetik meg az ábrázolásokon, és sokszor

rabszolgai státuszukat jelölik ezzel: egyébként a rabszolgákat sok képen nem vagy csak nehezen lehet a szabadoktól megkülönböztetni. Ahol erre szükség van, ott az alakok közti kapcsolat megértése miatt kerül ábrázolják. Más esetben a viselet nem feltétlenül jelenti azt, hogy az illető idegen: lehet helyi is, aki a divatot követve más vidékek öltözködését követi. Osborne ezután felhívja a figyelmet az érdekes ellentétre, mely abban mutatkozik meg, hogy míg az írott szövegekben sokszor hangsúlyozzák az ellentétet az 'athéni' vagy 'görög' és az idegen között (még ha, mint láttuk, magát az 'athéni' fogalmát nem is sikerült pontosan meghatározni), addig a művészetben az idegen megjelölése jóval kevesebb hangsúlyt kap: a szerző ez alapján azt a következtetést vonja le, hogy az átlag görög toleránsabb volt, mint azt a hivatalos politika hirdette.

A 6. fejezet a szenny, a mocskok (akár fizikai értelemben, akár átvitt értelemben) ábrázolását kutatja. Illetve kutatná, de (még inkább, mint a korábbi témák esetében) ilyen ábrázolás majdhogynem nincs. Habár az ábrázolások több esetben is mutatnak olyan jeleneteket, ahol az ábrázoltak olyan tevékenységekben vesznek részt, melyekről hagyományosan azt tartották, hogy beszennyezik az embert (halott temetése, gyerekszülés), az ábrázolt személyeken magukon semmi nem utal arra, hogy bármilyen módon megtisztulásra lenne szükségük. Osborne meglátása szerint itt is tetten érhető a következtelenség: sok jelenségről, dologról lehet szennyező hatást feltételezni, ugyanakkor más alkalommal ugyanezeknek a dolgoknak semmilyen hasonló hatásuk nincs.

Mivel a legtöbb esetben a szennyezés lelki (pl. gyilkosság esetén), így kívülről nem látszik, Osborne szerint megvan a válasz arra, hogy miért nem jelölték az ábrázolásokon: mert csak az áldozatot kínozza, ő igényli a megtisztulást – bárkit utolérhet a megtisztulás igénye. A megtisztulás a nem hétköznapi esemény után a beszennyezett fél visszafogadása a társadalomba; ezt még törvényi szinten is komoly, betartandó szabálynak tartották. Az, hogy az ábrázolásokon nem látszik a szennyeződés, jelentheti azt, hogy az nem is látható emberi szemmel: az istenek viszont látják, és megjegyzik.

Itt érkezünk el a következő fejezethez, mely az isteneket veszi nagyjátó alá: milyennek látták, milyennek ábrázolták őket. Érdekes megállapítás, hogy a szöveges forrásokban nagyon kevés az információ arról, hogy külsőleg milyennek képelték az isteneket és istennőket, sokkal inkább azon van a hangsúly, milyen hatásokat váltottak ki, miket tettek. Az elképzelés, hogy az istenek emberformájúak, döntő mértékben meghatározta ábrázolásuk mikéntjét is: a képek, szobrok emberinek mutatják őket, és sokszor egy egyszerű embertől nem is kifejezetten lehet őket megkülönböztetni, hacsak nincs

rajtuk valamely ismertetőjelük (mint pl. *Hermes* saruja, *Artemis* ija, stb.). Sok forrás szerint egyes esetekben az istenszobrokat egyenlőnek tekintették magával az ábrázolt istennel. Éppen azért, mert istenek, akik emberekkel kerülnek kapcsolatba, ábrázolásuk emberi kell, hogy legyen – másképpen az egyszerű ember nem tudná felfogni őket. Ezen a látásmódon *Pheidias* alkotásai változtattak némileg; monumentalitásukkal közelebb hozták azt az elképzelést, mely szerint az istenek mindenk felett állnak.

Általánosságban azonban itt is elmondható: az isteneket legtöbbször csupán a mellettük ábrázolt környezet különbözteti meg az emberektől; lényeges különbséget itt sem találunk.

A könyv stílusa olvasmányos, a szerző érvelése meggyőző és világos. Szakmabelieknek és érdeklődőknek is csak javasolni tudom a művet, főleg, ha nyitottak új nézőpontokra és újfajta megközelítésekre. A szerző a bevezetőben felvázolt vállalásait maradéktalanul teljesíti; a könyv minden bizonnyal sok termékeny tudományos vitát fog generálni.

Robin Osborne: *The History Written on the Classical Greek Body* (A klasszikus görög testről írott történelem) Cambridge University Press, 2011. 260 o.

Fakász János

Állatáldozatok az ókori Mediterráneumban

Négy rész, tizennégy tanulmány az antik Mediterráneum állatáldozati gyakorlatáról egy könyvben. A kötetet *Várhelyi Zsuzsanna* és *Jennifer Wright Knust* szerkesztette, és a téma meglehetősen átfogó jellege miatt korlátozták a tárgyalt időszakot, ezért a tanulmányok kizárólag a hellénisztikus kor utolsó időszakára, valamint a Római Birodalom idejére korlátozódnak. A cél az „áldozat” kategóriájának vizsgálata, annak minden oldalával együtt, vagyis az áldozat formája, elmélete és vizsgálati módszerei állnak a középpontban.

Az utóbbi évtizedek kutatásai számos új eredménnyel gazdagították a tudományt, ezért szükségessé vált olyan tanulmánykötet megjelentetése, amely akár tisztázhat is régóta vitatott kérdéseket.

Az biztosnak látszik, hogy az áldozatok jelentése jóval sokrétűbb annál, minthogy egyszerűen csak véres cselekménynek tekintsük őket. Az állatáldozatokon kívül természetesen helyet kapott a kötetben az emberáldozat kérdése és a rituális gyilkosságok elemzése is.

A könyv kimondott célja, hogy meghaladja azt a felfogást, miszerint az ókori áldozat valamiféle agresszió vagy primitív kényszer eredménye. Éppen ezért az áldozat új definícióját adják meg a szerkesztők, hiszen *Folkert Van Straten* alapján az áldozat fogalmára inkább úgy kellene tekintenünk, mint valami olyasmire, aminek a jelentése állandóan változik attól függően, hogy melyik rétegét vizsgáljuk, és ideje leszámolni azzal a felfogással, amely statikus kategóriákban gondolkodik.

Az áldozat szimbolikus, metaforikus tartalma az antik világban széles körben ismert volt. Ezen még az sem változtatott, hogy a kereszténység hatalomra kerülésével az ősi áldozatokat betiltották, ugyanakkor számos rítust kissé átalakítva átvettek. A kereszténység úgy határozta meg önmagát, hogy vér nélküli áldozatai vannak, vagyis az áldozat megmarad, csak más formában. Ez persze nem jelentette azt, hogy az ókorban ne lettek volna olyan kultuszok, amelyekből hiányoztak a véres áldozatok.

A XIX. században az a nézet járta, hogy koruk vallása fejlődésnek tekinthető az ősi pogány, zsidó és keresztény gyakorlathoz képest, és a régi

áldozatokat egyértelműen „primitívnek” tartották. Egészen odáig mentek, hogy a széles körben elterjedt nézet szerint az ókori áldozat lényege az volna, vagyis a primitív emberek azért áldoznak, hogy az istenség ezért valamivel megjutalmazza őket. Ettől a ponttól indul a bevezetés tudománytörténeti áttekintése, amelyben sorra veszik a XIX–XX. század folyamán az áldozat értelmezéséről született jelentősebb elméleteket, kiemelve a kérdés pszichológiai vetületét is, valamint az erőszak problematikáját, amely a huszadik század gondolkodásában bizonyos mértékben feltétlenül kapcsolódott az áldozathoz. Nyilvánvaló, hogy ez a felfogás az antik vallások áldozati szokásaira egyértelműen úgy tekint, mint amelyet természetes módon haladt meg az új vallás. Így jutunk el az utóbbi évtizedekhez, amelyek során egyértelműen amellet érvelnek a kutatók, hogy a régi felfogás tarthatatlan, és az erőszak felőli megközelítést felváltotta a szakrális jelentés oldaláról közelítő álláspont.

Ebbe éppúgy beletartozik a véres áldozatok élelmezésre gyakorolt hatásának vizsgálata, mint a férfiak és a nők szerepének bemutatása az áldozatok során, a zsidó és a római vallás áldozatainak jellegzetességei. Természetesen a keresztény áldozat is szóba kerül, hiszen a keresztények között nem volt ritka a mártírium, azaz önmaguk „feláldozása”, vagyis nyilvánvalóan kilépve az áldozó szerepéből az áldozatét öltötték magukra.

A kötet szerkesztői négy részre osztják a tanulmányokat. Az első rész célja az áldozat elméleti kérdéseinek a tisztázása. Itt olyan írások kaptak helyet, amelyek egyiptomi, zsidó és görög-római összefüggésben igyekeznek választ találni arra a kérdésre, hogyan viszonyultak e kultúrák az állatáldozathoz és főleg az állat leöléséhez. A tanulmányok között érdekes például *Daniel Ullucci* cikke, amely azt a kérdést járja körül, hogy valóban szükségük van-e az isteneknek az állatáldozatra. Arra tesz kísérletet, hogy új értelmezést adjon az állatáldozatot bíráló ókori szerzők szövegeinek. Ebben a kritikai megközelítésben különválasztja a keresztény bírálókat a nem keresztényektől, de meglátása szerint szó sincs magának az áldozatnak a kritikájáról, pusztán arról, hogy az állatáldozat jelentését és célját vitatják. Ezért a szerző az ókori szövegek értelmezésében az áldozat kritikája kifejezést felváltaná a vitával, az áldozat jelentését az áldozat interpretációjával, végül pedig magát a kritikát is pusztán kulturális vitának tartja.

A második részben a tanulmányok azt a kérdéskört járják körül, milyen határterületei vannak az áldozatnak, elsősorban a politika, valamint az emberáldozatok és egyéb határesetek kapcsán. Itt részletesen tárgyalják a keresztények kritikáját, vagy éppen azt, hogyan épülhet az istenek tisztelete arra, hogy az állatáldozattal lényegében becsapják őket, ahogy az

Prométheusz mítoszában tetten érhető... Szóba kerül az is, hogy a Constantinus utáni birodalomban milyen törekvések ismertek a régi kultuszok megőrzésére – immár a hagyományos állatáldozatok mellőzésével. A politikai gyilkosságokat rituális áldozatok összefüggésében vizsgáló Várhegyi Zsuzsanna tanulmányában azzal foglalkozik, hogy a római kor egyes politikai gyilkosságai, például Tiberius Gracchus halála vajon tekinthető volt-e emberáldozatnak a ránk maradt források alapján. A szerző szerint Tiberius Gracchus ritualizált meggyilkolása egy új korszak kezdetét jelenti, amelyben a politikai gyilkosságokat igyekeztek szimbolikus szinten, akár bemutatandó „áldozatként” is tálalni. Ez a folyamat egészen a császárkor kezdetéig elhúzódik, amikor is Augustus lett a hagyományos római áldozatok fő bemutatója, aki egyben közvetítő és elsődleges kapcsolattartó is az istenvilággal.

A harmadik rész azt kutatja, hogyan csúszik át fokozatosan az áldozat a gyakorlatról az elmélet felé, illetve azt, hogyan üresedik ki az áldozat valódi jelentése, és hogyan mozdul el egyfajta félreértett „elüzletiesedés” irányába, és megismertet bennünket az újplatonikus filozófusok vérontást kritizáló, inkább belső, lelki erőnyeket támogató álláspontjával is. Ezek közé tartozott például Porphüriosz is, akinek az állatok megölését kárhoztató szövegén (*De abstinentia ab esu animalium*) keresztül vizsgálja *James B. Rives*, hogyan száll sikra az i. sz. III. században élt filozófus mellett, hogy az áldozatot finomabb szinteken kell az embernek elvégeznie, és a szokásos vallási gyakorlattal szemben ebbe nem férhet bele az állatok megölése. Ebből kiindulva veszi sorra a korábbi, elsősorban orphikus és püthagoreus álláspontokat, hiszen köztudott, hogy mindkét rendszerben tartózkodnak az állatáldozattól, sőt a húsevéstől is, márpedig a görög vallási rendszerben közvetlen kapcsolat állt fenn az állatáldozat és a húsevés között. Ebből a szerző azt a következtetést vonja le, hogy a különféle görög filozófusok nem magát az állatáldozat „intézményét” kárhoztatták, amely a társadalmi rend egyik alapja volt, hanem azt, hogy az ember egy érző lényt egyáltalán megöljön és megegyen. Szintén Porphüriosz szövege az alapja *Philippa Townsend* vizsgálódásainak is. Ő is kiemeli, hogy Porphüriosznál az állatáldozat sohasem lehet az isteneké, legfeljebb a daimónoké. Nyilvánvaló, hogy a magát filozófiai életmódnak szentelő embernek ezért tartózkodnia kell az ilyen áldozatoktól. A szerző azonban ezt a gondolatot tágabb összefüggésben kutatja, vagyis a korszak Róma uralta hellénisztikus, sokszínű kultúrájában görögként és filozófusként helyét kereső ember szemszögéből.

Végül a negyedik részben a már nem gyakorolt egykori áldozatok kérdését kutatják a tanulmányok. Megjelenik a zsidó hagyomány gondolkodás-

módja a véres áldozatról és az erőszak kérdéséről elsősorban a Misnában tárgyalt, áldozatokkal-áldozással összefüggő hibák alapján. Kiderül, hogy az áldozatok kérdéskörét nem lehet egyszerű kategóriákba belesűríteni, hiszen bőséges forrásanyagunk van, és a kutatásnak még számos megválaszolatlan kérdésre kell választ találnia. Ugyanakkor egy másik tanulmányban érdekes problémát vet fel *Andrew S. Jacobs*, aki azt vizsgálja, hogy Jézus alakja, valamint az ő keresztre feszítése áldozatnak számít-e vagy sem.

A kötetben szereplő tanulmányok viszonylag jól lefedik a Földközi-tenger medence fontosabb kultúrái körében létező áldozatbemutatói szokásokat, és új szempontokkal termékenyíthetik meg a kérdés kutatóinak gondolatait.

Jennifer Wright Knust és Várhelyi Zsuzsanna (szerk.): *Ancient Mediterranean Sacrifice* (Ókori mediterrán áldozatok). Oxford, 2011, Oxford University Press.

Rusznák György

Pogány egyistenhit a Római Birodalomban

A görög-római antikvitást a *politeista*, több istenben hívő elképzelések jellemezték, habár az egyistenhit, illetve a világot mozgó egyetlenny ősök lehetősége már a klasszikus görög filozófia forrásaiban is megjelent lehetséges világmagyarázatként, gondoljunk csak Arisztotelész „*mozdulatlan mozgatójára*”,¹ vagy Platón metafizikai írásaira és Démiurgosára.² A pogány *monoteista*, illetve *henoteista*³ elképzelések azonban mindössze a későókorban törtek ki a filozófia keretei közül, s váltak a mindennapi vallási gyakorlat és a császári reprezentáció részévé, a III. századi imperátorok például pénzeiken rendszerint *corona radiatával*, napistent utánzó sugárkoronával jelentek meg. Az Aurelianus, majd Julianus császárok reformjaiban kicsúcsosodó, a Napot valamiféle legfelsőbb istenségként imádó rendszer kialakulásában természetesen nemcsak a görög filozófia Platónig visszavezethető hatásai, hanem a keleti misztériumvallások is szerepet játszottak a zsidó, illetve a keresztény elképzelésekkel együtt. Az *Egy Isten. Pogány monoteizmus a Római Birodalomban*⁴ című könyv egy három éven keresztül tartó kutatás összegzése, melyet az exeteri egyetemen folytattak 2004 és 2007 között Stephen Mitchell vezetésével és Peter Van Nuffelen közreműködésével. A kutatás csúcspontját és a könyv gerincét egy 2006 júliusában megrendezett exeteri konferencia előadásai adták, ahol több mint harminc előadás hangzott el az ókori pogány *monoteizmus* témájában, s könyvünk mellett egy másik munka⁵ is ennek a konferenciának köszönhet a születését. Kutatástörténeti előzményként kell még

1. Aristot. Phys. 258b 10–12. – οὐ κινούμενον κινεῖ.

2. Plat. Tim. 28a. – δημιουργός: Kézműves teremtő isten, a világ hatóoka.

3. Átmenet a *politeizmus* és a *monoteizmus* között: egyetlenny isten imádását és rítusainak gyakorlását jelenti azzal együtt, hogy több isten létét is elismeri.

4. One God. Pagan monotheism in the Roman Empire, Ed. Stephen Mitchell – Peter Van Nuffelen, Cambridge, 2010.

5. Monotheism between Christians and Pagans in Late Antiquity. Interdisciplinary Studies in Ancient Culture and Religion 12. Ed. Stephen Mitchell – Peter Van Nuffelen, Leuven, 2010.

megemlítenünk a *Pogány monoteizmus a késő-antikvitásban*⁶ című, 1999-ben kiadott munkát is.

A könyv bevezető része leszögezi, hogy a késő-római kor egyistenhitét a zsidó és keresztény vallásoktól eltekintve igyekszik vizsgálni, továbbá meghatározza azokat a kulcskérdéseket, amelyekre választ kíván majd adni. Mit nevezünk pogány *monoteizmus*nak és létezett-e egyáltalán? Hogy lehet ezt a kifejezést definiálni és miféle I. és IV. század közötti vallási változásokat lehet leírni általa? Meg lehet-e egyáltalán határozni a pogány kultikus tevékenységek *monoteista* aspektusait, és ha igen, akkor mik ezek? A kérdéseket összesen kilenc fejezetben elemzik más és más megközelítésben a témakör legelismertebb kutatói.

A könyvet a rövid bevezető után egy ugyancsak bevezetőnek szánt fejezet nyitja meg, melyet a két szerkesztő, Stephen Mitchell és Peter Van Nuffelen jegyez, majd következik a többi ókortörténész immár konkrét kérdésekre vonatkozó, önálló tudományos eredményeket közlő tanulmánya. Mitchell és Van Nuffelen az első tanulmányban a további fejezetek tematikájának és problematikáinak rövid, vázlatos bemutatását hajtja végre úgy, hogy hozzáfűzött saját gondolataikkal is kiegészítik az írásukat. A tanulmány kiter a pogány egyistenhit kutatástörténeti előzményeire, tárgyalja a vitás kérdéseket pro és kontra, valamint állást foglal a vallástörténetek hipotéziseinek kérdéskörében. Érdeklődést felkeltő kezdetnek kiváló az első tanulmány.

A második fejezet Peter Van Nuffelen nevéhez kapcsolható. A szerző célja bebizonyítani a pogány *monoteizmus* létezését, ugyanakkor leszögezi, hogy nem keresztény, iszlám, vagy zsidó szempontok szerint számítottak bizonyos későókori vallási koncepciók *monoteistáknak*, s talán maga a *monoteizmus* szavunk sem teljesen jó terminus technicus a jelenség leírására, mert arról a modern vallások jutnak az emberek eszébe. A történész régen használt, illetve újonnan megalkotott, modern fogalmak bevezetését javasolja, hogy a pogány egyistenhitet megkülönböztessük a keresztények, az iszlám vallásúak és a zsidók elképzeléseitől: szerinte az *A. Chaniotis* által megfontolásra javasolt *megateizmus*, a *H. Versnel* által megalkotott *henoteizmus*, vagy az általa kigondolt *gyakorlati monoteizmus* kifejezések tudnák jól körülírni a későókori pogányok egyetlen istenséget imádó elképzeléseit. Van Nuffelen úgy vélekedik, hogy hibás megközelítése a témának a „Milyen istenekben hittek a pogány ókoriak?” kérdés, ugyanis a görög–római antikvitás kapcsán a vallást nem lehet mindössze a hiedelmekre szorítkozva vizsgálni, az imádott istenek által megkövetelt rítusok gyakorlása sokkal

6. Pagan Monotheism in Late Antiquity, Ed. Polymnia Athanassiadi – Michael Frede, Oxford, 1999.

fontosabbnak tűnt a korabeli emberek szemében, mint az olümposziak természetéről történő helyes gondolkodás. Egyetlen kiemelt istenség rituáléinak kizárólagos gyakorlása *monoteizmusnak* tekinthető a szerző szerint még akkor is, ha az összes olümposzi létezését elismerik a kultusz követői. A történész vitázik a *Pogány monoteizmus a későantikvitásban* című könyv végső konklúziójával, cáfolni próbálja, hogy a pogány egyistenhit mindössze a kereszténység terjedésére adott válaszreakció lenne, s nem is valódi *monoteizmusról*, hanem mindössze *monoteista* jellemzőkről volna szó. A fejezet alapos és világos koncepciójú, a konkrétumok (források, feliratok, ábrázolások) elemzése helyett azonban elsősorban vallásfilozófiai jellegű, ráadásul a szerző sokszor talán feltételezi a kérdéskör korábbi szakirodalmainak részletes ismeretét is. A pogány *monoteizmus* létezéséről nem Peter Van Nuffelen írása győzött meg, inkább a későantikvitás *henoteista* vallási attitűdjét bizonyította a szerző, tehát valamiféle átmenetet a *monoteizmus* és a *politeizmus* között. A tanulmány elsősorban a gyakori kérdésfeltevések miatt értékes, a többi fejezet számára Van Nuffelen jelöli ki az utat.

A harmadik részt *John North* jegyzi, aki egy Francis Bacon idézettel nyitja tanulmányát, mely szerint a pogányok számára a vallási szembenállás ismeretlennek számított, hisz vallásaik lényege – ahogy azt az előző fejezet is kinyilvánítja – inkább a rítusok gyakorlása és a ceremóniák lebonyolítása volt, mintsem az állandó, megváltoztathatatlan hitelvek sulykolása. A történész felteszi a kérdést, hogy vajon az antikvitás végén, a kereszténység terjedésével párhuzamosan a dogmák jelentősége megnövekedett-e a pogány vallásokban és kialakultak-e valóban *monoteista* kultuszok. A szerző felvet számos problémát is a vallástörténeti kutatások kapcsán, Van Nuffelenhez hasonlóan helyteleníti, hogy az ókoriak hitének jellemzőit mai kifejezésekkel próbáljuk leírni: vallás, rítus, pogányság, többistenhit, egyistenhit... ezek mind-mind modern kifejezések! A rómaiak nem neveznék magukat North szerint többistenhitűnek, sőt a klasszikus ókori szerzők (például Cicero) között általánosnak számított az a vélemény, hogy a sok istenről úgy beszéltek, mintha egységet alkotnának, a természet egészét pedig sokszor – *panteista* módon – a Teremtővel azonosították.⁷ Az írott ókori forrásokban tehát megjelentek bizonyos *monoteista* tendenciák, de a kultuszok cselekményében soha, még az ismeretlen istenséget is félreérthetetlen, *politeizmusra* utaló formulával *invokálták*: „*sive deus, sive dea in cuius tutela hic lucus locusque est*”.⁸ North alapján ezekkel a klasszikus görög-római elképzelésekkel szemben három alapvető változás következett be az i. e. I.

7. Cic. Div. 2.148–149.

8. „Akár isten, akár istennő, akinek a védelme alatt ez a liget és hely áll.”

(Cicero kora) és az i. sz. V. század (Szent Ágoston kora) között a klasszikus pogány vallásban: megváltozott a rítus és a hiedelemvilág, megváltoztak a vallásos egyének csoportok irányában megkövetelt kötelezettségei, illetve megváltozott az alapvető világnézet is. A szerző végül a kései antikvitás kultikus tevékenységeiben bekövetkező változásokat és új elemeket vizsgálja, bár elsősorban a *henoteista* tendenciákat domborítja ki, egyértelmű, vitathatatlan bizonyítékot nem szolgáltat az ókori rómaiak *monoteista* rituáléira.

A negyedik fejezet talán az egyik legjobb és legszórakoztatóbb a könyvben, a minőséget *Michael Frede* neve garantálja. A 2007-ben elhunyt filozófia- és vallástörténész az ókori pogány egyistenhit talán legelismertebb kutatója volt, nevéhez köthető a *Pogány monoteizmus a késő-antikvitásban* című könyv is, amit *Polymnia Athanassiadival* társszerkesztett. Tanulmányában a szerző *Martin Nilsson*nal vitatkozik, aki a *Görög vallás története*⁹ című munkájában azt állította, hogy nem létezik pogány egyistenhit, mindössze *monoteista* tendenciák. Az 1660-ban megalkotott,¹⁰ azonban mindössze 1750 körül használni kezdett „*monoteizmus*” szó vizsgálata után Frede három ókori filozófus istenhitét mutatja be: a Sókratés-tanítvány Antisthenését, az i. e. III. századi sztoikusét, Chrysipposét, valamint a híres II. századi gyógyítót, Galénosét. Antisthenés *Physicus* című munkájában azt írja, hogy megegyezés, általános vélekedés szerint ugyan több istenség létezik, de természetileg csak egy. Az emberek mindössze az ősi szokások miatt követik a sok istent, illetve mivel a hivatalviseléshez is elengedhetetlen volt az összes olümposzi halhatatlan formális elismerése. Utóbbit Aristotelés is megerősíti egyébként.¹¹ Antisthenés szerint ráadásul az egyetlen Isten nem *antropomorf*, nem emberi külsejű, hiszen az egész világot kormányoznia kell, nemcsak a földi területeket. Ez az elképzelés megegyezik a zsidók és keresztények klasszikus *monoteista* hitével. A sztoikus Chrysippos rendszerint többes számban beszél az istenekről, azonban megkülönbözteti a mindenható, mindentudó istenséget a másodrendű, alacsonyabb rangú, nem halhatatlan istenektől, akiket az égbolt különböző égitesteivel (a Nappal, a Holddal, a csillagokkal, a bolygókkal) azonosít. Az ókori filozófust periodikus felfogás jellemzi, a világ szerinte tűzből keletkezik, majd tűzvész fogja elemészteni az alacsonyabb rangú istenségekkel együtt, lennie kell azonban egy olyan ősoznak, ami túléli a teljes pusztulást, hogy újra teremtdőjön aztán a világ. A tüzet is egy intelligenciának kell vezérelnie, ez pedig csakis egy mindenható istenség lehet. Galénos ugyancsak általánosságban több is-

9. Martin P. Nilsson: *Geschichte der griechischen Religion*, München, 1962.

10. Henry More: *An Explanation of the Grand Mystery of Godliness*, London, 1660.

11. Aristot. *Ath. Pol.* 55.15–17.

tenségről ír, gyakran emlegeti a gyógyítás görög-római istenét, Asklépiost. *Démiurgos-himnuszában* azonban egy mindenható Istenről, Démiurgosról értekezik, akit melleleg Mózes Istenének nevez, ám arra nem tud válaszolni, hogy van-e teste ennek a hallhatatlannak, illetve ha igen, akkor az hol található. Galénos szerint Asklépios bár tud gyógyítani, a gyógyítás képessége Démiurgostól származik, s a világ egészét is Démiurgos teremti, bár az apróbb részletek megalkotásában már besegítenek neki a kisebb istenek. Bizonyos nézetek szerint Galénosnál Démiurgos egyenlő Asklépiossal, de ez az elképzelés nem bizonyított. Frede példái kiválóak, Antisthenés és Chrysispos is egyértelműen monoteista elképzeléseket vall, talán egyedül Galénos istenképének kapcsán lehetne vitázni a tanulmány szerzőjével, én őt inkább *henoteistának* gondolom, aki elismeri a pogány pantheon egészét, csak épp egy istenséget – talán zsidó hatásra – kiemelten tisztel.

Az ötödik fejezet az előzőhöz hasonlóan magas színvonalú, *Alfons Fürst* a pogányok és keresztények közötti vitákról írt tanulmányt. Azt vizsgálja a szerző, hogy miben különböznek az egyistenhívő *neoplatonisták*, illetve az egyistenhívő Krisztus-követők vallásos elképzelései a késő ókorban. Részletesen két vitát tárgyal az ókortörténész, az egyik az V. századi *neoplatonisták* és Szent Ágoston között zajlott, a másik pedig Celsus és Órigenés között. Szent Ágoston az *Isten városáról* című munkájában felveti, hogy amikor a pogány *platonisták* az egyetlen mindenható istenség (Démiurgos) alatti alsóbb istenekről beszélnek, akkor valójában a keresztény világmép démonait és angyalait emlegetik. Ez a felfogás nem is volna olyan borzasztó és tarthatatlan az egyházatya szerint, a *platonisták* vallási gyakorlata, a pogány rituálé azonban elfogadhatatlan: szertartásokat, ünnepségeket nem lehet démonoknak szervezni! A *platonisták* Szent Ágoston alapján a legveszélyesebb pogányok, mivel álláspontjuk közelebb a kereszténységhez, elfogadják például az egyetlen mindenható Isten létezését. A pogány Celsus és a *gnosztikus* keresztény Órigenés is hitt egy mindenható isteni erőben, a vita közöttük más természetű volt, mint az előbb tárgyalt V. századi kérdéskör. Celsus szerint a keresztények támadják a fennálló társadalmi rendet, ráadásul pontos céljuk ismeretlen és titkos, valamint a saját kultuszukat tartják egyedül üdvözítőnek, szemben a korszak sokszínű, befogadó vallási légkörével. A klasszikus műveltséggel is felvértezett Órigenés Hérodotoszokkal ellenérvel. Már a történetírás atyja szerint is léteztek ugyanis vállalhatatlan pogány kultuszok, mint amilyen az anyjukat feláldozó szkítáké, vagy az édesanyjával és lányukkal házasodó perzsáké. A keresztény egyházatya szerint a Mediterráneum görög-római kultuszai között is sok az istentelen, példaként az idegenek Artemisnek, valamint a gyerekek Kronos-

nak történő feláldozását említi, majd Celsus erkölcsi relativizmusát bírálja. Isten mindenkitől ugyanazt várja el, nem változhat birodalmanként, vagy provinciánként az erkölcs, választani kell a lélek tisztasága érdekében a jó és a rossz között: minden népnek ugyanabban az egyetlen isteni törvényben kell egyesülnie, a cél érdekében pedig az egyén a társadalmi renddel is szembeállhat. Természetesen ez a kizárólagosságra törekvő „*etikai monoteizmus*” nem tetszett a császárkultuszok korában sem Celsusnak, sem pedig a többi pogány rómainak. Fürst fejezete kiválóan bizonyítja az ókori pogányok *monoteizmusát*, ráadásul a viták bemutatása érdekfeszítő és lebilincselő.

A hatodik részben *Christoph Markschies* vallásfilozófiai fejtegetéseibe és epigráfiai elemzésekbe fog bele. A szerző *Jan Assmann* bizonyos gondolatait tárgyalja a *monoteizmussal* kapcsolatban, melyek szerint az egyistenhit megköveteli, hogy igaz és hamis közül válasszon az ember, ráadásul nem csupán a jó kiválasztását, hanem a rossz elítélését is elvárja, tehát alapvetően intoleráns és kizárólagosságra törekvő felfogás jellemzi. Nem egy istenség és több istenség között kell választani, hanem az egyetlen igaz Isten és a rossz, fals istenek között. Markschies ezután a *heis theos*¹² feliratok vizsgálatába kezd bele, s arra a következtetésre jut, hogy általában azok használták ezt a formulát például a házaikon, akiknek a vallása eltért a környéken legtöbbször által követett hitrendszerétől. Ahol tehát sok keresztény élt, ott a zsidók, vagy a pogányok használták a formulát, ahol sok zsidó, ott pedig a keresztények, vagy a pogányok, emiatt aztán a *heis theos* kifejezés nem kapcsolható össze egyértelműen a pogány egyistenhitű elképzelésekkel, bár sok 361 és 363 közé datálható egy istennek állított mérföldkő maradt fenn, Julianus császár tehát kizárólag a keresztények ellen használta a kifejezést. A fejezet rendkívül rövid, az amúgy csak néhány soros modern politikai kitérőket én elhagytam volna a tanulmányból, felmerül például, hogy a *monoteizmust* a XX. századi diktatúrákhoz lehetne hasonlítani, holott a többi fejezet is leszögezte, hogy jelenkori terminus technicusokat nem szerencsés használni az ókor értelmezésében. Ezekhez a felvetésekhez azért Markschies is némileg szkeptikusan viszonyul, ami a tanulmánya javára írandó. Hiányolom a képeket és a feliratok közléseit, viszonylag sok *heis theos* epigráfiai emléket tárgyal a szerző, de egyiket sem látjuk, amit a hátralévő részek nagy hibájának is tartok.

A hetedik fejezet Angelos Chaniotis nevéhez köthető, aki a *megateizmus*¹³ kifejezést javasolja a pogány egyistenhit leírására, szerinte a szó a

12. εις Θεός – „egy Isten”

13. μέγας Θεός – „nagy Isten”

henoteizmusnál jobban írja le az egyetlenegy nagy istenség kiemelt imádásának későókori jelenségét. A *megateisták* által tisztelt halhatatlan viszszavezethető az *orphikusok* istenképére: egy önmagától született, tűzzel kapcsolatban lévő és tüzes trónon ülő, láthatatlan, de mindent látó és sok alacsonyabb rendű entitással (angyalokkal, démonokkal) körülvelt Mindenhatóval van dolgunk. A későókori delphoi jóslatok is őt említik, Apollón csak a nagy Isten hírvívője, ezért is maradt fenn annyi jósdához címzett „Kiben higgyünk?” kérdés ebből az időszakból. Chaniotis ezután a *Theos Hysistos*¹⁴ és a *Thea Hysisté*¹⁵ feliratokat veszi sorra, a fejezet csúcspontja pedig egy II-III. századi, kerkyrai felirat elemzése. Az érdekes szöveg a következőképp fordítható magyarra: „Sok démon ül az Olymposon, de az ő istenünk a nagy Atya, aki parancsol a világnak és parancsol a Holdnak is, hogy kövesse az éjszakát, valamint a Titánnak (Héliosnak, a Napnak), hogy kövesse a nappali világozást.” Számos felirat az olymposi tizenkettőt az istenek szenátusának nevezi, míg a mindenható legnagyobb Istent császárként azonosítja. Chaniotis fejezete nagyon sok példát hoz a *meas theos*, a *heis theos* és a *Theos Hysistos* feliratokra, a példák sokasága pedig izgalmassá teszi ezt a részt. Némi hiányérzete azonban lehet az olvasónak, mivel egyetlenegy képet sem mellékel a könyv a feliratokról.

A nyolcadik részt *Nicole Belayche* jegyzi, ő is a pogány egyistenhíthez köthető epigráfiai emlékeket elemzi Chaniotishoz hasonlóan, de ő már az amuletteket, gemmákat is sorra veszi a nyilvános feliratok és a történeti források mellett, végkövetkeztetése pedig kicsit meglepő: mindössze pogány *henoteizmus* létezik, *monoteizmus* nem. A fejezet egyik érdekes bekezdése egy Lukianos-idézettel foglalkozik: „Néhányan elvetik az összeset, s az univerzum egésze felett az egyetlen Nagy Isten uralmát fogadják el... de mások kevésbé mohón biztosítanak minket, hogy sokan vannak. Ők osztályokba sorolják őket, egyet az első istennek neveznek, majd kijelölik a második, harmadik helyet a többi istenségnek.” A klasszikus *politeizmus* tehát már a II. században sem létezik, csak *monoteista* és *henoteista* elképzelések élnek. A fejezet másik izgalmas témája, amikor a szerző Cicero fejtegetéseit idézi, Marcus Tullius ugyanis a napisten, Sol, illetve a latin *solus*, egyedüli melléknév között von párhuzamot, s mindezt bizonyítéknak is tekinti a mindenható, legmagasabb, egyetlen Isten létezésére. Az úgynevezett párizsi papirusz elemzése szintén olvasmányos, a szöveg két istenségről beszél, s a zoroasztriánusokhoz, vagy a manicheusokhoz hasonlóan dualista elképzelés bontakozik ki belőle. A nagy istenséget Sarousinnak nevezi, aki mellette

14. Θεός ὑψιστος – „a legfelsőbb Isten”

15. A legfelsőbb Istennő

létezik még Zeus Sarapis is, aki viszont mindössze egy *agathón daimónion*, a teremő istenségnél alacsonyabb hatalmú jó démon. Belayche leírja, hogy Vespasianus óta számos császárt keleten a *heis theos* szóösszetétellel illettek, az utolsó pogány imperátor esetében különösen gyakori volt ez a formula: „*Heis theos, nika Iuliane*”.¹⁶ A későókorban a keresztényekkel szemben használhatták ezt a kifejezést mintegy megkülönböztetésként, pogány jelmondatként. Belayche végkövetkeztetése a fejezet végén kicsit meglepő (nincs pogány *monoteizmus*), emellett a fejezet mindössze egyetlenegy képet tartalmaz, méghozzá azt, ami a könyv borítóján is szerepel. Összességében viszont talán a legtöbb információt tartalmazó fejezet a nyolcadik.

Az utolsó, kilencedik rész *Theos Hypsistos* kultuszáról szól és Stephen Mitchell az eddigi kutatásait egészíti ki újabb feliratokkal. A szerző korábbi, 1999-es tanulmányában közel 300 *hypsistos* feliratot publikált az i. e. II. és az i. sz. IV. század közötti időszakból: *Theos Hypsistosról* 180 felirat, *Zeus Hypsistosról* 88 felirat, *Hypsistosról* pedig 24 felirat maradt az utókorra az ezredfordulóig. Újabb leletek kerültek azonban elő, így már összességében 375 *Theos Hypsistos* feliratnál járunk. A leghatalmasabb Isten kultusza nem tért el sokban a *politeista* istenségektől, azonban néhány furcsaság és különbözőség megfigyelhető: nincs állatáldozat, gyakori az isten felfegyverzett lovasként történő ábrázolása, általában névtelen a halhatatlan, továbbá kultuszában a tűz és a fény fontos szerepet játszott. Nazianzosi Gergely *hypsistariánusokról* számol be egyik írásában, s leírja róluk, hogy mindenhatónak gondolják istenüket, a szombatot ünneplik, tüzet és fényt imádnak, viszont sohasem metélik körül magukat. További érdekesség, hogy a *Septuagintában* a zsidó Isten *Theos Hypsistos*hoz hasonló vonásokkal bír. A fejezet végén a szerző felsorolja az összes új, még publikálatlan feliratokat, s a régi, már egyszer közölt feliratok helyére is utal. Mitchell elkötelezett a pogány *monoteizmus* létezése mellett, minden egyes sorával igazolni próbálja, hogy nem csupán *henoteizmusról*, hanem valódi későrómai egyistenhitről van szó a *hypsistariánus* kultusz esetében.

A könyvet 22 oldalas, minden igényt kielégítő bibliográfia, majd név- és fogalomjegyzék zárja le. Elmondható, hogy a munka alapvető fontosságú a késő ókor pogány vallási elképzeléseinek tanulmányozásához, s kiemelkedő minőségű tanulmányokat vonultat fel, amelyek sok rokontudomány (filozófia, nyelvészet, epigráfia) szemszögéből járják körbe a kérdéskört. Két negatívumot tudok csak említeni a könyvvel kapcsolatban, egyrészt a képek hiányát, amelyek a feliratokat és istenábrázolásokat elemző részeknél pedig kívánatosak lennének, másrészt pedig a tényt, hogy sok szerző a

16. „Egy Isten, győzz Julianus!”

korábbi viták és tudományos eredmények információit ismertként kezeli, s nem részletezi őket kellőképp. A munka célja a pogány *monoteizmus* létezésének bizonyítása, de dicsérendő, hogy az ellenvélemények, a későrómai kor hitét mindössze egyfajta speciális, *monoteista* tendenciákat tartalmazó *politeizmusnak* tartó történészek írásai is a könyv részét képezik. Engem a negyedik és az ötödik fejezetek, Michael Frede és Alfons Füst tanulmányai győztek meg leginkább az alapkoncepció tarthatóságáról. A könyv azért is hasznos, mert rámutat azokra a pogány vallási tendenciákra és filozófiai alapokra, amelyek a napjainkat meghatározó keresztény európai világkép kialakulásához vezettek.

Stephen Mitchell – Peter Van Nuffelen (szerk.): One God. Pagan monotheism in the Roman Empire (Egy Isten. Pogány egyistenhit a Római Birodalomban), Cambridge: Cambridge University Press, 2010. 11 + 239 o.

Sólyom Márk

KORA ÚJKOR

VIII. Henrik

Érdekes olvasmány és alapos, sok információt nyújtó munka *Lucy Wooding* VIII. Henrikről szóló kötete. A szerző a londoni King's College oktatója, kutatási területe a kora újkor politikai, vallási és kulturális történelme. *Rethinking Catholicism in Reformation England* címmel 2000-ben jelent meg egy kötete.

VIII. Henrikről rengeteg könyvet, tanulmányt írtak, tudományos és gyengébb színvonalút egyaránt. Szerzőnk mégis indokoltnak tartotta életrajzának megírását, mert idővel a történelem egyes kérdéseire más-más válaszok születnek. A XX. században például már nem tartották az uralkodók befolyását annyira döntőnek, mint azelőtt, Wooding ezzel szemben úgy látja, VIII. Henrik személyének szerepe meghatározó jelentőségű volt. Két művet emel ki, hogy érzékeltesse, milyen végletes értékelések születtek az angol királyról. *A. F. Pollard* azt írta: Henrik kegyetlen és bátor, igazi Machiavelli-fejedelem, a reformáció pedig haladó jelenség volt Angliában (1902). *J. J. Scarisbrick* viszont a reformációt romboló hatásúnak, Henriket pedig szeszélyes, felelőtlen királynak tartotta (1968). Ma nem fekete-fehérnek látjuk a kérdést. Wooding időrendben követi VIII. Henrik életének eseményeit.

VII. Henrik a rózsák háborúja végén került trónra, de az új rezsimet még sokáig veszélyeztették trónra éhes vetélytársak.¹ Ezért, és a Tudor dinasztia jövője szempontjából is fontos volt, hogy az uralkodónak legyen fiú örököse. VIII. Henrik 1491-ben született. Tíz évesen jelen volt Arthur nevű bátyja és Aragóniai Katalin esküvőjén. Négy hónappal később a 15 éves Arthur váratlanul meghalt. Az immár trónörökössé lett Henrikkel ferences szerzetesek ismertették meg a klasszikus tudományokat, az ókori filozófusokat, a mitológiát, a szentek történeteit. Jól ismerte a Bibliát, latinul, görögül és franciául tudott, kissé olaszul és spanyolul is beszélt. Megtanult lovagolni, vívni, elsajátította a lovagi erényeket. Belenevelték a harci dicsőség utáni

1. VII. Henrik idején például Edmund és Richard de la Pole. Frank Tibor (szerk.): Angliától Nagy-Britanniáig – Magyar kutatók tanulmányai a brit történelemről. Gondolat K., Bp. 2004. 403 o. Benne: Velich Andrea: VII. Henrik temetése, 1509. 41–53. o.

vágyat, s a tudatot, hogy Isten kiválasztotta. Kora humanistái, Morus, Erasmus, John Fisher, John Colet és John Skelton pedig arra tanították, hogy reformokra van szükség, és vissza kell térni a Biblia eredeti szövegéhez és az antik szerzőkhöz.

VII. Henriket aggasztotta a dinasztia sorsa. Egyik lányát a skót, a másikat a spanyol királyhoz adta feleségül. Henrik hercegnek végül Arthur özvegyét, Aragóniai Katalint szánták. Katalin a spanyol katolikus királyok lánya, Spanyolország pedig az Újvilág ura volt, és alkalomadtán erős szövetséges lehetett. Henrik 1509 júniusában vette feleségül a hat évvel idősebb Katalint. A királyné intelligens volt, beszélt latinul, ismerte az egyházatyákat, értett a történelemhez, joghoz. Eleinte őszintén szerelmesek voltak egymásba Henrikkal. 1511-ben megszületett a várva-várt kisfiú, azonban 10 nap múlva meghalt. Henrikben düh és félelem támadt, és ez végigkísérte egész életében.

Wooding őszintén vallásos embernek írja le Henriket. Minden nap hallgatott misét. Gyorsan cselekedett. Olykor kapzsiság, paranoia, beképzelt-ség vezette. Az élet veszélyes volt, s ő rettegett a pestistől és az „izzadós betegség”-től. A hit védelmet, filozófiát, ritmust jelentett a korban. Henrik hitt abban, hogy Isten kiválasztotta, ezért az egyháznak szolgálnia kell őt. Ezt a királyi szupremácia-elvet kora ifjúságától vallotta. A monarchia szupremáciája az egyház fölött – ez volt az igazi újítása. Érvelésében a régi hagyományokra és elődeire hivatkozott. Életvitelében reneszánsz herceg volt: szerette a lovagi tornákat, maga is részt vett bennük. Szinte mindig a Themzén utazott. Állandóan úton volt öt nagy palotája, Windsor, Hampton Court, Richmond, Whitehall, Greenwich között, melyeket ő épített vagy bővített. Az épületeket hatalmas parkokkal vetette körül. Az udvarban nagy vadászatokat, lovagi tornákat, lakomákat rendeztek. Henrik az udvari tornákon a nemességgel, a körutazások alkalmával a vidéki dzsentrivel ismerkedett. Ilyenkor találkozott az uralkodó a népével.

1348-ban a pestis elpusztította a nép egyharmadát. Ezután 1521-ig még öt alkalommal tért vissza a betegség. Így 1509-ben Anglia lakossága 2-3 millió volt. Az országban 17 egyházmegye és 9 ezer egyházközség volt. Londonban 60 ezren, Norwichben és Bristolban 12-12 ezren, és még öt nagyvárosban 8-8 ezren éltek.

Henrik élete céljának tekintette, hogy visszaszerezze a korábbi angol földeket a franciáktól. Háborúi jórészt ezért vívta: először a spanyolokkal és a pápával szövetségben, de azok 1512-ben békét kötöttek a franciákkal. 1518-ban a londoni egyezményben Anglia és Franciaország is békét kötött, a franciák visszakapták Tournai-t. Az egyezményhez további 20 kisebb ál-

lam csatlakozott azzal, hogy együtt lépnek fel az esetleges agresszor ellen. Az egyezmény a Népszövetséget juttatja eszünkbe, de Henriket a lovagi eszmények vezették. Erasmus 1517-ben írta meg A béke panaszát. Henrik számára igen fontos volt a tudósok elismerése, és fürdött a dicsőségben, hogy ő teremtette meg a békét.

1520-ban Henrik találkozott V. Károllyal Doverben, majd I. Ferencsel Calais-ban. A felszínen szívélyes volt a hangulat, de hamarosan újra háborúban álltak egymással. 1521-ben a francia sereg vonult fel a német birodalom ellen. Az angolok V. Károly mellett avatkoztak be a harcokba, és Párizs közelébe is eljutottak. 1525-ben a franciák Páviánál súlyos vereséget szenvednek Károly csapataitól, I. Ferenc is fogságba esett. A harcokban VIII. Henrik öröme az utolsó yorkista trónkövetelőt, Richard de la Pole-t is megölték. Henrik úgy érezte, Isten vele van. Újabb támadásra indult Franciaország ellen, már a francia korona lebegett a szeme előtt. A hadsereg költségeire óriási adókat követelt alattvalóitól, de a lázongást látva vissza vonta követelését. Egyébként sem akart már a túlságosan nagy hatalmú császár árnyékában tovább harcolni, közben a Katalinnal kötött házasságból is szabadulni szeretett volna, ezért 1525 augusztusában békét, sőt szövetséget kötött Franciaországgal. Így ismét Európa békecsinálója szerepében tetszelegetett.

A király a háborúk szüneteiben az építkezések felé fordult. Ekkor építették a Bridewell-palotát, bővítették a Greenwich-palotát. A könyvtár 329 darab könyvvel dicsekedett! Henrik büszke volt rá, hogy külföldön is tudomány- és művészetpártoló uralkodónak tartották. Oxfordban ekkor alapították meg a Corpus Christi College-ot, és a Wolsey College-ot (1517, 1525). Vibráló, élénk reneszánsz társaság jött össze Oxfordban, Cambridge-ben, tagjai Thomas More, John Colet, William Latimer és mások. Időnként Erasmus is el látogatott hozzájuk.² Henrik szerette a zenét, lanton játszott, és mintegy 109 dalnak maga volt a szerzője.³ Ez a luxus és kultúra a gazdagság és erő fitogtása, egyben az intelligencia és kifinomultság megnyilvánulása volt.

Henrik gondos államférfi volt, részletesen ismerte az európai ügyeket, részt vett a vallási vitákban. Vajon befolyásolható volt-e VIII. Henrik? Szerzőnk meggyőződése, hogy meghallgatta a különböző csoportok véleményét, de nem hagyta, hogy manipulálják. Fontos volt a tanácsadók, Wolsey, Cromwell, Cranmer szerepe, ez új jelenség volt a kormányzásban, de a végső döntés az uralkodó kezében volt. Mai szóval – írja Wooding – Henrik prezidenciális stílusban vezette a kormányt. Sok embert kivégeztetett, a leg-

2. Faludy György: Rotterdami Erasmus, Alexandra Kiadó, Pécs, 2006.

3. Mészöly Géza – Rácz István (szerk.): VIII. Henrik udvarában. Helikon K., 1984. 187 o.

ismertebbek: Thomas Wolsey, Anne Boleyn, Thomas More, John Fisher, Thomas Cromwell, Buckingham hercege, Surrey grófja, de őt, mivel Isten felkentje volt, nem lehetett emiatt bírálni.

Az 1518-as év rossz eseményeket is hozott: A kis Mária 2 éves, amikor Katalin ismét lányt szült, de az újszülött meghalt. Terjedt az „izzadós betegség”, Henrik egyik kastélyából a másikba menekült. 1519-ben meghalt Miksa császár, és Henrik is szeretne volna megszerezni a császári címet, de az V. Károlyé lett. Henrik a felfedezésekben való angol részvételtől (John Cabot, John Rastell expedícióitól) szintén sokat remélt. Emellett Wolseyt kívánta volna a pápai trónon látni, hogy saját érdekei is érvényesülhessenek. Ez sem teljesült, 1523-ban VII. Kelemen néven Giulio de Medici lett a Római Katolikus Egyház feje.

Luther 1517-es fellépése nagy visszhangot keltett Európában. Henrik megírta az *Assertio Septem Sacramentorum* című értekezését. Védelmébe vette a hét szentséget, és elégettette Luther munkáit. A pápától ezért megkapta a *Fidei Defensor* címet. Henrik írása népszerű lett Európában, sok nyelvre lefordították. Luther válaszolt neki, és többen hozzászóltak.

Henrik 1526–27-ben szeretett bele Boleyn Annába, de a házasságra 6 évet kellett várniuk. Ez alatt a megbabonázott király elhalmozta Annát ajándékokkal, rangokkal, palotákkal. Boleyn Anna nem szép, de intelligens, vonzó nő volt. Franciaországban nevelkedett, szépen táncolt, játszott lanton, és ízléssel öltözött. 27 éves ekkor, Aragóniai Katalin pedig 43. Henriknek volt egy törvénytelen fia, Richmond hercege, de Katalintól már nem várható fiút. Ezért 1527-ben engedélyt kért a pápától, hogy elválhasson. Arra hivatkozott, hogy a Katalinnal való házassága érvénytelen, mert a Biblia tiltja, hogy valaki a bátyja özvegyét vegye feleségül [Ótestamentum, Mózes 3. könyve (Leviticus könyve) 18:16 és 20:21.] Úgy érezte, eddig bűnben élt, ezért bűnhődik azzal, hogy nem születik fia.

Ebben az időben a Vulgátát használták, azt a Bibliát, amelyet Szent Jeromos fordított le héberből és görögből latinra 382-ben. A humanisták ekkor vetették szövegkritika alá a különböző fordításokat. Azt hirdették, vissza kell hozni az ókeresztények egyszerű életmódját, meg kell szüntetni a papság fényűzését. Azzal, hogy Henrik a Bibliára hivatkozott, a kor izgalmas, új eszményeit követte, egyúttal szembe fordult a pápával. Közben a nemzetállamok egyre centralizáltabb politikai tényezőkké váltak, s ez nem fért össze azzal, hogy a pápa hatalmat gyakoroljon fölöttük.

Henrik korábban lojális volt a pápához. 1527-ben még 30 ezer dukátot küldött a körülzárt egyházfőnek. Ő azonban húzta az időt, nem adta hozzájárulását Henrik válásához, és Krisztus földi helytartójához méltatlanul

azt kívánta, bár volna már Katalin a sírban. Henrik erre kolostorba próbálta küldeni a királynét, ő azonban ellenállt. Közben Wolsey Rómába utazott, hogy amíg a pápa börtönben van, a helyébe lépjen. Ez kedvező lehetett volna Henrik számára, persze, nem sikerült. Ekkor Henrik bíróságot állított fel, hogy az döntsön a válása ügyében. Katalin azzal érvelt, hogy nem hálták el a házasságot Artúrral, ezért az nem volt érvényes. Továbbá elküldte a pápának a II. Gyulától kapott dokumentum másolatát, amely a Henrikkel való házasságát engedélyezte. Henrik dühös volt, érezte, hogy népszerűtlen, még a barátai sem állnak mellette. Ideges, kegyetlen lett. Wooding szerint Henrik mindent azért tett, hogy halála után a trón biztonságban legyen – de feltételezhetjük, hogy személyes érzelmei és sértettsége is közrejátszott a cselekedeteiben.

1529 júniusában a bíróság harmadik tárgyalására került sor. Katalin méltósággal, bátran védte az igazát. John Fisher szintén Katalinnak adott igazat. Közben Katalin kérése elérkezett Rómába, és a pápa illetéktelennek minősítette az angol bíróságot. Henrik ezzel vereséget szenvedett. Dühében Wolsey-t száműzte a hatalomból, helyébe Morus Tamást tette lordkancellárrá. Wolsey hatalmas vagyona Henrik felügyelete alá került.

1529-ben összeült a reformparlament, amely 1536-ig ülésezett. A testület kimondta, hogy Anglia Artúr király óta független, nincs fölötte úr. Ezután erre hivatkozva hozták meg a törvényeket a papság visszaéléseivel szemben.⁴ Az ellenkező John Fishert és még két püspököt börtönbe vetettek. A királyt rendkívül bosszantotta, hogy fontos angliai ügyben Itáliában dönthetnek. A tét a királyi szupremácia volt. Az, hogy az uralkodó egy személyben az állam és az egyház feje, új, meglepő gondolat volt. Ezzel az állami jog és a kánonjog között évszázadok óta tartó konfliktusnak vetett véget. A politikai nemzetet akarta maga mögé állítani, hogy uralhassa az egyházat. 1532-ben a reformációs parlament harmadszorra ült össze, és korlátozta a pápai járandóságot. Henrik követelte, hogy a papi testület is vesse alá magát az akaratának. A Convocation (hét püspök távollétében, három igen szavazattal!) elfogadta, hogy a király dönthet mindenben. Ezzel a király hatalma legálissá vált.

Anna helyzete kínos volt, mert a pápa még mindig nem válaszolt. Henrik Katalint vitte magával a fogadásokra. Katalin a lányának akarta biztosítani a trónt, és régens kívánt lenni mellette. Henrik végül lépésre szánta el magát: 1531-ben egy napon kilovagolt Annával, s mire visszatértek, Katalinnak el kellett költöznie. A lányát sem láthatta többé. Ez iszonyú csapás volt Aragón-

4. Diarmaid MacColloch: A reformáció története, fordította Varga Benjámin, Európa K., Bp. 2011. 313. o.

niai Katalin számára. 1532-ben Henrik már Annával utazott Franciaországba. Igaz, ott őt is megalázták, hiszen nem volt királyné, de kárpótolta, hogy az útról már várandósan érkezett haza.

1532-re megérett a helyzet a Rómával való szakításra. Kibocsátották az *Act in Restraint of Annates* című törvényt, amellyel megszüntették a pápa járandóságának kifizetését, s leszögezték, az egyházi főméltóságok kinevezésére egyedül a király jogosult. Az *Act of Appeals* kimondta, a király az egyház feje is. Az egyház ügyeibe külső személy nem szólhat többé bele. Így Cranmer érsek már megsemmisíthette Henrik első házasságát, és 1533 januárjában megtartották az esküvőt, majd Annát nagy ünnepségek közepette megkoronázták.

Henrik hatalma ezzel óriásira nőtt, de még hiányzott Isten áldása, a fiú örökös. Az 1533. szept. 7-én megszületett gyermek azonban lány lett, Erzsébet. A király még reménykedett, tele volt energiával, átalakíttatta Hampton Courtot, és további 32 új palotát építtetett, múkincseket gyűjtött, parkokat létesített. Belevetette magát a törvénykezésbe. Az 1533-ban kibocsátott *Act of Supremacy* kimondta, a király hatalma érinthetetlen. Aki tiltakozott, azt kivégezték. Henrik kegyetlen volt, kivégeztetett egy apácát, majd John Fishert és Morus Tamást is a hóhér kezére adta. Erősen indulatos állapotban döntött, halálos ítéletei gonosz, bűnös cselekedetek voltak. Nem tűrte azokat, akiknek eltért a véleménye az övétől.

Henriket a reformáció irányításában a Biblia, az ókeresztény hagyományok és a pápaellenesség vezette. Közel állt Erasmushoz. Meg volt győződve, hogy a Rómával való szakításra a korrupció ellenében és a lelki tisztaság visszaállítása érdekében van szükség. Újjító intézkedései vitathatók, vallási politikája mégis eléggé koherens volt. Ő kezdeményezte, hogy fordítsák le a nép nyelvére az Újszövetséget. William Tyndale 1520-as fordítását alapul véve protestáns lelkészek készítették el az angol bibliát, felhasználva Sebastian Munster ótestamentumi és Erasmus újtestamentumi szövegét is. Ezt a Nagy Bibliát 1539-ben adták ki. A király azt akarta, jusson el az emberekhez a *Verbum Dei*, de attól már visszariadt, hogy önállóan értelmezzék a Bibliát. „Az Írás ékszer, és ékszer nem viselnek a közönséges emberek” – vallotta (256–257. o.)

1536-ban kibocsátották a Tíz cikkelyt. Az első öt cikkely az üdvözülésről, a második öt a ceremóniákról szól. Az első cikkelyek katolikus és protestáns vonásokat vegyítenek, például hét szentség helyett csak hármat említenek, üdvözülni a hit és jó cselekedetek által lehet. A cikkelyek második része kevésbé babonás, észrevehető rajtuk Erasmus hatása. Kimondják például, hogy a szentekhez lehet imádkozni, de a purgatórium a pápa talál-

mánya. Cranmer több protestáns hitelvet átvett volna, de Henrik ragaszkodott a katolikus miséhez. A Tíz Cikkelyt szétküldték minden parókiára. Az Injunctions (Utasítások) szabályozták az egyházi, vallási életet: kevesebb lett az ünnep, fölöslegesek a zarándoklatok, a fontos imákat mindenkinek tudnia, a szentségeket tisztelnie kell, a papok nem járhatnak kocsmákba. A hívek kötelesek adakozni a szegények javára, valamint a templomok fenntartására. Ezzel „az egyházat tetőtől talpig rendbe tették” – írja Wooding.

Henrik második házasságából sem született meg a várt fiú. A pápa 5 év után Katalin mellett döntött. V. Károly a pápával s a franciákkal szövetségben már Anglia megtámadására készült. Katalin beteg lett, és 1536 januárjában meghalt. Henrik egy bajvívás során balesetet szenvedett. Anna Katalin temetése napján ismét abortált. Henrik ezt égi jelzésnek vette, és eltaszította magától Annát. A vádat Cromwell állította össze, amely Anna többszörös házasságtöréséről és a saját bátyjával folytatott vérfertőző viszonyáról szólt. Az ítélet halál volt. A vérpadon Anna méltósággal hajtotta fejét a bárd alá (1536. május 19.). Néhány nappal előbb kivégezték a bátyját és Anna feltételezett öt szeretőjét. Henrik úgy érezte, már mindent megtehet. Másnap eljegyezte Jane Seymourt, és 10 nap múlva megtartották az esküvőt. Henrik azért siettetta a házasságot, mert mielőbb trónörökös akart, és azért is, mert törvénytelen fia meghalt. Jane királynőt hamar megszerették, kedves, szelíd nő volt, csendes méltóság jellemezte. Még Máriát is visszahívta az udvarba. Erzsébetet ekkorra törvénytelennek nyilvánították (*Act of Succession*, 1536).

Az egyházi reformok folytatódtak: 1536-ban a parlament rendeletet hozott a kisebb kolostorok feloszlatásáról. Cromwell irányításával még azon a nyáron szétszórták a szerzeteseket, apácákat, a földeket bérlőknek juttatták, az állatokat eladták, a nemesfémeket beolvasztották, a harangokból golyót és ágyút öntöttek. Henriket részben a szerzés vezette. Pontos felmérést készíttetett az egyház vagyonáról. Ezután feloszlatta a monostorokat. Meg volt győződve, hogy ezekben erkölcstelen életet élnek, és lojálisak a pápához. A karthauzi szerzetesek megtagadták a hűségeskü letételét, erre a király megszüntette a rendet, hét szerzetest kivégeztetett, kilencet pedig börtönbe vettetett. Egyébként sok bírálat érte a szerzeteseket tudatlanságuk, babonáik és kicsapongó életmódjuk miatt, amit Erasmus alaposan kifigyelt a Balgaság dicséretében.

A kolostorok védelmében Észak-Angliában kialakult az ún. „kegyes zarándoklat” (the Pilgrimage of Grace). A nép számára ugyanis a kolostorok menedéket, munkaalkalmat, gyógyulást nyújtottak. Henrik kivégeztette a lázadók vezérét, és kegyetlen akasztásokra adott parancsot egy kolostorban.

Mivel az ellenállás nem csitult, 1539-ben a még megmaradt kolostorokat, apátságokat is bezáratta. Ugyanakkor hat új püspökséget létesített, vagyis nem kívánta eltörölni az egyházat, hanem meg akarta újítani. A kolostorok vagyonát oktatásra, a szegények és a kórházak ellátására szánta. Mégis ez volt a legbrutálisabb cselekedet a monarchia részéről – írja Lucy Wooding – hiszen a szerzetesek nem mind voltak korruptak, erkölcstelenek. Sok hasznos társadalmi funkciót láttak el.

1537 októberében megszületett a várva-várt fiú, Edward. Jane királyné két hét múlva meghalt. Henrik őszintén, mélyen gyászolta.

A vallási reformokat folytatták. Cranmer és Cromwell a protestáns „egyedül a hit által” elvet vallotta, Henrik viszont a szabad akarat és a jó cselekedetek fontosságát hirdette. A pápa elutasításában és a kolostorok felszólításában egyetértettek. Az 1538-as Injunctions elrendelte, hogy minden templomban legyen angol nyelvű Biblia, a képeket, gyertyákat számúzzék. A népnek nem tetszettek ezek az intézkedések, és nem értették a szupremácia-törvényt sem. Henrik mégsem válhatott tirannussá, mert az igazságszolgáltatás, a parlamenti törvényhozás és a vallás előírásai lehetetlenné tették a zsarnokság teljes körű kibontakozását.

1536-ban és 43-ban Wales-t és Írországot bevonták az angol királyságba. Az íreknél 1534-ben és 1539-ben lázadás tört ki, mire az ír landlordoktól elvették a földjeiket. 1539-ben a parlament kibocsátotta a *Six Articles*-t. Ez kimondta, Krisztus jelen van az úrvacsorában; a papok nem nőülhetnek; és a gyónás intézménye fennmarad. Ez visszalépést jelentett a Tíz Cikkely után. Henrik ingadozott a katolicizmus és a protestantizmus között. Ragaszkodott a hagyományokhoz, de Erasmus és a humanisták hatására meg akarta tisztítani a babonáktól. Reformjai nem voltak sem katolikusok, sem reformátusok. Henrik maga is érezte, hogy nem tudta alattvalóit meggyőzni. Ezért és betegségei miatt egyre gonoszabb lett. Két lányát fattyúnak tekintette, negyedik feleségét elzavarta, kiszámíthatatlan volt a politikában, tanácsosai remegtek az életükért. Mindez a dolgok egyik oldala. A másikon azt láthatjuk, hogy a király rátermett, a kormányzás hatékony és a társadalom stabil volt.

Jane királyné halála után újra felvetődött a házasság kérdése. Ekkor Cromwell tanácsára Henrik a klevei herceg lányát, Annát választotta, aki Erasmus szellemiségét hozta az udvarba, a család protestáns kapcsolatai pedig védelmet jelenthettek, hiszen V. Károly, I. Ferenc és a pápa 1539-ben támadásra készültek a szigetország ellen. Ezért meg kellett erősíteni az ország déli partvonalait. Más gond is volt: Pole kardinális elutasította a királyi szupremácia törvényét. Ezt az ún. Courtenay-összeesküvést leleplezték, és

persze kivégzések következtek. A külső támadás veszélye elmúltával sor kerülhetett a Klevei Annával kötendő szerencsétlen házasságra. Henriket ugyanis fizikailag taszította a nő, undorral gondolt rá, és pár hónap után elküldte az udvartól. Ez az asszony engedelmesen visszavonult, ezért élete végéig békében élhetett egy számára rendelt palotában. A házasságba Cromwell bukott bele, hiszen ő szervezte meg azt,⁵ de voltak ellenségei is az udvarban, akik eretnekséggel vádolták. 1540 júliusában kivégezték. Cranmer érsek épp csak hogy elkerülte a kivégzést. Ugyanazon a napon politikai lázadástól tartva Henrik kivégeztetett 3 katolikust és 3 protestánt. A kivégzések ellenére terjedt a reformáció, a papok nősültek, a hívek megszegették a böjtöt.

1542-ben Skóciával, 44-ben Franciaországgal keveredett háborúba Anglia. Henrik a kilenc éves Edward érdekeiért harcolt. Wooding szerint akkor értjük meg Henriket, ha az árulásoktól rettegő, bosszúálló, kegyetlen király minden cselekedetében a leendő VI. Edward és az ország jövőjéért aggódó embert látjuk.

Henrik a Cromwell kivégzése napján feleségül vette Katherine Howardot. Maga 49 éves volt, a menyasszony 19. Katherine-t egyáltalán nem érdekelték vallási kérdések, könyvet se igen vett a kezébe. Annál inkább vonzották a szerelmi szöktetések, maga is „tapasztalt” lévén e téren. Energikus volt, fiatal, Henrik szörnyen elhízott, beteges. A királyi pár 1541 nyarán észak-angliai utazásra indult. A királyt az északi lázadó „zarándokok” bűnbánóan fogadták. Henrik csak otthon tudta meg Cranmer leveléből, hogy az úton a királyné Thomas Culpepper szeretője lett, s a pár légyottjait Lady Rochford szervezte. Henrik csalódása határtalan volt. Katherine-t, a szeretőjét és Lady Rochfordot 1542 februárjában kivégezték.

Bizonyos elemzői vélemények szerint Henrik Cranmer és Cromwell révén protestáns hatás alá került. A másik oldalon Gardiner püspök és a norfolki herceg katolikus tábora állt. Henrik nem közeledett sem az egyik, sem a másik vallási csoporthoz. Élete végéig következetesen elutasította az „egyedül a hit!” elvet, a cölibátus feloldását, és ragaszkodott a katolikus miséhez, Krisztus jelenlétéhez a kenyérben és borban. A szakramentális doktrinában katolikus, retorikájában református volt – állapítja meg Wooding.

A vallási témák vezették el Henriket Katherine Parrhoz, immár utolsó feleségéhez. Katherine művelt nő volt, lehetett vele vallási dolgokról beszélgetni, franciául, latinul, olaszul folyékonyan tudott, fordította Petrarcát, Erasmust, ismerte Savonarolát. A gyermektelen, kétszeres özvegy nem tar-

5. MacCulloch i.m. 316.

tozott egyik vallási frakcióhoz sem. 1543 nyarán esküdtek meg. Katherine jóban volt Henrik gyermekeivel, össze tudta tartani a családot, és stabilitást teremtett az udvarban. János jelenések könyvét ő fordította le, Erasmus Bibliamagyarázatainak a fordítását maga felügyelte. Ezeket minden parókiának elküldték.

1542-ben, a francia-német konfliktus idején Henrik a csecsemő skót királynőről tárgyalta, Edwardnak szánta volna feleségül, azonban ebből nem lett semmi. Skócia felújította a szövetséget Franciaországgal. Ezért Henrik csapatai végigrabolták Edinburgh-ot, végleg ellenséggé téve a skótokat. 1544-ben Henrik ismét Franciaország ellen támadt, ezúttal V. Károlyval szövetségben. 42 ezer ember vonult Párizs ellen. Az angolok részsikereket értek el. Csapataik gyenge felszerelése miatt vissza kellett fordulniuk, Károly különbékét kötött a franciákkal, majd Henrik is, és egymást vádolták árulással. Az angol király végül 1546 januárjában megegyezett a császárral, akinek szintén nem volt érdeke a háborúskodás.

Henrik 1546 tavaszára egyébként is belátta, hogy a háború rengetegbe kerül, már felemésztette a hatalmas kolostori vagyont. Romló egészségi állapota miatt sem akart tovább harcolni. Ugyanakkor tudta, hogy a skótok, a franciák, sőt a Német-Római Birodalom is örök fenyegetést jelent Anglia számára. Ezért élete végén tele volt aggodalommal. Edward még gyermek volt, ő maga pedig súlyos beteg. Skorbutos volt, csúnya fekélyei voltak (varicosus ulcus), s talán Cushing-szindrómában szenvedett. Ez rettenetes fokú elhízást és egyéb kellemetlen tüneteket jelentett. Az utókor feltételezte, hogy szifilisz is lehetett, de ez nem valószínű. Depressziós volt, ingerlékeny, s ebben a kedélyállapotában számos kivégzést rendelt el. A református Anne Askew-t például borzalmasan megkínozták a halála előtt. Henrik utolsó áldozata Surrey grófja volt 1547 januárjában.

Utolsó hónapjaiban nagyon rosszul volt, hordszéken vitték még a palotán belül is. A parlamentben utoljára az egységről beszélt éppen a vallási megosztottság súlyosbodása idején. 1546 decemberében, közel a halálhoz, 16 fős testületre bízta az ország ügyeit Edward nagykorúságáig. Úgy rendelkezett, hogy a fiát Mária, majd Erzsébet kövesse a trónon. A régenstanácsba reformátusokat is bevett, mert megbízható embereket keresett a fia mellé.

Henrik akarata nem teljesült. A kijelölt régenstanács Hertford grófra ruházta a protektori címet. Három nappal a halála után már nem volt hatalma Henriknek. A király 1547. január 28-án halt meg. Jane Seymour mellé temették, akitől egyetlen fia született. Többen akartak síremléket építeni számára, de a polgárháború idején az elkészült részeket eladták, hogy ki tudja fizetni a helyőrséget. Így VIII. Henrik és Jane Seymour nyughelyét

egy egyszerű fekete márványtábla jelöli. Nyughelye az élete allegóriája lett. Hatalmas ambíciói voltak, hatalomra, hírnévre törekedett – s élete tele volt szorongással, kudarcral. Le akarta győzni Franciaországot – nem sikerült; biztosítani akarta a trónját – de Mária és Erzsébet körül a törvénytelen-ség gyanúja lengett; szándékában állt megújítani, de megtartani a katolikus egyházat – nem sikerült; nem tudta elfogadtatni alattvalóival a királyi szupremácia elvét; feleségei, udvaroncai cserbenhagyták. Thomas Cranmer végig mellette maradt, ám – mindkettőjük szerencséjére, jegyezhetjük meg – sosem tudta meg, hogy Cranmer protestáns.

Személyes kudarcai ellenére nagy király volt – írja Lucy Wooding nem egészen elfogulatlanul. Megváltoztatta Anglia vallását, kormányzását. Az angol nép nemzeté válását, az angol identitást ő alapozta meg azzal, hogy az angol egyházat megkülönböztette más keresztény egyházaktól. Így alakult ki, hogy az angol nemzet szorosan összekapcsolódik az egyházzal, vallással, amely se nem katolikus, se nem protestáns. Nagyszerű palotákat, gyönyörű parkokat épített, óriási műgyűjteményt hagyott hátra. A déli partok mentén védelmi erődsort hozott létre, és fejlesztette a fegyverzetet, a flottát. Lerombolt számos apátságot, de katedrálisokat épített, nevéhez fűződik a Trinity College létesítése Cambridge-ben és a Christ Church Oxfordban.

Az angol reformáció ügyét azóta is vitatják. Van olyan vélemény, amely mindent Henrik szexuális vágyának tulajdonít, s elítéli. *William Cobbett* szerint nem reformáció volt az, hanem Anglia elherdálása, hiszen a kolostori vagyonok elűsztak. Más nagy egoistának, végletesen modern individualistának tartotta Henriket, aki megtámadta a középkor közösségi elvű gondolkodását, s ezzel előkészítette a kapitalizmust. Az emberi extrémítások együtt voltak benne: egyaránt képes volt a jóra és a rosszra.

Lucy Wooding: Henry VIII. (VIII. Henrik). Routledge, London and New York, 2009. 339 o.

Fodor Mihályné

Nagypolitika és szépasszony

A császár szeretője. Castiglione grófné szerelmei, intrikái és titkai (L'amante dell'imperatore. Amori, intrighi e segreti della contessa di Castiglione): Arrigo Petacco könyvének főszereplője – amint azt hozzá illően csábító és izgalmas címe sejteti – a romantika korának ízig-vérig romantikus leánya volt titokzatos személyiségével, szenvedélyes természetével, viharos életútjával, drámai kapcsolataival, ambivalens hírnevével, legendás emlékével, nyugtalanító utóéletével. „Az olasz egység történetének legvitatottabb, legellentmondásosabb és legigézőbb hősnőjét” (3. o.) hiába keressük Giovanni Spadolini Risorgimento-könyvpantheonjának nőalakjai között (*Gli uomini che fecero l'Italia*, Longanesi, Milano, 1993), kiemelt helyen és terjedelemben tárgyalja viszont Antonio Spinosa honleány-portrékötete (*Italiane. Il lato segreto del Risorgimento*, Oscar Mondadori, Milano, 1996, 255–274. o.).

Virginia („Nicchia”) Oldoini, a piemonti Francesco Verasisnak, Castiglione grófjának felesége (1837–1899), „az évszázad legszebb nője” (11. o.) elsősorban éppen kivételes vonzereje lévén lett a nagypolitika férfijátszmájának sakkfigurája (királynője?) és primadonnája egyszerre. Gyermekkorában nemesi származású szülei elkényeztették, zsenge kamaszlányként szépségéért az érett férfiak már körüludvarolták, tizenhat éves korában megkötött, minden szempontból korai és elszietett házasságában nem volt köszönet és szerelem sem, legalábbis őt viszonzatlanul imádó férje iránt, annál több féltékenység, veszekedés és hűtlenség. Számos – „egy szórszálhasogató életrajzírója szerint” negyvenhárom – szeretője közül kiemelkedett a Savoia-király, II. Viktor Emánuel (201. o.). Paradox módon az életét és halhatatlanságát meghatározó „végzetes ember” (a kortárs írófejedelmet, Manzoni-t idézve) az a férfi volt, akit a legkevésbé (sem) búvölt el a „delnő” (hogy ezúttal meg Jókai szavával éljünk): távoli rokona, Cavour. A torinói államférfi, Viktor Emánuel miniszterelnöke, az egységes Olaszország Mazzini és Garibaldi mellett harmadik „alapító atyja” idealizmusát realpolitikával párosította, nemzetegyesítő, honfelszabadító stratégiáját machiavellista

eszközökkel sem habozott szolgálni. Politikai-diplomáciai géniusza III. Napóleon francia császárban fedezte fel az olasz függetlenség lehetséges támogatóját, szövetségesét. Félelmetes emberismerete pedig képes volt átlátni egyfelől a nőfaló „kis Napóleon” (69. o.), másfelől Castiglione grófné „egocentrikus, önimádó... hiú, korlátolt, csökönyös, önző, neveletlen” (24. o.) és általa még más hasonló jelzőkkel is lepingált jellemének azon tulajdonságait, melyek fel- és kihasználásával a két embert egymással, viszonyukat pedig a maga és a Risorgimento „stratégiai céljaival” (46., 47. o.) összefűzhetette. A Cavour és II. Viktor Emánuel által „a Szárd Királyság titkos diplomáciájába besorolt” (55., 58., 80. o.) Castiglione grófné titkos megbízatása, „harc feladata”, „gróf Cavour tisztességtelen ajánlata” (55. o.) az volt, hogy bájaival csavarja el a Második Császárság kikiáltójának fejét, elcsábítva öfelségét az olasz nemzeti ügy javára is (48–62. o.). Antonio Spinosa szerint „Cavour a legközvetlenebb munkatársainak azt mondta, habár Virginia küldetése az érvényes erkölcsiség szempontjából kifogásolható, az olasz ügy céljait tekintve áldásos” (263. o.). A cél szentesíti az eszközt...

Az Imperátor meghódítása a „férfiakat hipnotizáló” (71. o.) szépaszornynak tökéletesen sikerült 1856 júliusában. Egy udvarhölgy, Madame de la Pagerie így írt: „A császár immár nem volt házának ura, csupán a gyönyörű olasz nő szépségének elbűvölt imádója. Mintha megfélemlített volna Európa-szerte emlegetett szerelmi házasságáról. Ami a grófnőt illeti, nekem olyan személynek tűnt, aki nyugodt, hideg, felkészült arra, hogy irányítsa érzelmeit anélkül, hogy eltántorodna kitűzött céljától.” (99. o.). Az első éjszaka (pontosabban rövidke fél óra) intim történéseit, „végzete beteljesülését”, Virginia „élőszóban” elmesélt vallomása nyomán, egyes szám első személyben, barátjáné Tiesey-Chatenoy márkinő jegyezte le és hagyta az utókorra; az életrajz teljes terjedelmében közli (109–112. o.).

Petacco sem tudja pontosan felmérni, kimutatni, dokumentálni, bizonyítani, mekkora szerepe volt Itália szépének III. Napóleonnak a második függetlenségi háború során tanúsított olaszbarát magatartásában, abban, hogy Eugénie császárné féltékenysége és intrikái, az 1857. április 2-i „gyanús” és rejtélyes „álmerénylet” és kegyvesztettsége (113–122. o.), a Felice Orsini-féle 1858. január 15-i „nyilvánvaló merénylet” – amelyet Petacco teljesen megalapozatlanul „mazziniánus terroristáknak” ró fel (123–128. o.) – és szövetségesi ingadozása dacára a francia uralkodó az olasz nemzeti ügy mellett, az osztrák megszállók ellen harcolt.

Küldetése beteljesülésével „Nicchia” kegyencnőből, nem hivatalos „császárnéból” (112. o.) a párizsi szalonok királynőjévé, Párizs divatdiktátorává, a franciaországi festők és fotóművészek rajongott főmodelljévé alakult

át. „Hullámhegyek és hullámvölgyek, vereségek, visszavágások, menekülések, száműzetések és diadalmas visszatérések közepette Castiglione grófné egész Párizst uralta tucatnyi évig. Nagyvilági sikere egybeesett a Második Császárság fennállásával, mely 1870-ben ért véget a sedani porosz győzelemmel.” (169. o.). Erről az irodalomtörténésznek egy udvariatlan párhuzam jut eszébe, persze „mutatis mutandis”: Nana „tündöklése és bukása” Zola regényében.

A háborús és forradalmi Párizsból szülővárosába, Firenzébe, az újdonsült Olasz Királyság ideiglenes fővárosába és La Speziába, gyermekévei városába menekült. Kemény hangú levelet írt a császári szeretőjét legyőző és fogságba ejtő Bismarcknak, a „Vaskancellárnak”: „Napóleonnak a veséjében van kő, Önnek a szívében és az agyában.” (219. o.) A francia Harmadik Köztársaság elnöke, Thiers „nem felejtette el, mit tett a grófné Firenzében a szegény megalázott Franciaországért” és visszahívta Párizsba. A párizsi ős még hozott olykor „tündöklő napokat”, csillogást, szerelmi hevületeket is, ám ez már az „alkony” volt (228-249. o.), utolsó sugari csupán halovány visszfényei a győzedelmes ifjúság fényözönének.

A „régii dicsőség” elvesztéséért nem kárpótolta a grófnét hazája hálája sem. „Az emberiség legerkölcösebb és legszemérmesebb korszakában” (Szerb Antal), a XIX. században nem kanonizálta, nem kanonizálhatta honleány-hősnővé, „alapító anyává” Olaszország, melynek megszületésében, a szókimondó Urbano Rattazzi kormányfő nem épp „viktoriánus” („ottocentesco”), kevésbé lovagias kifejezését citálva, a szívtipró Virginia „arany ölének” (vulva d’oro, 3. o.) is szerepe volt.

Arrigo Petacco: L’amante dell’imperatore. Amori, intrighi e segreti della contessa di Castiglione (A császár szeretője. Castiglione grófné szerelmei, intrikái és titkai), Oscar Mondadori, Milano, 2010, 256 o.

Madarász Imre

A modernizáció ellentmondásossága – Midhat pasa reformtevékenységének megítélése a bolgár történetírásban (Gondolatok Milena Tafrova dunai vilajet modernizációjáról írt könyve kapcsán)¹

Midhat tevékenységének 2010-es bolgár újrafeldolgozása nemzeti szempontból kényes téma, s a bolgár történészek máig ambivalensen viszonyulnak a korszakhoz, hiszen Midhat egyszerre egy elnyomó rendszer szimbóluma, ugyanakkor a modernizációé is.² Nevéhez egyrészt a gazdagodás, másfelől az elnemzetietlenedés, „ottomanizáció” képe fűződik, s ami a korábbi marxista kritikák szempontjából még súlyosabb, e korhoz kapcsolódik a bolgár társadalmi elit kitermelése, majd a birodalomba való betagozása, „korrumpálása”, a bolgárság társadalmi differenciálódásának felgyorsulása. Ez osztályalapú kritikák szempontjából negatív tendencia, viszont a társadalmi elit nemzetteremtő szerepe az újabb kutatások (pl. *Szvetla Janeva*)³ fényében egyértelműnek tűnik (közösségszervezés, jótékonykodás, politikai tapasztalat), e társadalmi csoportokra tehát az „áruló burzsoázia” címke nem illik. Más kérdés, hogy a korábbi történetírók azért is zavarban voltak, mert a függetlenség kivívása egyszerre tekinthető fejlődésnek, azaz pozitív tettnek (a kommunista társadalomhoz a polgárosodáson, kapitalizmuson keresztül vezet az út, fejlődési fokozatokat átlépni nem nagyon lehetséges a dogmatikus marxista történetírás szerint), másrészt mivel a függetlenség-

1. A publikáció a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

2. Tafrova, M.: *Tanzimat, vilaetszkata reforma i balgarite. Adminisztracijata na Dunavszkija vilajet (1864–76)*. IK Gutenberg, 2010. Bár a témáról szóló írások száma 1990 után megszorodott Bulgáriában Midhat megítélése máig ambivalens, hiszen modernizátorként egyáltalán nem a bolgár érdekeket volt hivatott szolgálni, mégis sokat profitáltak tevékenységéből a bolgárok. Sarova, K.: *Midhat pasa i balgarszkoto revolucionno dvizsenie prez 1872*. Isztoriceszki Pregled 1991/6. 3–19. és Pletnyov, G.: *Midhat pasa i upravlenieto na Dunavszkija vilajet*. Veliko Tarnovo, 1994. ill. Bakardzsieva, T.: *Balgarszkata obstnoszt v Rusze prez 60-te godini na XIX. vek*. Szófia, 1996.

3. Janeva, Szv.: *Balgarija – otkupvasi na danci vav fizikalnata szisztema na Oszmanszkija Imperija. Kam isztorijata na balgarszki delovi i szocialen elit prez XIX. v*. Nov Balgarszki Universzitet, Szófia, 2011.

get minimum a kispolgárság vívta ki, semmi esetre sem a létező parasztság vagy a nem létező munkásság volt a szervezőereje, ez a forradalom eszmei tisztaságát illetően is gyanúra adott okot marxista berkekben. A zavart csak fokozta a nyugati történetírás gazdasági alapú érvelése. Az angolszászok (Palairot, Lampe)⁴ máig úgy tekintenek az 1864–1875 közötti időszakra, melyet egyértelmű fellendülés jellemez, azaz az *alávetettség prosperitással járt*, s éppen a kulturális és gazdasági vívmányok tették lehetővé a nemzeti mozgalmak erősödését, ahelyett, hogy kifogták volna a szelet annak vitorláiból, a függetlenség viszont *provincializálódást és gazdasági hanyatlást hozott*. Ez az egalitarianizmus felé hajló, önállító kisparaszti gazdaságokon alapuló társadalmi berendezkedés viszont szimpatikus volt a kommunizmusnak, egyrészt a szabadság–egyenlőség–testvériség eszméjének megvalósulása miatt, másrészt azért, mert egyértelmű volt számukra, hogy a nagy népességnövekedés miatt a földek eltartóképesége az 1840–1873 közti gabonakonjunktúra megszűntével csökken, ami előbb vagy utóbb ipari átrétegződést tesz szükségessé, azaz megszületik a munkásosztály. Más kérdés, hogy a megvalósuló kisparaszti gazdálkodást sokan úgy tekintették, mint a forradalmi elit kísérletét a társadalmi mobilitás lecsökkentésére, az elit pozícióinak beagyazására. Tény, hogy a függetlenség során kialakult társadalmi-gazdasági struktúra (a lakosság 80 százaléka a mezőgazdaságból élt 1900 körül is!) alkalmatlan volt a mezőgazdasági termelés intenzifikálására. Akkor kellett volna ugyanis nagy befektetéseket eszközölni, mikor a túlkínálat miatt már mind a gabonaár, mind a föld ára leesett. Az orosz jobbagyfelszabadítás, az argentin és amerikai gabona betörése miatt a kínálati piac szélesedése 1873 után agrárválságot eredményezett a Balkánon, mely tönkretette az olcsó munkaerőn, közepes termésátlagon és nagy mennyiségek raktározásán alapuló, gépesítés nélküli csiftlik-nagybirtok rendszert, mely a monokultúrás kisparaszti birtokokat is megtúrta a piacon. Az áresés és a modernizáció szükségletének együttes jelentkezése lehetetlenné tette a birtokkoncentrációt, mely kiutat jelenthetett volna a parasztság egy részének – a többiekre az átrétegződés (ha lett volna hova), vagy a napszámos sors várt volna. A pusztán konjunkturális hatásokra támaszkodó, a belső modernizációt elhanyagoló termelési egységeket ez fenyegette. Csakhogy a kisbirtokos – mivel az 5 hektáros átlagos balkáni birtokról a termés kb. 20 százaléka jutott ki a piacra – a modernizációra akkor is képtelen lett vol-

4. Lampe, J. R. – Jackson, M. R.: *Balkan Economic History, 1550-1950. From imperial borderlands to developing nations*. Indiana University Press, Bloomington. 1982. és Palairot, M.: *The Balkan Economies, 1800-1914. Evolution without development, 1800-1914*. Cambridge University Press, 1997.

na, ha felismeri a veszélyt, ehhez termelési- és értékesítési szövetkezeteket kellett volna alakítani. Mind Midhat pasa, mind később a bolgár hitelszövetkezeti mozgalom olyan kis tőkét tudott csak mozgósítani, melyből magánszemélynek egy 5 hektáros birtok működtetése (állatok, ekék) volt csupán lehetséges, ennél nagyobb birtoké nem. Hogy a szövetkezeti mozgalom tagjai összefogtak volna és a kapott hitelt összedobva modern eszközöket vettek volna, alig van tudomásunk.

Mindezek fényében érthető, hogy *Milena Tafrova* könyvében óvatos, inkább a reformok jogi, közigazgatási jellegét domborítja ki, s társadalmi hatásukkal csak érintőlegesen foglalkozik. Janeva könyvéből tudjuk, hogy a kitermelődő bolgár elit jelentős hasznot halmozott fel, mely végülis nem a központi költségvetésbe került, hanem „szabad felhasználású összegként” jelentős pénzeket forgattak vissza jótékony céllal a közoktatásba, egyletek szervezésébe, vallásos életbe, melyek tulajdonképpen, akarva-akaratlan a forradalmi tevékenységek fedőszerveivé vagy ideológiai bázisaivá, utánpótlóivá váltak. Tafrova elsősorban a gazdasági reformok visszásságait mutatja be, kiemelve a bolgár elit politikai elégedetlenségét, mely arra ösztönözte őket, hogy személyes jólétükről gondoskodjanak, illetve a vilajet és a választási reformok részletes elemzése során megvizsgálja a hatalommal való visszaélés módozatait és a hatalommal együttműködő bolgárok motivációit, eredményeit.

Az a tény nem tagadható, hogy az 1840–1873 közötti gabonakonjunktúrának köszönhetően a gabona iránti kereslet és a gabona ára megnőtt, ami korábban nem rentábilis, vagy termékeit nem piacósító gazdasági formákat is kifizetődővé tette (csiftlik-nagybirtok, kisparaszti birtok). Az árnövekedés mellett a piacra jutás költségei is csökkentek, az utóbbi nemcsak a jogi lehetőségek biztosítását, de a szállítási árak esését is jelentette. A szállítási költségek esése pedig részben Midhat pasa tevékenységéhez köthető, aki 1864 után 3000 km kereskedelmi utat korszerűsített Rusze, Niš és Szófia között és 1400 hidat újított fel, amire *Marija Todorova* is felhívta a figyelmet még 1972-ben.⁵ A kereskedelem megélénkülésére nemcsak Midhat azon racionalizálási kísérlete utal, hogy a targovistei vásár helyszínét közelebb vitte a vasútvonalhoz, hanem az is, hogy 1865-ben az 1800 városi ház mellett (10 ezer fős lakosság) 1800 különböző üzlet is volt. A kereskedelem fellendülését és a gazdasági prosperitás társadalomra gyakorolt hatását jelzi a hosszú távon megtérülő tercier tevékenységek megjelenése, az életminőség javulása: 1860-ban az iskola működtetésére 500 grost gyűjtöttek össze,

5. Todorova, M.: „*Obstopolezite kaszi*” na Midhat pasa. Isztoriccseszki Pregled, 1972/5. p. 59. Pl. Rusze-Várna, Rusze-Sumla, Sumla-Plovdiv.

míg a tanár éves fizetése 2800 gros volt, az újonnan alapított lányiskoláé 2000 gros.⁶

1878-ig a Balkánon 2200 km vasút épült, ebből 1100 km Bulgáriában. Emellett 230 híd, 500 km-nyi új főút létesült és 250 km-nyi főutat újítottak fel 1856-1878 között.⁷ Erre nyilván nem a pasák saját zsebéből került sor. Azt kell tehát feltételeznünk, hogy megváltozott az ottomán adó- és költségvetési politika, s a tartományok kiszipolyozása helyett a felhasználás racionalizálása került előtérbe? Érdekes módon ezt sem a bolgár, sem az említett angolszász szerzők nem oszjtják. Az utóbbiak arra hívják fel a figyelmet, hogy az adóreform lényege éppen a bevételek növelése volt, hiszen a gazdasági és adminisztratív reformot a mezőgazdaságból kívánták finanszírozni. A bolgár szerzők pedig azt hangsúlyozzák, hogy az adóbérlők voltak azok, akik a beszedett adók redistribúciójában közreműködtek. Hogy a mezőgazdaság megnövekedett terhei mégsem elszegényedést okoztak, annak oka a konjunktúra, a mezőgazdasági többletbevételek jelentkezése: a Tanzimát sikerei tehát nem valamiféle belső megújulásnak, zseniális racionalizálási megoldások sorozatának volt köszönhető, hanem egy pozitív külgazdasági hatásnak, mely többletkez juttatta az államot és a parasztságot is, miközben e többlet révén a szpáhi-kérdés is megoldódott. Midhat tevékenysége tehát ilyen szempontból is újraértékelendő.

Mivel szisztematikusan sem Todorova, sem Tafrova, sem a két említett vezető angolszász szerző nem gyűjtötte össze a földet illető és egyéb adóterhek alakulását, illetve a teljes (átlagos) családi bevételből való részese-dését, alábbi diagramjainkon a szakirodalom felhasználásával megtettük mi magunk. Az általános tartományi helyzet és a terhekre vonatkozó kérdés megítélése érdekében megvizsgáltuk az adóterhek egy háztartásra jutó jövedelemhez mért arányának, továbbá az ottomán állam adópolitikájának, a különböző adótípusok szerepének és az összterhek mértékének hosszú

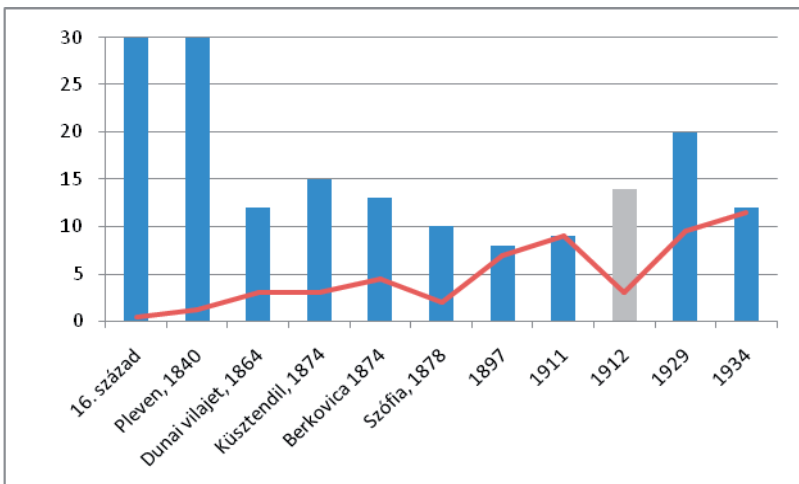
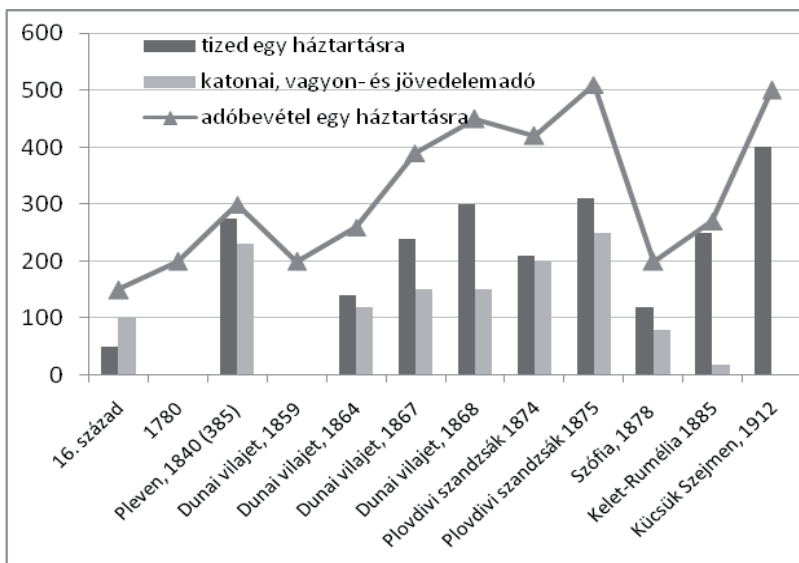
6. Hamarosan a híres tanító, Robovszki érkezett a városba, aki már 6000 grost kapott (nyilván ki tudták fizetni). Velikov, Szt.: *Targoviste prez vazrazsdanieto*. Isztoriceszki Pregled. 1976/3. pp. 95–96.

7. *Isztorija na Balgarija*, Tom. 6. Izdatelsztvo na Balgarszka Akademija na Naukite. Szófia, 1987. p. 35. Az első vasút Constanta és Csernavoda között létesült, a dunai szállítás megkönnyítése érdekében. Kiepült a Rusze-Várna (233 km) szakasz, mely összekötötte a dunai bolgár földeket a Fekete-tengerrel, a Konstantinápoly–Szaranej szakasz (561 km), a Tarnovo–Szejmen–Jambol vonal (105 km), a Szaloniki–Szkopje–Mitrovica vonal (353 km). A vonalak elhelyezkedéséből látszik, hogy a tengerpart és a szárazföld közötti kapcsolatok létesítése volt az elsődleges, a félszigetet átszelő, interregionális vonalak helyett. Ez a Balkán-félsziget és a tengeri, nem pedig a kontinentális országok számára volt kedvező kereskedelmi szempontból. Az újabb konzulátusok megnyitása a külföldi gazdasági behatolás kísérőjelensége volt.

távú (XVIII–XX. század) változásait. Noha összegyűjtött adataink eltérő területeket reprezentálnak a különböző időszakokból, továbbá a nagy időtávlat miatt problémát okoz a piaszter reálértékének módosulása, illetve a háztartások nagyságának becslése,⁸ az így is egyértelmű (eredeti adataink intervallum-jellegűek, csak ábrázolástechnikai okok miatt térünk el ettől), hogy 1834-1864 között jelentős tehernövekedés nominálértéken nem volt, de reálértéken igen (ugyanaz a jelenség, Kínában játszódott le).⁹

8. Egyes esetekben tartományi adatokból következtettünk a lakosság szám ismeretében az egy főre jutó értékekre, más esetben az összeírások csak a házak számát adják meg, a lakosságé ismeretlen. Végül az egy főre eső értékeket 5 fős fiktív háztartásokra konvertáltuk az összevethetőség érdekében.

9. G. Guadalupi: *Kína felfedezése*. Pécs, Alexandra, 2007. pp. 186-190. A Török Birodalomban ekkor erősödtek a külkereskedelmi aktivitumot (de legalábbis exportnövekedést) preferáló elképzelések, azaz egyfajta kései merkantilizmus. A kereskedelmi mérleg egyensúlyának megbomlása önmagában még nem befolyásolta volna drámaian a birodalom költségvetését, másodlagos hatásai viszont igen. Ha a kereskedelmi mérleg egyensúlyának a korábban bemutatott bolgár példa után is kis jelentőséget tulajdonítanánk, a következő analóg jelenség is igen elgondolkodtató: Kínában 1750-1839 között, miközben évi 400 ládáról 40000 ládára nőtt az ópium behozatala, 2 millió embert drogfüggővé téve, jelentős ezüstkiáramlással kellett számolni. Ennek eredményeképpen – történelme folyamán először – az import meghaladta az exportot, önmagában ez is súlyos hatással járt, de emellett az ezüst: réz árfolyam is megváltozott. Ugyanannyi ezüst több rézpénzt ért, így a kínai paraszt – aki adóját rézben fizette – terhei nőttek, noha az adó ezüstben kifejezett értéke nem változott. A kínai paraszt azt tapasztalta, hogy saját jövedelme részben kiáramlik az ópiumfogyasztás miatt, részben növekedett az adója (a paraszti bevételek növekedése nem feltétlenül követte az inflációt). A kínai kormányzat viszont azt tapasztalta, hogy az ebből egyenesen következő növekedő elszegényedés miatt egyre kevesebb adó folyik be. Versenyképességén javítani a kereskedelmi mérlege már nem képes, az adóemelés pedig lázadásokat eredményezhet, mely megint csökkenti versenyképességét. Így a társadalmi feszültség növekedését tulajdonképpen nem is erendendően az állam adóbevételek növelésére összpontosuló centralizációs kísérletei okozták, hanem éppen ellenkezőleg, a növekvő feszültséggel hanyatló nettó bevétel járt együtt a kereskedelmi passzívum és a vidék lázadása miatt. Ez a mechanizmus a Török Birodalom tanulmányozása szempontjából sem hagyható figyelmen kívül.

Az adók (fent, grosban megadva) és a terhek változása a bolgár földeken 1840–1934 a jövedelemhez viszonyítva (oszlop: %, vonal: ezüst kg) egy háztartásra (1897 után az 1 főre jutó GDP-t 5 fős háztartásokkal átszámolva), társadalmi differenciák figyelembe vétele nélkül.

ADATOK: BEROV (16. század), DRAGANOVA (Pleven, Berkovica), MIHOV (1859) POPOV (1897, 1911), KELETI (Kelet-Rumélia) PALAIRET (Dunai vilajet, Plovdivi szandzsák), DASZKALOV, IVANOV (költészet, adóbevétel 1912 után), VASZILEV, RAZBOJNIKOV (Kücsük Szejmen, 1912) és TODOROV, G. műveiből saját számítás

A korábbi évszázadok állami bevételeihez képest Midhat idején előtérbe kerültek a mezőgazdasági jövedelem adói, 1864 után pedig előbb a tized jellegű mezőgazdasági bevételek adója nőtt, majd 1870 után a vagyoni- és iparüzési adók értéke is emelkedett. A felszabaduláskor csökkentek,¹⁰ 1890 után viszont újra nőttek a parasztság adóterhei. A függetlenség kivívását ugyan az adóteher csökkentésén túl más gazdasági tényezők is kívánatosá tették, de ezek vizsgálata egy másik tanulmány tárgyköre. Az is tény, hogy a török uralom alatt maradt területeken nem javult a parasztság helyzete (1912-es halvány oszlop). A gabonakonjunktúra eredményezte kisparaszti bevételnövekedés miatt az adónövekedés ellenére a társadalmi terhek nem nőttek, és látni fogjuk, akár Midhat tevékenysége, akár a szpáhi-kérdés megoldása során, hogy a modernizációnak voltak sikeres fejezetei. Ilyen szemlemben értékeli az 1858-as földreform következményeit *Quataert* is.¹¹

A felszabadulás előtt tehát jelentősen nőtt a beszedett adó értéke, de önmagában ez még nem lett volna baj, mert a jövedelem is növekedett, de a midhati reformok idején is folytatódott a tartományok jövedelmeinek kiáramlása, ami nagyobb elégedetlenséget szült a reformok hatásaként immár politikai (látszat)jogokkal is rendelkező társadalmi elit soraiban. Mind a dunai vilajet, mind a plovdivi szandzsák esetében az adójövedelem 3/4-ét nem a tartományban használták fel. Hasonló adatot közöl *McGowan* Görögország esetében is,¹² és a *Draganova* által közzétett kiadási oldal is arra utal, hogy a bevételek elenyésző része maradt csak a tartományokban: a janinai vilajetben is 40 százalék alatt, a dunai vilajet 160 millió piaszteres bevételeiből csak 30 milliót fordítottak a régió fejlesztésére. Ráadásul 1859-ben ez ugyanennyi volt, ami viszont azt jelentette, hogy a helyben felhasznált bevétel aránya 45 százalékról 25 százalékra esett 10 év alatt).¹³ Az elvonás *Palairret* szerint 1870 körül a ténylegesen megtermelt „nemzeti”

10. Kelet-Ruméliában 1874 körül 40 millió piaszter volt a tized értéke, 1879-ben és 1881-ben 32 és 30 millió. *Palairret, M.: The Balkan Economies.* p. 176. És ez nem jelentett feltétlenül terméscsökkenést, mert az adóhátralék az 1881-es 0,3 millió piaszterrel 1884-re 16 millióra, az adó felére (!) nőtt.

11. *Quataert, D.: The Age of Reforms, 1812–1914.* Vol 2. (1600–1914) Cambridge Univ. Press. 1999. In: *An Economic and Social History of the Ottoman Empire.* Eds.: Inalcik, H. – Quataert, D.

12. A török uralom, bár fellendülést eredményezett a XIX. század elején pl. a görög iparban, ki is szívta a hasznot a tartományokból. 1700-ban a nemzeti jövedelem 57 százaléka, 1820-ban pedig a 40 százaléka hagyta el a görög területeket, ami világossá teszi, hogy az elégedetlenség mögött komoly gazdasági igények húzódtak meg. Ugyanakkor ilyen viszonyok mellett az ipari forradalomhoz szükséges belső tőkefelhalmozás nem is volt reális.

13. *Poujade, E.: Chrétiens et Turcs. Scènes et souvenirs de la vie politique, militaire et religieuse en Orient.* Paris, 1859. 254 o.

jövedelem (GDP) minimum 7–8 százaléka volt, s ha az adóbérlők szerepét is figyelembe vesszük, akkor akár 12 százalék is lehetett az arány. Mivel a csiflikiek aránya 20 százalék volt, és itt a termelő a termelt gabona közel felét beszolgáltatta az adón felül, ez azt jelentette, hogy a termelt mezőgazdasági érték további 10 százaléka nem a termelőkhez került: a termelők tehát a tartományban megtermelt érték összesen 20–25 százalékával nem rendelkezettek szabadon.

A helyben felhasznált jövedelmek eloszlása sem felelt meg a szükségleteknek: az államapparátus működtetésére nagy összegeket fordítottak, akárcsak a rendőrségére, a vonalas és épített infrastruktúrára viszont keveset költöttek. Álljon itt példaként a janinai és a dunai vilajet költségvetése 1870/71-ből. A janinai vilajetben a váli, a helyettese, a mutesarifok, a kajmakámok és müdir 1,8 millió gros nagyságrendű fizetést húztak, azaz a belügyi kiadások 20 százalékát kapták az írkokok 0,4 milliós részesedésével együtt. Ugyanez a dunai vilajet esetében 3,5 millió gros volt, szintén 20 százalék.¹⁴

A pomák származású Midhat 1864-es reformjainak közvetlen kiváltó oka nem a birodalom makrogazdasági helyzete, nem is a bolgár társadalmi rétegek rivalizálása és az élénkülő forradalmi szerveződés volt, hanem a kb. 100 ezer, Krímből és Kaukázusból menekülő cserkesz sikertelen letelepítési kísérlete, akik nem tudván hozzászokni a földműveléshez, visszatértek pásztorkodó életmódjukhoz és rablóbandákat alakítottak az őket sújtó éhínség miatt. Államvédelmi szempontok miatt Midhat előszeretettel erősítette a muszlim elemet a Balkánon (célja egy birodalmi eszméhez hű oszmán nemzet megteremtése volt), de ugyanakkor azt is érezte, hogy a felkelések nem kizárólag osztályalapon állnak, s nem is mindig nemzeti indítottságúak. Fellépésének hátterében mégis leginkább a nagyhatalmak növekvő beavatkozásától való félelem állt, mely 1861-ben Libanon autonómiájához vezetett, miután az angolok és a franciák által szándékosan szított, a drúz-maronita ellentétek okozta konfliktus ürügyet teremtett fellépésükre.

Ezek a felismerések arra sarkallták a központi kormányzat vezetőit, hogy a helyi közösségek, valamint a makrogazdaság mellett a tartományok szintjén is megkezdődjön a reform. 1852-ben szétválasztották a katonai és közigazgatási kormányzati szerepköröket a tartományokban, gyengítve ezzel a szeparatizmust (jelentős előrelépés volt ez az 1808-as fermánhoz képest). Hasonló lehetőséget nyújtott a kontrollra a tartományi gyűlések létrehozása,

14. Draganova, S.: *Les Dépenses du vilayet de Janina et du Danube pour L'Année Budgetaire 1870–1871*. In: *Relations et influences Réciproques entre Grecs et bulgares XVIIIe–XXe Siècle*. Institute for Balkan Studies, 1991. pp. 151–163. p. 155.

ahol a vegyes lakosságú tartományokban az így kibontakozó vallási ellentét (pl. 1875-ben Diyarbakirban)¹⁵ a kormányzat célkitűzéseinek malmára hajtotta a vizet. E látszatdemokratikus intézkedés végeredményben a tartományi önkormányzatot és szeparatizmust gyengítette, s valójában a központi hatalmat erősítette a „divide et impera” elvének alkalmazásával. Az oktatás fejlesztése és a helyi elit oszmán elitbe emelése szintén a kohéziót erősítette, ezért nem tiltakoztak a ruméliai nemzeti iskolák megnyitása ellen. A hatékony igazgatás igénye miatt egyre növekvő mértékben támaszkodott a központi hatalom a helyiekre, levéven a központi költségvetésről a terhek egy részét. Ugyanez játszódott le Észak-Bulgáriában is.¹⁶ 1834-ben a Szerbiához csatolt 6 nahijéből menekülő muszlimok letelepítése generálta földhiány 1850-ben Vidinben felkeléshez vezetett, ugyanezt okozták a krími tatár és a cserkesz menekültek is, s e villongások az egyébként makrogazdasági szempontból nem rossz helyzetű Észak-Bulgáriában 1864-ben kiváltották Midhat pasa fellépését, aki a jogi helyzet rendezése mellett a parasztság számára hitelintézeteket hozott létre. A hitelintézetek megalakításával a földszerzésre és a termelés modernizációjára fordítható tőke 1867-re a teljes dunai vilajetben 11 millió, a drinápolyi vilajetben 8,7 millió gros volt (frankban ötödannyi). A tőke nagy részét a beszedett adó fedezte, 1864-65-ben ugyanis 5 százalékos kölönadót vetettek ki a termésre.¹⁷ Ez jelentős

15. Ortayli, I.: *Az Oszmán Birodalom leghosszabb évszázada*. Attraktor, Máriabesnyő–Gödöllő, 2004. p. 140.

16. A kazákban a választás a következőképpen zajlott: összegyűlt a müdir, mufti, kádi (kaza szinten), hivatalnokok és az egyház képviselői és összeállítottak egy listát a 150 gros adónál többet fizető 30 év felett férfiakról. A jelöltek fele muszlim. Ezek után a listát kiküldték a falvakba, ahol a lakosság szavazott. Minden falunak egy szavazata volt. A legkevesebb szavazatot kapott jelöltek egyharmada azonnal kiesett, a maradékot a szandzsák vezetője beosztotta az adminisztratív és a bírói tanácsba. Minden tanács 4-4 fővel képviselte magát, és a tagok felét évente lecserélték. A szandzsákokban a vegyes tanácsot ugyanígy alakították ki, azzal a különbséggel, hogy minden medzsliszbe 6-6 tagot lehetett választani és a census 500 gros évi adó volt. A választási bizottságba tartozik a mutesarif, a kádi, a mufti (szandzsák szinten), az egyházi vezetők, a pénzügyi felügyelő és az írnök. Ez a bizottság is összeállít egy listát, melyen háromszor annyian szerepelnek, mint ahányan választhatók. A falvak 2-2 mukhtárt választhattak – ha etnikailag kevertek voltak, akkor mindkét felekezet adhatott mukhtárt. A büyük medzslisz (a központi helyek gyűlése) 7 hivatalnokból, 2 titkárból, a kádiból, a rendőrség vezetőjéből, a közösség muzulmán és nem muzulmán vezetőjéből, 4 kinevezett és 2 választott helyi tagból állt (p. 55.) A kücsük medzslisz 5 tagból állt, a kistelepüléseken volt jellemző. Tagjai a vekil (az állami hivatalnok helyi helyettese), a kádi, a rendőrség vezetője és 2 helyi előljáró. A medzslisz lényege az volt, hogy a váli semmilyen változtatást ne tudjon eszközölni a medzslisz tudta nélkül és a katonai kormányzat és a pénzügyi vezetés kölcsönösen felügyeljük a váli tevékenységét. (57)

17. Todorova, M.: „*Obstopolezite kaszi*” ... pp. 63–65. De a drinápolyi vilajetben pl. minden csift ökör után 9 éven át 40 grost kellett adni a terményadó helyett.

segítséget nyújtott a kisparasztságnak, amit a következő példákkal tudunk illusztrálni. A Hadzsioğlu Pazardsziki (Dobrics) kazában a 2873 hitelígyénylő (a 16 ezres férfilakosság 11 százaléka!) 10 százaléka kapott 2000 gros feletti összeget, 200–500 és 500–1000 gros között pedig 30–30 százalék.¹⁸ Egy igénylőre átlagosan 860 gros hitel jutott (természetesen nagybirtokosok is kaphattak hitelt), Eszkidzsumájában pedig 560 gros. Az igényelhető hitel nem volt kevés, hiszen a gazdák 60 százalékanak ennyi volt az éves jövedelme, s ennyit ért egy ökrösszekér.¹⁹ A ruszcsuki kérelmezők között 105 olyan falusi paraszt is volt, akinek nem volt ökre és ebből a pénzből vett (a 225 ezerből 198 ezer grost adtak ki). Mivel 1 ha föld értéke 700 gramm ezüst, azaz 700 gros volt ekkoriban, így a hitel csak korlátozott méretű földvásárlásokat tett lehetővé. Ugyanakkor az állam a nagybirtokokat is támogatta, hiszen 1869-ben 33 gőzekét és 33 aratógépet vásárolt a bolgár területek számára. E nagylelkűség nem is annyira meglepő, tekintve, hogy 1875-ben a tartománygyűlésbe csak egy városi polgárt választottak be, a többiek csiflikbirtokosok voltak,²⁰ ráadásul a gazdasági problémákat így sem oldották meg.

A parasztság helyzetében azonban így is – éppen Midhat reformjai miatt – javulás állt be, ami nem feltétlenül tehercsökkenésben, mint inkább a globális konjunktúra hatására bekövetkező termelésnövekedésben jelentkezett. Észak-Bulgáriában a bolgár paraszt nagyobb földbirtokkal rendelkezett, mint a török, a csiflik pedig nem volt elterjedt, a föld nélküli szegényparasztság szinte teljesen hiányzott.²¹ Másfelől Midhat reformjai 1874-re stabilizálták a parasztság jogi helyzetét, a gazdasági fellendülés és a közvetlen piacra jutás, a földvásárlás és örökítés szabadsága (1858) pedig gazdasági pozícióikon javított.

A modernizációnak, Midhat reformjainak a makrogazdasági koncepción túl mikroszinten is voltak árnyoldalai (a vasút- és útépitések során elrendelt

18. Todorova, M.: „*Obstopolezite kaszi*” ... p. 71. A pénz 84 százaléka jutott a muszlimoknak, ami alig több a lakosságon belüli arányuknál.

19. Ebben az időben pedig egy bivaly 560 gros, egy tehén 200 gros, egy ökör szekérral 675 gros, egy ló taligával 285 gros volt. Todorova, M.: „*Obstopolezite kaszi*” ... p. 73. A kölcsön jelentőségét illusztrálандó: a Nikolaj Todorov által 10 városból összegyűjtött 5800 adózóból 1100 volt földműves, közülük 450 volt önálló gazda – 57 százaléknak viszont 500 gros alatt volt az éves jövedelme, 50–1000 gros között 35 százaléknak, 1000 gros felett pedig összesen 5 százaléknak. A segéd munkások, bér munkások esetében pedig 70 százalék keresett kevesebbet évi 500 grosnál 1866-ban.

20. Lásd: Dimitrov, Sztr.: *Csiflikoto sztopansztvo prez 50–60-te godini na XIX. vek*. Isztori-cseszki Pregled, 1955/2. pp. 3–35.

21. Draganova, Sz.: *Differentiation de la fortune dans le villages de la Bulgarie nu nord-est durant les années 60 et 70 du XIXe siecle*. Bulgarian Historical Review. 1980. pp. 74–86.

robot is az ő ötlete volt, noha ezt a gülhanéi hatt-is serif és a hatt-i hümajún is eltörölte, de a csorbadszik változatlanul alkalmazták). A pasa tevékenységének megítélése máig ambivalens bolgár szemszögből, s nemcsak azért, mert a bolgárokból lojális, a birodalmi eszmével azonosulni tudó oszmán alattvalókat kívánt nevelni, ezért megkísérelte összevonni a bolgár iskolákat a muszlimokkal (de tevékenysége egységfrontba kovácsolta a céhes iparosokat, kereskedőket és terve elbukott).²² És nem is azért, mert a bolgár mozgalmárokat azzal vádolta, hogy a muszlimok és keresztények közötti konfrontációt készítik elő, tönkretéve az ő erőfeszítéseit (ebben történetesen igaza volt).²³ Egyéb kifogások is érték tevékenységét. 1864–67 között 40 százalékkal nőttek az állami adóbevételek a bolgár tartományokban. A mezőgazdasági adóbevételek viszont sokkal jobban nőttek, mint más tartományokban (noha az összes állami bevétel növekedése ott is megközelítette a 30 százalékot). Azaz Midhat éppen azt a területet adóztatta túl, amely prosperitást mutatott (ami megegyezik Lampe elméletével, miszerint a modernizáció költségeit a mezőgazdaság fellendüléséből kívánták fedezni), de eközben a tartományban helyi célra felhasznált adójövedelmek aránya nem nőtt, sőt a prosperitást mutató ágazatba sem forgattak vissza elég tőkét. 1870-ben a vilajet kiadásai 27,2 millió piaszterre rúgtak, ennek 58 százalékát viszont a hivatalnokok fizetése vitte el, az oktatás mindössze 1 százalékkal, vallási és szociális intézmények 5-6 százalékkal részesedtek.²⁴ A szűkös forrásokból finanszírozott csiftlik-gépesítés nem hozott sok sikert, mert nem volt hozzá képzett munkaerő. Midhat új adót vezetett be a városok tisztántartására, de ez is a hivatalnokoknál kötött ki.²⁵ A mezőgazdasági hitelintézet működését a tized egy részéből fedezték. A bankalapítási kísérlet hátulütője pedig éppen az állami tartalékalapok hiánya volt: így a szükséges tőke csak lassan gyűlt össze és csak kis értékű kölcsönökhöz lehetett jutni, melyből egy nagyobb birtok modernizációját fedezni nem lehetett (a váltót pedig tiltották, nem úgy, mint Szerbiában). *A probléma nemcsak az volt, hogy a bolgár gazdaság erőfeszítéseiből nem annak továbbfejlesztését finanszírozták, hanem, hogy a szomszédos Szerbia állandó összegű hűbéri adója gyakorlatilag elenyésző volt ehhez képest, ami elgondolkodásra késztette a birodalomhoz hű elitet is.*

A gülhanéi hatt-i seriftől, s a modernizációs folyamatból a bolgár társadalom (rétegtől függően) minimálisan adókedvezményeket, illetve a po-

22. Tafrova, M., p. 100.

23. Tafrova, M., p. 105.

24. Draganova, Szl.: *Szelszkoto naszelenie na Dunavszki vilaet*. Szófia, 2005. pp. 27–31.

25. Tafrova, M., p. 103.

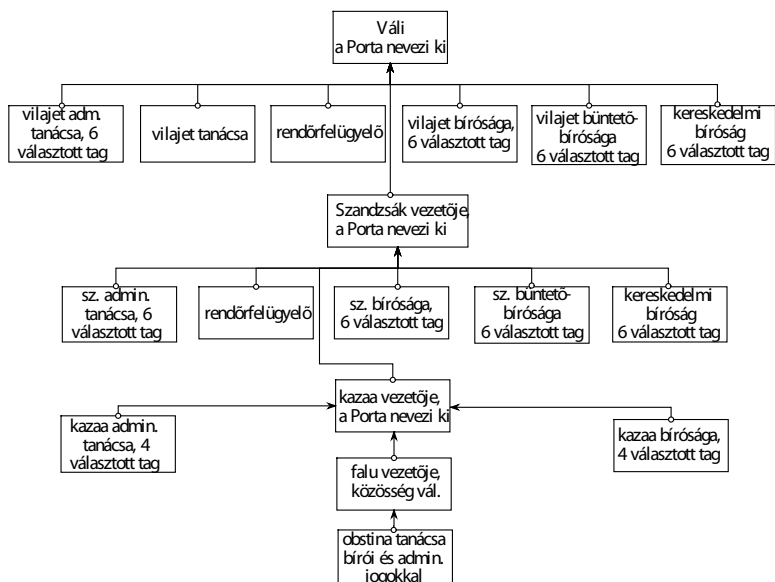
litikai hatalomba való beemelkedést várt (önkormányzatok), de a szultán egyértelműsítette, hogy minden rendelkezése – beleértve az adószedést is – az alattvalók jóléte érdekében történik, s az Isten előtti egyenlőség elismerése nem azonos a terhek egyenlőségével.²⁶ Az 1840-es rendelet ugyan leszögezte, hogy a terményadón túl (mely nem haladhatja meg a termés 10 százalékát) az angarija és egyéb földesúrnak járó összegek beszedése tilos. Ez azonban csak elméletben volt így – *Bisztra Cvetkova* kutatásai szerint egyes helyeken még 1859-ben is szedtek avarizt (mely eredetileg rendkívüli hadiadó volt),²⁷ s a tized is magasabb volt 10 százaléknál. A bolgár forradalmi mozgalom számára a sok törvénytörés hivatkozási alap volt.

Ráadásul a tartományi reformok ellenére mindennaposak voltak a visszaélések: a mezslisz tagjai nem kaptak fizetést (kivéve az írnok, havi 500 grost), hiszen sokan foglalkozásuk révén máshonnan élveztek jövedelmet, de volt rá példa, hogy egy megválasztott azért mondott le, mert nem volt jövedelme. 1876 elején az elektorokkal két napig nem állt szóba a tírnovói mutesarif, mert ő olyan elektorokat szeretett volna, akiket a falusi **vekilek** (a falusi ottomán adminisztrátorok) jelölnek ki, noha a választási törvény szerint ez egyáltalán nem volt szükséges. Mikor Szabri pasa 1865-ben Vidinben elrendelte Ioan pópának a gazdag (választható) bolgárok összeírását, azt is meghagyta, kiket kell mindenképpen lehasználni a listáról, noha vagyonuk alapján választhatók lettek volna. 1876 februárjában Serif sumeni kajmakám a választások után megsemmisítette az eredményt, majd a jelen lévő elektorokkal megszavaztatta a saját jelöltjeit.²⁸

26. Tafrova, M., p. 25

27. Cvetkova, B.: *Izvanredni danaci i darzsavni povinnoszti v balgarszkite zemi pod turszka vlaszt*. Szófia, 1958. p. 28.

28. Tafrova, M., pp. 144-156.

A tartományi választási reformok által létrehozott rendszer Tafrova, M. alapján

*Mégis, Bulgária a birodalomnak köszönhette a szabad földforgalmat, mely egy új társadalom felépüléséhez vezetett; a helyi keresztények hatalomba való beemelését, mely a jövőre nézve politikai tapasztalatokat, a mozgalmakhoz társadalmi és anyagi tőkét biztosított;*²⁹ *Nyugat-Európának pedig a gabonakonjunktúrát, mely a gazdaság fellendüléséhez és a társadalom műveltségi viszonyainak javulásához vezetett* – de paradox módon a függetlenségi mozgalom eme „üzemanyaga” éppen akkor fogyott ki, mikorra a függetlenség megvalósult. Ez új kihívások elé állította a bolgár társadalmat.

A Tanzimát reformjai Midhat vezírsége előtt

vezír	év	reformok
Mehmed Hüszrev pasa	1839	Gülhane-i hatt-i sherif, adminisztratív reform elrendelése
	1840	megalakul a legfelsőbb bíróság tanácsa, adóreform, büntetőtörvénykönyv, kereskedelmi bíróság

29. Lampe, J. R. – Jackson, M. R., p. 150.

Rauf pasa	1843	földművestanács, haderőreform
	1845	vegyes közigazgatási tanácsok, oktatási tanács, pusztásodó földek összeírása, telepítése
Musztafa Resid pasa	1846	törvény a hivatalnokok kötelességeiről és jogairól, oktatási törvény, földművelési minisztérium
	1847	vegyes büntetőbíráskodás, vegyes kereskedelmi bíráskodás
Ibrahim és Musztafa Resid pasa	1849	törvény a vilajetek kormányzatáról, örökösödési törvény
	1850	az adószedés az obstinák hatásköre, kereskedelmi törvény
Mehmed Emin Ali pasa	1855	a dzsizje megváltoztatásáról szóló tv.

Tafrova, M.: Tanzimat, vilaetszkata reforma i balgarite. Adminisztracijata na Dunavszkija vilaet (1864–76) [Tanzimat, vilajetreform és a bolgárok. A Dunai vilajet adminisztrációja (1864–76)]. IK Gutenberg, 2010.

Demeter Gábor

Republikanizmus, vasúti imperializmus, és a Francia Birodalom Afrikában, 1879–1889

A tanulmány szerzője a brit történész, *T. W. Roberts*, aki a vasúttársaságok gyarmatosításban játszott szerepét vizsgálja. 1973-as PhD-értékelését, amely a *Railway imperialism and French advances towards Lake Chad, 1890–1900* címet viselte, Cambridge-ben védte meg.

Roberts ebben a tanulmányban azt mutatta be, hogy a vasúttársaságok ambíciói és a francia expanzió között milyen összefüggések fedezhetőek fel, és hogy ezek a kapcsolatok miként jelentek meg a parlamentben. Tézisének ismertetése előtt egy rövid bevezetőben a szerző kijelentette, hogy munkájában legfőképp a párizsi döntéshozatalra koncentrált. Úgy gondolta, hogy elsősorban a finanszírozáson van a hangsúly a vasút kérdésében, amely az 1879 utáni francia expanzív törekvéseknek egy új és meghatározó elemeként jelent meg. Roberts hiányosságnak tartotta a korábbi kutatóknál azt a tényt, hogy csak a gyarmatosítás hívei üzleti érdekeltségeinek feltárására koncentráltak, de meg sem kísérelték bemutatni azok politikai vonatkozását. Azt elismerte a szerző, hogy a gazdaság és a politika közti „összejátszást” könnyű példákkal alátámasztani, de felhívta arra is a figyelmet, hogy ezek az egyszerű példák nem alkalmasak arra, hogy a bankok és a vasúttársaságok szoros kapcsolatát alátámasszák, és igazolják a régi, marxista teóriákat. Kutatásai során arra az eredményre jutott, hogy bár a vasút jelentős szerepet játszott az afrikai gyarmatosításban, de nem a messzi területeken, hanem azokon, amelyek könnyen elérhetőek voltak Algériából, vagy más függő területekkel voltak szomszédosak.

A tanulmány első részében Roberts a modern imperializmus feltételeiről írt. Véleménye szerint a legfontosabbak ezek közül a technológiai szakadék, amely Európa és a világ többi része között jött létre, illetve a kapitalista gazdaság példa nélküli növekedése. Mivel a vasút ezeknek szerves része, ezért vált az európai hatalmak egyik eszközévé a gyarmatosításban. Ennek kapcsán jelentette ki a szerző, hogy a vasúti hálózatok különös jelentőségűek voltak a francia imperializmus történetében, és példaként a transz-szaharai

vonalat említette, amelynek központi szerepe volt a „második gyarmatbirodalom” terjeszkedésében.

Emellett szembeszállt azzal a hagyományos nézettel is, miszerint a vasút nem több mint a birodalmi politika eszköze. Ennél sokkal összetettebb problémaként kezelte a kérdéskört. Szerinte ugyanis a vasút maga is lehetett oka az expanciónak, tehát a birodalmi terjeszkedés lehetett a vasúti térhódítás következménye. Azt Roberts is igaznak tartotta, hogy a vasút kiépítésére, és a különböző fejlesztésekre csak a területek elfoglalása után került sor. Azonban kimutatta azt is, hogy bizonyos esetekben éppen a vasút volt az expanzió közvetlen kiváltója a határon túli terjeszkedésével és a helyi gazdaságok kiszajátításával. Erre példaként Tunézia esetét hozta, ahol egy vasúti koncesszió megszerzését követően ismerte el a kormány a terület stratégiai szerepét. De megemlítette az események egy másik szegmensét is. Több kutató ugyanis nem tulajdonított nagy jelentőséget a vasúti imperializmusnak. Maga a szerző is elismerte, hogy nehezen értelmezhető, milyen érdekeket szolgáltak ezek az építkezések, mivel végtelenül nagy kihívást és költségeket jelentettek Franciaország számára. Ennek ellenére felhívta a figyelmet arra, hogy a Szenegál-Nigéria és a transz-szaharai vonalak határtalan lehetőséget kínáltak a birodalmi fejlődésnek. Mindkettő azt a mintát követte, amely szerint egy rövidebb szakasz épült francia területen, és egy hosszabb pedig a határokon túl.

A tanulmány következő része a vasúti tervek belpolitikai vonatkozásaival foglalkozott. Ebben a kérdésben Roberts különös fontosságot tulajdonított a republikánusok hatalomra kerülésének, és Freycinet tevékenységének. Ezek hatására rendkívül szoros kapcsolat alakult ki a bankok, a vasúttársaságok és a hajózási vállalkozások között, amelyek igazgatótársasága sok esetben azonos volt. Ezek a vállalatok és bankok a hazai vasutak ellenőrzése után elkezdték a befolyásukat kibővíteni a Mediterráneumban és Észak-Afrikában. Roberts ezekből arra a következtetésre jutott, hogy a Freycinet-terv egy kényelmes szövetség eredménye volt a francia mérsékelt republikánusok és a vasúttársaságok között.

A harmadik egységben a szerző ennek a politikának a gyakorlati jellegét elemezte. Megemlítette, hogy a parlamentben úgy folyt a támogatók keresése, hogy látszólag véletlen és spontán lépésekkel próbálták a képviselőket meggyőzni. A törvényhozás végül felállított egy tanácsot a vasúti kérdések vizsgálatára, a transz-szaharai vonal pedig központi kérdéssé vált a viták során. Ám különböző támogatókkal több felfedező és megbízott utazott Észak- és Közép-Afrikába (pl. Pierre Savorgnan de Brazza), hogy felmérjék a térség gazdasági és politikai körülményeit, és előkészítsék a koncessziók megkötését, illetve az építkezéseket.

Roberts a tanulmánya következő részében a vasútpolitika kudarcáról és hibáiról írt. Szerinte az állandó támogatás hosszú távon nem volt fenntartható, mert maga a politika, amin a program alapult, nem volt reális. Észak-Afrikában ugyanis békésen hódítani nem lehetett. Emellett hibának tekintette a szerző azt is, hogy még a felmérő munkálatok befejezése előtt elkezdték bevonni a támogatókat a vállalkozásokba. Ezeknek a tényeknek, illetve a tuaregek által elkövetett 1881-es mérsárlás hatására a francia kormány addig leállította a kivitelezést és a befektetők keresését, amíg meg nem teremítették a biztonságot Dél-Algéria érintett részein. Ennek következtében egy ideig csak szigorúbb elbírálás után kezdődhettek meg tervezések és építkezések a Szaharában. A tanulmány írója azt is kiemelte, hogy mindenféle kísérlet és siker ellenére a program kudarcra volt ítélve, mivel egyre többen fordultak szembe az expanzióval, és egyre kevesebb támogató akadt. Mind nagyobb figyelmet kaptak a hiányosságok, mint például a kevés tőke, a rossz viszony a helyi lakosokkal, vagy a rossz biztonsági helyzet. Ezzel párhuzamosan pedig lassan csökkent a republikánusok parlamenti támogatottsága Franciaországban.

A tanulmány következő részében Roberts a program nemzetközi politikai bonyodalmait ismertette. Brazza minden ellene irányuló támadás dacára folytatta felfedezői tevékenységét, és része volt a makokói szerződés megkötésében is, amely hozzáférést biztosított Franciaországnak a Kongó hajózható szakaszához. Ebben az időszakban azonban nem volt „baráti” a kormány hozzáállása a vasúti kérdésekhez, Jules Ferry, a francia miniszterelnök több tervet is nyíltan elutasított. Mindez azt mutatta, hogy csökkent a vasutak jelentősége. Kongó azonban nemzetközi problémát okozott Európa hatalmainak, így Franciaországnak is. 1884-ben Nagy-Britannia és Portugália szerződést kötött Kongóval kapcsolatban, ami heves tiltakozást váltott ki a franciákból, akik úgy gondoltak a szerződésre, mint amely azért jött létre, hogy akadályozza a vasúti terveik fejlődését, és elfogadhatatlannak tartották, hogy nélkülük próbálnak dönteni a térség sorsáról. A megegyezés visszavonásáért és a francia presztízs helyreállításáért Ferry kész volt Bismarckkal is megállapodásra jutni. A kérdést végül nemzetközi konferencia keretében oldották meg, ahol engedélyezték II. Lipót belga királynak, hogy 20 millió frank francia tőkét használjon fel a kongói vasutak fejlesztésére. Ám javasolták azt is, hogy ezeket a munkálatokat pénzügyi kérdésként kezeljék, és ne birodalomépítő vagy gyarmatosító jellegű tevékenységként.

A tanulmány utolsó részében a szerző összefoglalta a közvélemény változásait, és a katonai jelenlétet a kérdéskörben. Előbb azonban kijelentette, hogy a vasúti imperializmust nem jól illesztették hozzá a francia bi-

rodalomépítés feladatához, mivel annak céljait mindössze a tengeren túli piac kiterjesztésére korlátozták, amelyet a francia adófizetők támogattak. Roberts azonban kiemelte egy másik következményét is a vasúttársaságok tevékenységének. Afrika ezzel a figyelem középpontjába került, mivel ellátta lehetőségekkel a különböző helyi és gyarmati csoportok törekvéseit, és Franciaország diplomáciai bonyodalmaiban is szerepet kapott a korszakban. A szerző foglalkozott Kongó jelentőségével is, a francia bankok ugyanis ragaszkodtak a területhez, amely kereskedelmi jellege miatt nagy jelentőségű volt.

A szerző ezután tért át az Észak-Afrikában állomásozó francia katonaság szerepének jellemzésére. Kiemelte, hogy a vasúti programok leállása nem volt hatással a katonaság helyzetére, és a hódítás ezt követően is folytatódott a térségben. A problémát ebben az esetben a megfelelő párizsi kontroll hiánya, a katonaság dicsőség iránti természetes vágya, a helyiekkel való konfliktusok esélye, és a jól szervezett muszlim államok jelentették, ám ezek egyike sem volt jelentős nehézség.

Egészen más gondot jelentett a közvélemény mérsékelt, alig érzékelhető támogatása, ami III. Napóleon katasztrofális próbálkozásaira vezethető vissza. A francia kormány törekedett ugyan a politikája elfogadtatására, a közhangulat azonban fellépett Jules Ferry ellen egy tunéziai eset miatt, és azzal a váddal illette, hogy nem tájékoztatta megfelelő módon a parlamentet, és veszélybe sodorhatta volna az országot a katonai egységek önkényes áthelyezésével. Ez a nemtetszés, ellenérzés nyilvánult meg az 1885-ös választásokon. A radikálisok győzelme azonnali hatással volt a francia gyarmatpolitikára. Sor került Ferry távozására, és expanzió-ellenes jelszavak kerültek előtérbe. Ezek eredményeként újra kellett értékelni az egész afrikai gyarmatosítást. Szudánban az új katonai parancsnok, Joseph Gallieni egy reformprogramot dolgozott ki, amelynek a főbb pontjai között szerepelt a helyi hatalmakkal való konfliktusok kerülése, és az is, hogy gazdasági szempontok miatt Franciaország koncentráljon a szenegambiai háromszögre. A nyugati területek azért kerültek előtérbe, mert többen is azt vallották, hogy itt egy életképes gyarmat hozható létre. Ugyanakkor Kongóra is figyeltek, ahol helyreállították a francia ellenőrzést.

Roberts szerint az 1880-as évek végétől Franciaország egyre inkább azzal foglalkozott, hogy hogyan kezeljék a kiterjedt határokat, nem pedig azzal, hogy újabb területekkel bővítsék a birodalmat Afrikában. Ez azonban nem sokkal később megváltozott a Csád-tó expanziója miatt.

A szerző tanulmányának érdeme és egyik nívója az, hogy a francia vasútpolitika és a gyarmatosítás folyamatának kapcsolatában a belpolitikai

vonásokat próbálta feltárni, és nem kizárólag a politika és a gazdaság összefonódására koncentrált. Roberts példákkel gazdagított tanulmányából világosan kivehető a tézise, amely szerint a vasút nem csak eszköze lehet az expanciónak, hanem kiváltó oka is. Emellett jól rávilágított a republikánus párt és a vasúti érdekeltségekkel rendelkezők kapcsolataira. Ezzel lehetőséget biztosított további kérdések felvetésére, és teret nyitott az újabb kutatások számára.

T. W. Roberts: Republicanism, Railway Imperialism, and the French Empire in Africa, 1879–1889. (Republikánizmus, vasúti imperializmus, és a Francia Birodalom Afrikában, 1879–1889). In: *The Historical Journal*, Vol. 54, Issue 02 (June 2011), 401–420.

Kovács Márta

Ausztráliai nők a hadiápolásban

Robyn Siers, a jelen recenzió tárgyát képező cikk szerzője, az Australian War Memorial¹ nevű szervezet tevékeny tagja és a Nővérek: Zuluföldtől Afganisztánig nevet viselő kiállítás elnökségi kurátora. *Friends, sisters and pioneers. How women made their place in military nursing* (Barátok, nővérek és úttörők. Hogyan alapozták meg pozíciójukat a nők a hadi ápolás területén) címmel jelentette meg munkáját 2012 áprilisában a szervezet gondozásában megjelenő Wartime² folyóirat 58. számában. A téma kezdeményezése nem teljesen idegen és előzmény nélküli. Az ausztrál kontinens női lakosságának történelmét helyezi középpontjába *Ann Standish* a közelmúltban, 2008-ban megjelent, *Ausztrália női szemmel* címet viselő könyve is.

Ausztráliának a múlt század elején betöltött hadi szerepét gyakran hajlamosak vagyunk alul értékelni. Kétségtelen azonban, hogy az ausztrálok – és egyéb gyarmati alakulatok – katonai potenciálja az I. világháború folyamán jelentős mértékben járult hozzá az antant erők közel-keleti, csendes-óceáni és nyugati fronton elért győzelmeihez. A nyugati szövetséges antant hatalmak egyik legjelentősebb kisegítő, katonai támogatói bázisát éppen az ausztrál kontinens hadi gépezete jelentette. Hivatalosan 1914-ben Egyiptomban alakult meg az ANZAC, az ausztrál és új-zélandi expedíciós hadsereg, amely jelentékeny szerepet játszott az egy év múlva esedékes gallipoli küzdelmekben, illetve később a Somme és Ypres melletti csatározásokban is. Több éves folyamat volt, amíg a britek szemében az ANZAC a fegyelmezetlen, szedett-vetett társaság titulustól eljutott a legmegbízhatóbb szövetséges megjelölésig.

A nyugat-európai antant hatalmak nagy számban vették igénybe gyarmataik lakosságának segítségét a különböző hadszíntereken. Azonban nem

1. A szervezet önmeghatározása szerint a fő célkitűzésük, hogy emléket állítsanak a különböző háborúkban elesett ausztrál katonáknak, értelmezzék és megértsék a tapasztalatokat olyan módon, hogy az tartósan beépüljön az ausztrál társadalmi köztudatba.
2. A folyóirat múltja 1997-ből gyökerezik, az Australian War Memorial hivatalos magazinjaként aposztrofálják. A lap az ausztrál történész –főként hadtörténész– közösség egy jelentős részét fogja össze. Munkatársai között említhetjük, a teljesség igénye nélkül, John Blaxland hadtörténészt, Martin Hadlow-t, Ian Pfennigwerth-et, ausztrál felsőoktatási intézmények elismert oktatóit.

kizárólagosan katonai-fegyveres segítségnyújtásra kell gondolnunk, – hanem ahogyan az írásmű centrumában is áll – hospitalizációs tevékenységet végző nők munkába állítására is.

Éppen ezért különösen érdekes a Siers által feltárt téma, mert főként nem a hadi eseményekre összpontosít, hanem olyan szegmensét vizsgálja a háborúnak, amely a hazai történelemkutatásban és oktatásban erősen periférikus helyzetet tudhat magáénak. Jelen írásának fő témája ugyanis a XIX–XX. század eleji háborúkban szolgálatot teljesítő ausztrál női ápolók tevékenységnek bemutatása. A velük szemben támasztott elvárások mellett, a körülmények okozta nehézségek, a munkájuk jellege és értékelése alkotja az írásmű struktúrájának fő talpköveit. A mű érdekessége, hogy nem általánosságban a női ápolók munkájáról tudósít, hanem több ausztrál ápolónő (Nellie Gould, Penelope Frater, Julia Bligh Johnston)³ életútját végigkövetve, az egyéni sorsok illusztrálásával enged betekintést egy számunkra távoli és idegen historikus világba.

Az említett nők munkájuk során megjárták a Dél-, Észak Afrikai és az európai hadszíntereket az angol–búr konfliktus és az I. világháború következtében.

Siers írása a XIX. században életre hívott Új-Dél Walesi Hadi Nővérek⁴ Szolgálatának ténykedéséről számol be a XIX–XX. század fordulójának angol érintettségű háborús konfliktusaiban. Ez a szervezet töltötte be az első ausztrál hadi nővér szolgálat szerepét. Az újonnan életre hívott fiatal szervezet tevékeny szerepet vállalt a második angol–búr háború (1899–1902) és az I. világháború (1914–1918) színterein.

Több kérdést is felvet a női ápolók ténykedésének tanulmányozása. Milyen családi háttérrel rendelkező személyek lehettek ők? Milyen főbb személyiségvonásokkal rendelkeztek? Mi jelentette számukra a fő motivációt? A korabeli társadalom hogyan viszonyult ténykedésükhöz?

A háborús borzalmak széles körében a szerző rámutat arra, hogy primitív körülmények között, komoly higiénikus és eszközbeli hiányosságokkal kellett megküzdeniük a szolgálatot teljesítő nőknek, és gyakran a tiszta víz megléte is kirívó luxusnak számított az adott körülmények közepette. A már fentebb említett ápolónők 1900 februárjában érkeztek meg Dél-Afrikába, a búr hadi színtérre, ahol komoly elkötelezettségük ellenére rövid időn belül vállalkozásuk súlyos akadályaival kellett szembesülniük.

Mint azt már korábban említettem az életrajzi elemek releváns tartalmainak megjelenítése az írás fontos pillére. Az egyéni sors utakból kirajzolódik

3, Mindhárman Sydney városából.

4, New South Wales Army Nursing Service Reserve, NSWANSR

egy olyan általános érvényű kép a korabeli nővértársadalomról, mely autentikus ábrázolásaként szolgál ezen életpályának.

A brit birodalommal szemben tanúsított lojalitásuk ellenére sok esetben kénytelenek voltak elviselni a brit hadsereg tagjainak velük szemben támasztott előítéleteit. A negatív diszkrimináció több forrásból táplálkozott, egyrészt nők voltak, másrészt alávetett gyarmati lakosok, noha gyakran erős anyaországi kötődéssel rendelkeztek, ahogyan azt a továbbiakban Nellie Gould esetében is láthatjuk.

Ausztrália még nem volt önálló nemzet, amikor 1899-ben kirobbant az Afrikai kontinens déli csücskében a második angol–búr háború. A különféle gyarmatok több mint 16 ezer fővel támogatták a brit csapatokat. Az elkövetkező három év folyamán kisebb csoportokban körülbelül 60 újabb ausztrál nővér érkezett a háborús övezetbe. Hajadon, tanult nők voltak, korukat 25 és 40 év közé tehetjük, és általában a középosztály soraiból kerültek ki.

Fáradságos munkájuk során nemcsak a harcban szerzett sebesülések el látása volt fő feladatuk, hanem a már említett felszerelésbeli hiányosságok leküzdése mellett a tifusz, a vérhas és egyéb betegségek okozta kellemetlen-ségekkel is szembe kellett nézniük.

Siers írását kifejezetten hasznosnak és informatívnak találtam, mert olyan aspektusát közelíti meg a háborúnak, mely a katonai események mellett szintén meghatározó fontosságú eleme volt a sikeres hadi vállalkozásoknak. Rámutat arra, hogy a nők hogyan vették ki aktívan részüket ezen eseményekből. Ez a jelenség azonban jóval túlmutat önmagán. A nők háborúkban való, elismerésre méltó helytállásuk következtében megalapozták későbbi politikai érdekérvényesítésük folyamatát is.

A konzervatív tradicionális társadalom berkeiben komoly dilemmákat okozott a női ápolók alkalmazásának kérdésköre. Kezdetben a főbb helyeken a férfiak szolgálatát igényelték, ám a feladatkörök nehézsége, folyamatos komplexitása szükségessé tette a női asszisztencia igénybe vételét. Sokan elsősorban továbbra is a férfi személyekhez ragaszkodtak e tevékenységi területen, azonban az első odaadón tevékenykedő nők színvonalas munkavégzésükkel ezrek számára kövezték ki az utat a hadiápolás területén.

Az 1860-as születésű Ellen Julia Nellie Gould tanár- és nevelőnőként dolgozott Angliában. 24 éves korában Ausztráliában, Új-Dél Wales tartományában telepedett le és rövidesen a sydney Royal Prince Alfred Hospital nővére lett. Tanári kvalitásait a nővérek képzése és a szakmai fejlesztés területén továbbra is kamatoztatta. Az elsők között került bevetésre a búr háború folyamán. Gould határozott jelleme nem aratott osztatlan sikert mun-

katársai körében, Ezzel kapcsolatosan Pockock nővér 1915-ben az alábbi feljegyzést írta naplójába: „Kevésbé kedvelem őt, mint valaha.”⁵

Az I. világháború idején, franciaországi szolgálata alatt kiváló és példamutató nővéri munkásságáért elnyerte a Királyi Vörös Kereszt kitüntetését. Azonban a folyamatos testi-lelki terhelések jelentősen megviselték egészségi állapotát. 1920-ban, 60 éves korában nyugdíjba vonult és jó barátjával, korábbi kollégájával, Julia Johnstonnal haláláig Sydneyben élt. Gould esete csupán egy kiragadott példája a hadi ápolónők életútjának, ám mégis általánosságban jellegzetes a maga megpróbáltatásaival, mérhetetlen szenvedéseivel.

A sors fintora, hogy épp 1941. április 19-én, egy minden addiginál pusztítóbb és véresebb, épp kibontakozóban lévő háború küszöbén hunyt el. Éppen abban az időszakban, mikor munkájára minden addiginál nagyobb szükség lett volna.

Az ápolási teendők ellátása mellett számos alkalommal kényszerültek arra a nők, hogy a sebesültek által okozott szennyeződéseket feltakarítva tegyék betegeket fogadásra alkalmassá a körzetet. Az optimális higiéniai feltételek hiánya az írásbeli feljegyzésekből is kiválóan tükröződik: „az éjszaka patkányok száguldottak el felettünk”⁶ – írja Gloud. Egyen öltözékük hosszú szürke szoknyából, keményített gallérból és vörös megkülönböztető kötényből tevődött össze.

A beteg és sebesült katonákról való gondoskodás, kényelmük biztosítása hasonlóan nagy jelentőségű volt, mint a klinikai kezelésük.

Siers munkáját korabeli fotófelvételekkel gazdagon illusztrálta. A képi források arról tanúskodnak, hogy szoros, olykor családi kötelék-rokoni jellegű kapcsolatok létesültek az ápolónők között, és sok esetben életük végéig tartó barátságok szövödtek.

A biográfiák és írásos források, naplófeljegyzések vizsgálata során még inkább felértékelődik a női ápolók által tanúsított heroikus küzdelemsorozat, mely több évtizedig tartotta őket, nem éppen veszélytelen pályájukon.

Szerteágazó szerepkör hárult rájuk, az ellátottak bizalmas tanácsadói, levélírók, és akár anya- és nővér helyettesek is voltak a páciensek számára. Többet teherként a részvénytílvánító levelek elhunytak családjaihoz való eljuttatásában is kulcsszerepük volt.

Gyakran tapasztalhatjuk azon kijelentés létjogosultságát, hogy a történelem a férfiaké. Robyn Siers írásával éppen erre cáfol rá. Olyan céltuda-

5, SIERS, Robyn: *Friends, sisters and pioneers. How women made their place in military nursing*. In: *Wartime* 2012/2. 8.

6, SIERS, Robyn: *Friends, sisters and pioneers. How women made their place in military nursing*. In: *Wartime* 2012/2. 8.

tos, motivált és lojális nők képe rajzolódik ki munkájából, mely elismerésre méltó és példaértékű.

A hadi szolgálatot teljesítő nővérek közül sokan nem csupán szakmai elköteleződésük, hanem emberi jellemvonásaik miatt is kiemelkedő alakok voltak. Elva Marsh, Penelope Frater unokahúga emlékeztet nagynénje kedvességére, aki a több hete vagy hónapja kórházban tartózkodó sebesülteket sajátosan alkalmazott terápiával, rajzolással és festéssel kötötte le.

A képi és szövegforrások tanulmányozásával olyan látens információk birtokába juthat az olvasó, melyek segítségével még mélyrehatóbb, komplex képet kaphat a korabeli viszonyokról, a háborúk mindennapjainak jellegzetességeiről.

Siers írásának sajátos hozadéka egy kevésbé hangsúlyozott eleme a háborúk folyamatának, a női támogatást igénylő törékeny, gyámolításra szoruló, lelkiileg instabil harcosok meglevenedése a háború borzalmainak közepette. A tanulmány fő értékét számomra az képezte, hogy kellő egyensúlyt teremtve konstruált meg egy olyan szisztémát, melyben a biográfia, a naplóirodalom és a historikumok egyaránt helyet kaptak.

Robyn Siers: *Friends, sisters and pioneers. How women made their place in military nursing* (Barátok, nővérek és úttörők. Hogyan alapozták meg pozíciójukat a nők a hadiápolásban). In: *Wartime* 2012/2.

Egri László

A francia fegyveres kollaboráció a második világháborúban

Bár jelen írás célja egy a közelmúltban Franciaországban megjelent monográfia bemutatása, szerencsés módon mégis egy magyar szerző művének szenteljük a következő oldalakat. A könyv írója ugyanis *Bene Krisztián*, a Pécsi Tudományegyetem Francia Tanszékének vezetője, egyetemi adjunktus. A szerző ugyanebben az intézményben szerzett történelem és francia szakos bölcsész és tanári diplomát, majd pedig a Bölcsészettudományi Kar Interdiszciplináris Doktori Iskolájában folytatott doktori tanulmányokat. Kutatási témája *Ormos Mária* professzor asszony vezetésével a második világháború alatti francia fegyveres kollaboráció volt, amelynek tudományos igényű feltárásával ezidáig nem csupán a magyar, de a nemzetközi történetírás is adós maradt. Ezt a hiányosságot pótolta Bene Krisztián, aki 2010-ben *summa cum laude* minősítéssel védte meg a speciális kérdésnek szentelt doktori értekezését, amely a téma iránt érdeklődők számára az interneten is hozzáférhető.¹

A doktori értekezések általában rövid időn belül könyv formájában is napvilágot látnak, ez ebben az esetben sem volt másképp. Azonban a könyv nem magyarul és nem hazánkban jelent meg, hanem az Éditions Codex gondozásában francia nyelven Franciaországban. Ez az érdekes különbség ad lehetőséget arra, hogy részletesen bemutassuk a különban megjelent monográfiát, ennek kapcsán pedig szót ejtsünk a hazai közönség számára is hozzáférhető (és nyilván könnyebben érthető) értekezésről is. Bár kétségkívül beérhetnénk annyival, hogy a könyv az értekezés némiképp átdolgozott, javított és kibővített változata, jelen sorok írója szerint – kissé rendhagyó módon – érdemes közelebbről megvizsgálni a két munka eltérő és közös vonásait.

A témaválasztás már önmagában is nagyon érdekes, hiszen bár a második világháború különböző aspektusaival kapcsolatban könyvtárakat megtöltő irodalommal rendelkezünk, Franciaország legutóbbi világegésben való sze-

1, Bene Krisztián: *A francia fegyveres kollaboráció a második világháborúban*. Pécs, 2010. 404 o. (<http://www.doktori.hu/index.php?menuid=193&vid=5746>, illetve <http://www.idi.btk.pte.hu/disszertaciok>).

repe kevésbé hangsúlyosan jelenik meg ezekben a művekben. Nyugodtan feltételezhetnénk, hogy a helyzet alapvetően más Franciaország könyvesboltjaiban, és annyiban nem is tévednénk, hogy a szövetségesek oldalán harcoló franciákkal valóban számos könyv és cikk foglalkozik. Azonban a szövetségesek ellen harcoló franciákról érdemben alig emlékezik meg a francia történetírás, így kijelenthetjük, hogy a szerző mind külföldön, mind pedig idehaza hiánypótló munkát hozott létre, amikor céljaul tűzte ki a német fegyveres erők kötelékében szolgálatot teljesítő francia önkéntesek történetének megismertetését. Az első megközelítésre jelentéktelennek tűnő téma mélységét az is jól érzékelteti, hogy a magyar nyelvű értekezés és a francia nyelvű monográfia is meglehetősen terjedelmes (404 és 592 oldal), tehát szemlátomást számos olyan – főként ismeretlen – információ állt a szerző rendelkezésére, amit érdemesnek talált megosztani az olvasóközönséggel.

Ezt az információgazdagságot jól jellemzi az a tény is, hogy Bene Krisztián nem előzmények nélkül vágott bele ezeknek a nagyszabású műveknek a megírásába. Irodalomjegyzékének tanulása szerint az elmúlt évek során tucatnyi, a témával foglalkozó tanulmány és cikk jelent meg tollából magyar és francia nyelven idehaza és külföldön, melyekben a fegyveres kollaboráció egy-egy fejezetét járta körbe részletesen.

A szerző művei bevezetésében részletesen bemutatja kutatásának állomásait, valamint azokat a forrásokat, melyekre a munka során támaszkodott. Külön kiemeli, hogy a rendelkezésre álló könyvészeti források nagyobb része az érintettség okán elfogult személyektől származik, így bár használatuk nem elvetendő, de csak és kizárólag a levéltári forrásokkal való összevetés után elfogadható. Ennek jegyében a munka gerincét a különböző francia (Archives nationales françaises, Institut d'histoire du temps présent, Service historique de la défense) és német (Bundesarchiv-Militärarchiv) levéltárakban végzett kutatások adták, amelyeket a fent említett másodlagos források – elsősorban visszaemlékezések – alapos forráskritika után csupán kiegészítettek.

A két nagy terjedelmű munka alapvetően ugyanazt a szerkezetet követi, így a bemutatás során a könyv felépítésére szorítokozom, mely ugyanakkor teljes egészében vonatkoztható az értekezésre is. A mű hat részből áll, melyek kronologikus sorrendben tárgyalják a francia fegyveres együttműködéssel kapcsolatos érdemi eseményeket. Az elsőben Bene Krisztián fontosnak tartja bemutatni a jelenség előzményeit, melyek igen messzire nyúlnak vissza, hiszen az első világháború hatásai ugyanolyan fontosak, mint a két háború közti nemzetközi nagypolitika vagy a francia belpolitikai paletta egyes szélsőséges csoportjainak körében végbemenő ideológiai változások. A szerző annyi engedményt tesz az olvasónak, hogy könyvében kevésbé részletesen

tárgyalja a francia nagypolitika történéseit, ehelyett inkább a szélsőséges politikai mozgalmak tevékenységét hangsúlyozza. A Franciaország történelme iránt érdeklődő magyar olvasó azonban jobban megismerheti az európai nagypolitikán belüli francia helyzetet is, amely önmagában is nagyon érdekes lehet a korszakot jobban megismerni vágyók számára. Legalább ilyen fontos a második világháború alatti francia politikai-katonai viszonyok bemutatása, mely nélkül értelmetlen lenne a németekkel való együttműködés is. Ugyanakkor nagyon fontos felhívni a figyelmet arra a tényre, hogy a vizsgált időszak nagyobbik felében a francia kormányzat meghatározó erői elzárkóztak a kollaborációtól, ezért fog az jelentős ideig az állami kereteken kívül, a szélsőséges politikai erők „magánvállalkozásaként” megvalósulni.

Az ezt követő szakasz a már szűkebb értelemben vett fegyveres kollaborációval foglalkozik és az ún. Légion des volontaires français contre le bolchevisme, azaz a Francia Önkéntes Antibolsevik Légió történetét mutatja be részletesen. Ennek keretében megismerhetjük a szervezet megalakulásának körülményeit, a tagság toborzását, a jelentkezők motivációját, majd pedig ezt követően a fegyveres alakulat katonai alkalmazásának történetét. Bár a politikai indíttatásból a párizsi kollaboráns pártok bábáskodása mellett létrehozott szervezet nem ért el átütő sikert a francia lakosság körében, hiszen a keleti hadszíntéren végül csupán alig 5 800 fő teljesített tényleges szolgálatot, már önmagában létezésének ténye is meglepő még a korszak történelmében járatos olvasók számára is. A fentiekből következően fontos leszögezni, hogy kezdetekkor a francia kormány nem vállalt aktív szerepet az alakulat működésében, később azonban – felismerve a benne rejlő politikai és katonai lehetőségeket – már megpróbálta befolyása alá venni, ez a kísérlet azonban kudarcot vallott a német fél ellenállása miatt. Ebből kifolyólag a Francia Antibolsevik Légió a francia szélsőséges erők kezdeti jelentős befolyása ellenére mindvégig német irányítás alatt maradt. Ez tette lehetővé azt is, hogy a katonai egység 1941 végétől, amikor már a Moszkva elleni hadműveletben is részt vett, folyamatosan a keleti hadszíntéren teljesítsen szolgálatot egészen 1944 júliusáig. Bár az első vonalban csupán két epizodikus felbukkanása volt (1941-ben és 1944-ben), az alakulat a Közép Hadseregcsoporthátországában számos partizánelhárító hadműveletben vett részt meglepő hatékonysággal, melyet vonakodva ugyan, de még a felettes német hatóságok is elismertek és jelentős számú kitüntetéssel jutalmaztak. Ennek ellenére a Légió története nem ért véget 1944 augusztusi felosztatásakor, ugyanis annak tagjait kötelező érvénnyel – és gyakran akaratuk ellenére – átvezényelték a Waffen-SS kötelékébe, ahol további harcok vártak rájuk.

A harmadik rész a francia kormány lépéseire koncentrál, melyekkel a vezető francia politikusok megpróbálták helyet követelni maguknak a fegyveres

kollaboráción belül. A szerző szerint a francia vezetés túl későn ébredt és nem volt képes kiaknázni a francia fegyveres potenciálban rejlő alkupozíciót, így az egymást követő engedmények mindig csupán a német érdekeket szolgálták anélkül, hogy hasznot hajtottak volna Franciaországnak. A francia kormány által létrehozott két új szervezet, a Légion tricolore (Trikolór Légio) és a Phalange africaine (Afrikai Falanx) tevékenysége teljes mértékben alátámasztja ezt a megállapítást. Az előbbit 1942 tavaszán hozta létre a francia vezetés azzal a céllal, hogy a Francia Antibolsevik Légiót magába olvasztva egyrészt új alapra helyezze a francia–német katonai kapcsolatokat, másrészt pedig minimálisra csökkentse a kollaboráns pártok kezében összpontosuló katonai potenciált. A biztató kezdetek után azonban a kezdeményezés látványos kudarcot vallott, mikor 1942 őszén a német hatóságok a fegyverszüneti feltételek megsértésének ürügyével elrendelték a szervezet felosztatását.

Az utóbbi formáció nem sokkal később, 1942 novemberében szintén a francia kormány vezetésével jött létre annak érdekében, hogy lehetőséget biztosítson Franciaországnak saját észak-afrikai területeinek fegyveres védelmére, mely a Fáklya-hadművelet során partraszálló angolszász csapatok miatt vált szükségessé. A német fél azonban újból megvétőzta az ötletet. Ezúttal arra hivatkoztak, hogy az anyaországban esetlegesen felállított új katonai alakulatok Afrikába szállításához nem áll rendelkezésre elégséges szállítókapacitás, így végül a nagyszabású csapatkoncentráció helyett csupán egy párfős katonai delegáció repülhetett Tunéziába, amely egy helyben toborzott néhány száz katonából álló alakulat révén fejtett ki szimbolikus katonai ellenállást a szövetségesekkel szemben. Jól látható, hogy mindkét kezdeményezés a német fél fogadókészségének hiánya miatt vallott kudarcot, ugyanis a német vezetés ekkor még szükségtelennek tartotta a francia katonai potenciál bevonását a háborúba, mivel túl veszélyesnek tartotta a cserébe kérhető esetleges engedményeket, mint például a francia fegyverszüneti hadsereg létszámának növelését vagy fegyverzetének modernizálását.

A negyedik részt a szerző az ún. „polgárháborús hadsereg” bemutatásának szentelte, ugyanis ebben a Milice française (Francia Milícia) történetét ismerteti meg az olvasóval, különösen annak a németekkel való fegyveres együttműködésben játszott szerepére koncentrálva. Ez a paramilitáris szervezet nagyon fontos szerepet játszott a német vezetés alatt álló Franciaország rendvédelmében, mivel az egyszerű rendezvénybiztosító egységből nagyon rövid idő alatt az ország legrettegettebb és leggyűlöltebb politikai segédrendőrségévé nőtte ki magát, mely az eszközökben nem válogatva szolgált ki a német érdekeket. A Milícia eredetileg a Vichy-kormány által létrehozott állampárt-kezdeményezés, a Légion française des combattants (Frontharcosok Légiója) rendezvénybiztosító alegysége volt Service d'ordre légionnaire (Lé-

giós Rendfenntartó Szolgálat) néven, Joseph Darnand vezetése alatt, amely hivatalosan semmilyen fajta önállósággal nem rendelkezett. Az ambiciózus vezető energikus fellépése azonban gyorsan változtatott ezen a helyzeten: míg a veteránmozgalom társadalmi mozgósító hatása elmaradt, az eredetileg marginális jelentőségű rendfenntartó alakulat magához vonzotta a legelkötelezettebb személyeket, akik készek voltak aktívan fellépni a Nemzeti Forradalom győzelme érdekében. A német paramilitáris egységek mintájára megszerveződő SOL létszáma hamarosan már közel 30 000 főre nőtt, tagjai pedig ideológia oktatást és katonai jellegű kiképzést is kaptak, hogy adott esetben saját honfiársaik ellen is hatékonyan tudjanak fellépni.

A belső támogatottságot egyre inkább nélkülöző francia vezetés felkarolta a Darnand nevéhez kötődő kezdeményezést és 1943 elején egy önálló szervezetet hozott létre a SOL tagjai számára. Ez volt a Francia Milícia, amely a kormány támogatását háta mögött tudva nagy lendülettel folytatta korábbi tevékenységét, de ezúttal már nemzeti szinten. Noha ilyen jogosítványokkal nem rendelkeztek, a milicisták számos helyen közigazgatási és rendfenntartási feladatokat láttak el, amelyek keretében a francia társadalmat igyekeztek az általuk helyesnek tartott útra terelni. A túlkapásoktól sem mentes tevékenység hamarosan összetűzésekhez vezetett az Ellenállással, ahonnan már nagyon rövid volt az út a franciák közötti polgárháborúig.

Ez egyben végleges elköteleződést is jelentett a németek oldalán, akik fegyverekkel is támogatták a szervezetet. Cserében azonban nem elégedtek meg a Milícia helyi rendfenntartásban ellátott – egyébként meglehetősen eredményes – szerepével, de katonai tapasztalatokkal rendelkező embereket is kértek a Waffen-SS keretében felállított francia alakulat számára. Bár az önkéntesek száma ekkor még nem volt túl jelentős (kevesebb mint 200 fő), de jelentős hozzájárulást jelentettek az új egység számára, mivel szinte kizárólag korábbi tisztokról és altisztokról volt szó, akik a későbbiekben komoly szerepet kaptak a különítmény vezetésében. Ez a fajta szerepvállalás azonban azt is maga után vonta, hogy Franciaország felszabadításakor a Milícia tagjainak el kellett hagyniuk az országot, ahol kivégzés várt volna rájuk (ahogy az sok esetben meg is történt). A menekülteket azonban Németországban sem várták tárt karokkal, ugyanis az alkalmas embereket besorozták a fegyveres erők kötelékébe, a többieknek pedig – ideértve a családtagokat is – gyárakban kellett dolgozniuk a szűkös fejadagokért cserébe. Ennek eredményeképp a milicisták nagyon magas árat fizettek a döntésükért: akik elkerülték az otthoni felelősségre vonást, többségükben a harcmezőn veszítették életüket egy értelmetlen és reménytelen küzdelemben.

A könyv legerjedelmesebb szakasza a Waffen-SS soraiban szolgáló francia katonákkal foglalkozik. Bár az többé-kevésbé közismert tény, hogy a

második világháború folyamán ez a híres-hírhedt katonai szervezet egyfajta nemzetközi olvasztótégelyként működött, a francia szerepvállalás tényszerű bemutatása ezidáig váratott magára. Bene Krisztián ennek a hiányosságnak a pótlására vállalkozott ebben a fejezetben, ahol megismerteti az olvasóval az egység születéséhez vezető politikai egyezkedést, az alakulat létrejöttét, a toborzást, az önkéntesek kiképzését, majd pedig harcba vetését a keleti hadszíntér különböző pontjain. Ugyanakkor itt emlékezik meg azokról a kevésbé ismert francia (vagy franciák alkotta) alakulatokról is, melyek a németek oldalán szálltak harcba a háború folyamán. Jelen ismertetés területi kereteit messze meghaladja ezek részletes bemutatása, így most csupán a Waffen-SS kötelékében szolgálatot teljesítő franciák történetének rövid összefoglalására teszünk kísérletet.

A német szervezet sokáig nem érdeklődött az esetleges francia katonai potenciál iránt, így csupán relatíve későn, 1943 nyarán született megállapodás a német és a francia kormány között arról, hogy franciák is jelentkezhetnek a Waffen-SS-be, mely egy önálló alakulat keretein belül várta őket. Ez egyben a németek élőerő-utánpótlás problémáinak beismerése is volt, de ezt ekkor a korábbi mozgásterét is elveszítő francia kormány már nem tudta érdemben kiaknázni, így feltételek nélkül fogadta el a német döntést. Meglepő módon a franciák igen nagy számban jelentkeztek a német alakulatba, így kezdetben igen komoly szelekciót tudtak alkalmazni, melynek eredményeképpen csupán minden második jelentkező kezdhetette meg katonai kiképzését az elzászi Sennheim (Cernay) közelében található táborban. A szerző hangsúlyozza, hogy nem ágyútöltelékek felkészítése zajlott itt, hiszen az önkéntesek többsége közel egy éven keresztül tartó alapos kiképzésben részesült először Elzászban, később pedig a Cseh-Morva Protektorátus területén. Az alakulat egy részét elsőként 1944 nyarán Galíciában vetették be egy ellentámadás során a 18. „Horst Wessel” SS-páncélgránátos hadosztály kötelékében, melynek soraiban számos magyar állampolgár (elsősorban bácskai népi németek) is szolgálatot teljesített. Bár az augusztus folyamán lezajlott hadműveletekben való részvétel sikeres volt, a franciák veszteségei elképesztően magasak voltak, meghaladták a 80 százalékot.

A franciákra ezt követően újabb intenzív kiképzési időszak várt, melynek során létszámukat is igyekeztek felduzzasztani, hogy önálló hadosztályt alkossanak. Ennek keretében számos, más alakulathoz (haditengerészet, Francia Antibolsevik Légio stb.) szolgálatot teljesítő franciát helyeztek át 1944 őszén a Waffen-SS-hez, melynek eredményeképp 1945 januárjában létrehozták a 33. „Nagy Károly” SS-páncélgránátos hadosztályt. Az igazsághoz azonban az is hozzátartozik, hogy ez az egység csak nevében volt hadosztály, mivel sem

létszáma (8 000 fő alatt), sem pedig felszerelése (mely nélkülözte a nehézfegyverzetet) alapján nem minősült valódi hadosztálynak. Ettől függetlenül az egységet január végén Pomerániában bevetették az éppen támadásba lendülő Vörös Hadsereg ellen, mely a következő hónap folyamán gyakorlatilag megsemmisítette az alakulatot, melynek kevesebb mint 1 000 tagja menekült meg. Ezt követően megkezdődött a francia egység újjászervezése, mely a háború lezárulta miatt már nem fejeződött be. Ettől függetlenül azonban még egy bevetés várt a francia önkéntesek egy részére, ugyanis az újjászervezés alatt álló alakulat német parancsnokát, Krukenberg tábornokot április végén Berlinbe rendelték, ő pedig egy válogatott emberekből álló, hozzávetőlegesen 300-350 főből álló különítményt is magával vitt a német fővárosba. Ez a speciális – és a körülményekhez képest jól felszerelt – egység kis létszáma ellenére emlékezetes küzdelmet vívott a Birodalmi Kancellária előtt az ostrom végéig megakadályozva a szovjet csapatok áttörését saját védelmi szakaszán. Az talán kevésbé meglepő, hogy ennek a különítménynek minden tagjára halál vagy hadifogság várt.

A kötet nem fejeződik be a háború alatti események bemutatásával, mivel a szerző különös figyelmet fordít arra, hogy az olvasókat megismertesse a fegyveres kollaborációban résztvevő személyek háború utáni sorsával. Kitér a hadifogságba esettekre, akik különböző szovjet táborokban – gyakran embertelen körülmények között – várták a háború végét, ahonnan aztán meglehetősen gyorsan hazatelepítették őket, hiszen francia állampolgárként hivatalosan egy baráti állam fennhatósága alá tartoztak. Ez azonban gyakran nem jelentette helyzetük jobbra fordulását, mivel a francia hatóságok felkészülten várták a hazaérkezőket, hogy az akaratuk ellenére besorozottak, a korábbi hadifoglyok és a kötelező munkaszolgálatra Németországba szállított munkások közül kiválogassák a fegyveres szolgálatot önként vállalókat. A megfelelő dokumentációval ellátott nyomozók nagyon hatékonyan végezték munkájukat, így a korábbi önkéntesek jelentős része hamarosan francia börtönökben találta magát, ahol újból kíméletlen bánásmód, valamint súlyos ítéletek vártak rájuk. Hozzá kell tenni, hogy ezek az emberek bizonyos szempontból szerencsések voltak, mivel bírósági ítéletek alapján kellett elszenvedniük valamilyen mértékű büntetést, míg az ország felszabadulása idején számos esetben történtek túlkapások, melyek során számos, a kollaborációban érintett személyt tárgyalás nélkül végeztek ki, illetve lincseltek meg az idegen elnyomás alól frissen felszabadult franciák.

Ugyanakkor a kollaboránsok története még itt sem ért véget teljesen, mivel az elítéltek egy szűk rétege lehetőséget kapott rá, hogy fegyveres szolgálattal válthassa meg börtönbüntetését. A kevésbé súlyos büntetéssel sújtott elítéltek

jelentkezettek indokínai fegyveres szolgálatra, ahol a függetlenedni vágyó felkelők ellen vívott küzdelemben nagy szükség volt harcedzett katonákra, a börtönökben ülők pedig pontosan ilyen emberek voltak. Noha az elitétek körében hatalmas volt a lelkesedés és tömegesen jelentkeztek a felkínált lehetőségre, a francia kommunista párt közbelépése miatt végül csupán egyetlen zászlóaljzat állítottak fel és vetettek be, melynek tagjai rászolgáltak a beléjük vetett bizalomra és jól helytálltak a nehéz és veszteség teljes gyarmati harcokban.

Bene Krisztián a könyv összegzésében érdekes következtetésre jut: a rendelkezésére álló statisztikák alapján felhívja a figyelmet arra a tényre, hogy a fegyveres kollaborációban résztvevők száma nagyságrendileg nem maradt el a Szabad Francia Erőkhöz önként csatlakozó franciák számától. Bár természetesen ez nem jelenti azt, hogy a két erő hasonló támogatottságot élvezett volna a francia lakosság körében, de jól mutatja, hogy a társadalom döntő többsége nem kötelezte el magát egyik fél oldalán sem, így mind a szövetségesek, mind pedig a németek oldalán való aktív (fegyveres) részvétel egy nagyon szűk kisebbséghez köthető.

Meg kell említeni a könyv formai kivitelezését is, mely jelentős különbségeket mutat a doktori értekezéshez képest. Míg utóbbi teljes egészében nélkülözi az ábrákat és illusztrációkat, a kötet értékét nagyszámú térkép és fénykép emeli, mely közelebb hozza a témát az olvasóhoz. A képek egy része külön érdekességet jelenthet a magyar olvasóknak, hiszen korabeli magyar propagandaújságok kép- és szöveganyagának felhasználásával kerültek be a kötetbe. A dolgozatból megismert nagyszámú részletes levéltári melléklet a könyvben is visszaköszön, itt azonban már személynévmutatóval és a jelentősebb személyek betűrendes életrajzával is találkozunk, így a tudományos igényű érdeklődők is eredménnyel forgathatják a terjedelmes monográfiát.

Mindezek alapján azt a következtetést lehet levonni, hogy a franciául tudó olvasó egy jó stílusú, olvasmányos és szakmailag megbízható összefoglalót foghat kézbe egy ezidáig rendkívül kevésbé ismert, de nagyobb érdeklődésre számot tartó témáról, ha rászánja magát Bene Krisztián könyvének elolvasására. A nyelvet nem bírók számára sincs veszte minden, hiszen a mű lényegi részei magyarul is könnyedén hozzáférhetőek az interneten és remélhetőleg rövid időn belül könyv formájában is napvilágot látnak majd a második világháború iránt érdeklődő szakmai valamint laikus közönség örömeire és hasznára.

Bene Krisztián: La collaboration militaire française dans la Seconde Guerre mondiale Éditions Codex, Talmont St. Hilaire, 2012. 592 o.

Kult László

A Somozák Nicaraguája (1936–1979)

A spanyol történetírás a legutóbbi időkig Latin-Amerika történetét a spanyol nemzeti történelem részeként szemlélte, ezért a gyarmati korszak utáni független Latin-Amerika iránt már kevés érdeklődést mutatott. Az elmúlt másfél-két évtizedben figyelhetünk meg változást, a spanyol történettudomány nyitottabbá vált nemcsak Latin-Amerika, de a világ más régióinak történelme iránt is.

A kötethez az egyik (spanyol) előszót író történész, *Carlos Malamud* éppen ezt emeli ki *María Dolores Ferrero Blanco* esetében, aki ezt az új, egyetemes történet felé nyitó kutatói érdeklődést reprezentálja.

A huelvai egyetem professzora kutatásait ugyanis az andalúz bányászat történetével kezdte, majd az 1990-es években fordult figyelme Közép-Kelet-Európa felé, ahol főképpen spanyol külügyi források alapján vizsgálta a hidegháború korszakának periódusát. 2002-ben megjelent könyve¹ az 1956-os magyar forradalomról és Kelet-Európa ébredéséről e kutatás fő eredménye volt.

Publikációiból azonban kitetszik, hogy a 2000 utáni években már Közép-Amerika hidegháborús időszakára is felkeltette a figyelmét. Ebben szerepet játszott egy hosszabb rokoni látogatása Nicaraguába, amikor – a szerzői előszó szerint – felvetődött benne, hogy a „két blokkot” érdemes lenne összehasonlításban vizsgálni.

A könyv másik (nicaraguai) előszavát író *Ernesto Castillo Martínez*, aki az első sandinista kormányban miniszter volt, majd moszkvai nagykövet, éppen ezt a kettős megközelítést tartja figyelemre méltónak – egyetértve a szerző gondolatmenetével: a hidegháború időszakában a Moszkva által leigázott kelet-európai csatlós országokhoz igen hasonlóan működött az Egyesült Államok és Közép-Amerika országai közötti alárendelt, csatlósi függés. A keleti és a nyugati blokk, írja *María Dolores Ferrero*, azonos belső logika szerint működött. Ezért választott egy „autoriter rendszert” a nyugati féltekén, Nicaraguában találva meg a tipikus diktatúrát.

1. *María Dolores Ferrero: La Revolución húngara de 1956, el despertar de Europa del Este.* Huelva, 2002. A könyvről magyar nyelvű ismertetés: *Anderle Ádám: Spanyol látószög: az 1956-os magyar forradalom.* Klié, 2004, 3. 166–169.

Ez az analógia Ferrero könyvében erőteljes példákon keresztül kap megerősítést. S még a Latin-Amerika történetét viszonylag jól ismerő recenzens is meglepetéssel konstatálja, hogy az USA a kommunistaellenesség jelszava ürügyén milyen brutális diktatúrákat támogatott e térségben. Az öröklődő családi diktatúrává váló Somoza-periódus legfeljebb hosszúságával tűnik ki, s azzal, hogy Közép-Amerikában az „antikommunizmus csendőreként”, legmegbízhatóbb és leghatékonyabb eszközöként szolgált, a Panama-csatorna USA-támaszpontjain kiképzést kapott Nemzeti Gárda – Somoza magánhadereje/rendőrsége – tevékenysége révén.

A kötet tulajdonképpen a XX. századi Nicaragua politikatörténete. A bevezető fejezetben a szerző nemcsak összefoglalja a XX. század eleji Nicaragua történetének fő eseményeit – megalapozva a későbbi fejezeteket, de a kötetre és az ország történetére vonatkozó általánosító előfeltevéseket is megfogalmaz. Ferrero szerint ugyanis két fő tényező határozta meg Nicaragua történetét.

Egyfelől a spanyol gyarmati múlt, amely a távoli anyaország miatt a helyi földbirtokosok kezébe adott állami jogosítványokat, amelyek még a XX. században is eleven gyakorlatként éltek tovább: a hatalom urai az állami hatalmat személyi hatalomként, a vagyonygyűjtés eszközeként tételezték. Az észak-amerikai mintára született alkotmány és a kétpárti (liberális-konzervatív) politikai gyakorlat a politikai pluralizmusnak csupán karikatúrája volt, mutatja be a könyv. A pártok küzdelme valójában eszmék nélküli, bandák közötti harc, amely gyakran a két nagyváros, León és Granada rivalizálásaként is megjelent.

A másik, Nicaragua sorsát, történelmét meghatározó, állandó tényező Ferrero szerint az Egyesült Államok jelenléte és befolyása az országban. Nicaragua a többi közép-amerikai országnál nagyobb stratégiai jelentőségű volt az USA számára. A Panama-csatornához való közelsége miatt annak biztonságát szolgálta, a Nicaragua-tó adta kezdvező feltételek pedig egy lehetséges második óceánközi csatorna megépítésének lehetőségét ígérték. Ez a terv pedig a XX. század folyamán gyakran fel-felbukkanó alternatíva volt.

Az ország gazdasági forrásai is vonzották az észak-amerikai tőkét, s nemcsak az ültevényes gazdaság (cukornád, kávé, gyapot), hanem a bányakincsekben gazdag atlanti partvidék is. Az Egyesült Államok számára a nyugodt tőkés üzemenet biztosítása pedig állandósította a katonai beavatkozás szükségességét a XX. század első harmadában.

Augusto Cesar Sandino gerillaháborúja az USA tengerészgyalogsága ellen ennek az új történetnek az első és nemzetközi visszahangot kapott fejezete volt. Anastacio Somoza e háborúban emelkedett fel, szervezte meg az

USA támogatásával magánhadseregét, a Nemzeti Gárdát és Sandino csalárd módon történő meggyilkolásával (1934) igazolta, megbízható szövetségese az Egyesült Államoknak. A Somoza karrierje így és ekkor kezdődött.

A szerző e bevezető fejezet után öt részre tagolja munkáját. A diktatúra történetét a három egymást követő Somoza uralma szerint (Anastacio Somoza García, Luis Somoza Debayle, Anastacio Somoza Debayle) tagolja külön fejezetekben. Külön részben kaptak helyet a diktatúrákkal szembeni ellenállás évtizedei, központi hangsúllyal a sandinista mozgalom történetére. A negyedik rész a végjáték (1974–1979) brutális, véres éveit tekinti át. Külön fejezetet kapott a diktatúra kegyetlenkedéseinek hazai és különösen nemzetközi visszhangja és a tiltakozó mozgalmak bemutatása.

A könyv a nemzetközi historiográfia számára valószínűleg legtöbb újdonsággal szolgáló fejezete a Somoza-család gazdasági és pénzügyeiről ad több mint százoldalas áttekintést.

Mint az előszót író, már említett Ernesto Castillo írja: ez a fejezet a „*könyv tengelye*”, s a legtöbb tanulságot adja Nicaragua mai története számára. És hadd tegyük hozzá, e fejezet a diktatúra „napi gyakorlatát”, legellenzenesebb vonásait mutatja be, amikor az erőszakkal, csalással, az állam forrásait privát célokra történő átszivattyúzással jellemezhető gátlástalan vagyongyűjtésről ad igen gazdagon adatolt leírást. Ez az a fejezet, ami miatt Carlos Malamud a Somoza diktatúra és hozzá kötődő kliens-elit jellemzésére a „*kleptokrácia*”² fogalmát tartja elfogadhatónak.

Ha a könyv forrás- és irodalomjegyzékét valamint annak felhasználását vizsgáljuk, nyilvánvalóvá válik, hogy Ferrero könyve valóban az *első* történeti munka a XX. századi Nicaraguáról. Mint erre előszavában Carlos Malamud is utal, egy 1933-ban Sandinóval készült (spanyol-baszk újságíró által írt) könyv után 1979-ig nem jelent meg könyv Nicaragua történetéről. Az irodalomjegyzékben két könyvet és néhány (nemzetközi botrányt okozó büntetett után) írott újságcikket leszámítva a María Dolores Ferrero által felhasznált összes munka 1979 után született.

Ezért van nagy újdonságértékük a kötetben felhasznált hatalmas mennyiségű és változatos forrásoknak. A nicaraguai levéltári források (nemzeti levéltár, közép-amerikai levéltár, katonai levéltár) fondjai mellett a spanyol külügyi levéltár iratai nyújtottak a szerző számára gazdag anyagot. Külön kell megemlíteni a managuai Közép-amerikai Egyetem (UCA) történeti intézetének levéltárát, mely a Somoza-család magánlevéltárát is őrzi.

2. Latin-Amerikában a politikai elitek tolvajlással felérő tevékenységének leírására, a kleptománia mintájára alkotta meg a spanyol nyelv az elitekre, mint csoportot jellemző cleptocracia fogalmát.

Emellett széles és sokszínű sajtóanyagot is felhasznált a szerző. Nicaraguai, közép-amerikai, dominikai, mexikói, argentin és spanyol lapok mellett több USA-újságot és -folyóiratot is feldolgozott a szerző. Önálló csoportban mutatja be a forrásjegyzék az „intézményi forrásokat”: ebben a nicaraguai nemzeti bank, a spanyol nemzeti bank, a CEPAL vonatkozó dokumentumai és a latin-amerikai demográfiai központ adatbázisainak jegyzékei találhatóak.

Külön csoportot alkotnak az interjúk, amelyeket 2004-ben és 2009-ben készített a sandinista mozgalom 14 vezető személyiségével. Csalóka persze ez a szám, mert sok más sandinista vezető vagy más neves személyiség publikált visszaemlékezését is használta Ferrero, de mert ezeket az általános irodalomjegyzékben említi, külön kell őket „felfedezni”. A csaknem kétszáz tétel több mint felét ugyanis ilyen, memoárjellegű könyvek teszik ki.

A publikált visszaemlékezések kapcsán érdemes egy sajátos, mai nicaraguai jelenségre is felhívni a figyelmet. Mint *Michael Gobar a Mesoamérica* folyóiratban megjelent historiográfiai tanulmányában bemutatja³, ma heves belső harc folyik a forradalom emlékéért (illetve ennek kisajátításáért) a sandinista táboron belül. Világosan látszik, hogy az első sandinista kormány után az FSLN vezetésében a Daniel Ortégával szembe forduló vagy attól elszakadó sandinista vezetők emlékiratai az újra hatalomra került Daniel Ortégával szembeni ellenérzéseiket fogalmazzák meg, feltárva a különbségeket, belső vitákat a forradalmi harc időszakában és a győzelem utáni években. A Ferrero-interjúk listájából kitetszően a szerző a Daniel Ortégától elforduló vagy vele szembe forduló vezetők véleményét, emlékeit tartja elsősorban hitelesnek.

A könyv tartalmi újdonságainak bemutatása lehetetlen feladatnak tűnik, hiszen valójában az egész munka – részleteiben és egészében is – újdonság, ezért inkább csak összefoglalás-szerű áttekintést adunk a hatalmas kötetről.

A diktátorok uralmát az egymást követő fejezetekben a szerző érzékletesen mutatja be. Az első Anastacio Somoza vérrel született, ám a populista demagógiát is sikerrel alkalmazó diktatúrája (1936–1956) még a gazdag vállalkozói rétegek és pártok támogatását is megszerezte, mutat rá Ferrero. A diktatúra valódi (mély)alapja azonban (a felosztatott hadsereg helyett) a Somoza által megszervezett Nemzeti Gárda, mely alkotmányon kívüli erőként egyszerre töltötte be a hadsereg és rendőrség valamint a titkosszolgálat szerepét. Azokban a rövid időszakokban, amikor az USA nyomására, „illemből” más gyakorolta névlegesen az elnöki hatalmat, a Nemzeti Gárda

3. Michael Gobar: Reconstrucción histórica de la Revolución Sandinista de Nicaragua. *Mesoamérica*. No.54. 2012., 142–148.

Somozák által öröközött parancsnoki tiszte („főigazgató”) garanciát jelentett a valódi hatalom megőrzésére. Ezek a kérészerű, súlytalan elnökök a Somoza családjai voltak.

Ez a periódus az Egyesült Államok és a Somoza kapcsolatának aranykora. Különösképpen a bőséges képanyag árulkodik az USA-elnökök és a Somoza-család bensőséges kapcsolatáról.

Ezen első periódusban a gazdasági fellendülés is segítette a család hatalmának konszolidálódását az elittel kötött változó tartalmú paktumok révén. A gátlástalan vagyongyűjtést is Anastacio Somoza García kezdte el. 1956-ra a Somoza-család már az ország megművelhető földjeinek 10%-át tartotta kezében, immár az ország leggazdagabb földbirtokosaként. Ferrero szerint egyébként a Somoza-földbirtokok első nagy csoportját a második világháború alatt kisajátított német birtokok adták, amelyek a Somoza-család tulajdonába kerültek.

1956–1963 között Luis Somoza Debayle már egy gazdasági és politikai válságba került országban birtokolta a hatalmat, amikor bizonytalan reformkísérleteinek kudarca után az USA támogatását a közép-amerikai és karibi térség fő antikommunista csendőreként őrizte meg a kubai forradalom győzelme utáni válságos esztendőkből, amelyek a Sandinista Nemzeti Felszabadítási Front (FSLN) megszületését is hozták.

Anastacio Somoza Debayle első kormánya (1967–1974) idején pedig megszülettek a polgári ellenzéki mozgalmak is. Az 1972-es földrengés után, amely romba döntötte a fővárost, Managuát, a több százmillió dolláros nemzetközi támogatást, amelyet a főváros újjáépítésére kapott a kormány, az elnök Somoza családi vagyonná változtatta. A romokban maradt Managua a tolvaj diktatúra jelképévé vált, mely a szembenállás széles népi szervezeteit is megszülte. A diktatúra számára ettől kezdve, írja Ferrero, az egész nép ellenségévé vált, és a harc polgárháborúvá szélesedett.

Ebben a keretben tárgyalja a könyv az FSLN történetét, akcióit, belső vitáit, irányzatait⁴. A kötetből egyértelműen kitűnik: a Sandinista Front politikailag-ideológiailag sokszínű szervezet volt. Markáns vonulatot képviseltek a katolikus hívők szervezetei (az első sandinista kormányban három papminiszter is volt). A marxizmust képviselők viszont nem jelentek meg erős irányzatként. Ferrero a *pragmatizmust* tartja a mozgalom legfőbb jellemzőjének és fő erényének, amely a győzelem utáni programban is jelen

4. A névadó gerillavezér, Augusto César Sandino, az FSLN-t alapító Carlos Fonseca Amador és más sandinista vezetők elemzése, visszaemlékezései, a sandinista vezetőkkel készített interjúk találhatóak a *Sandinisták*. (Budapest, Kossuth, 1985.) című forrásgyűjteményben. A szövegeket válogatta, a jegyzeteket és a bevezető tanulmányt készítette Anderle Ádám.

volt: többpártrendszer, vegyes gazdaság, szociális érzékenység voltak ennek fő elemei.

A szerző ezekben a részekben nagy figyelmet fordít arra, hogy szemléletes példákkal jellemezze a diktatúra gátlástalan brutalitását, az ellene folytatott küzdelmet és e küzdelem nemzetközi visszhangját.

Külön alfejezetekben olvashatunk például a túszejtő akciókról, a parlament elfoglalásáról, illegális lakásokról, az 1972-es földrengés következményeiről, a harc eredményét döntően befolyásoló ütközetekről, a Nemzeti Gárda gyilkosságairól, a kínzások gyakorlatáról, a börtönviszonyokról, stb. Ferrero nagy empátiával mutatja be az ellenállásban részt vevő asszonyok szerepét is. E részeket gazdag fotóanyag illusztrálja.

Ferrero kísérletet tesz arra, hogy a diktatúra áldozatainak számáról is információt adjon. Forrásai meglehetősen sokfélék, hiszen a latin-amerikai diktatúrák bukása után minden érintett országban megkezdődött az áldozatok felkutatása, a pusztítás dimenzióinak feltárása. Ezt az *Igazság Bizottságai* végezték, végzik. Ferrero a közép-amerikai államok áldozatainak számával veti össze a nicaraguai adatokat. Az eddigi kutatások alapján a politikai és köztörvényes gyilkosságokkal, kínzásokkal megöltöket, az utcai tüntetésre adott sortűzekben, koncentrációs táborokban meggyilkoltakat, a vidéki tiszogató akciókban „eltünteteket” is számbavéve a szerző reálisnak tartja a Somoza-diktatúra 43 éve alatti áldozatoknak a kutatások által becslött 100 000-es számát. Ezt közép-amerikai összevetésben arányaiban a legmagasabbnak tartja, hiszen Nicaragua lakossága alig haladta meg a kétmilliót. Az áldozatoknak csaknem felét ugyanakkor a felkelés utolsó két évében (1977–1979) ölték meg. Ferrero arra is figyelmeztet, hogy a megcsonkított, rokkanttá tették (főképpen fiatalok) száma is több tízezer lehet.

A Somozák vagyonosodását bemutató utolsó nagy részben a szerző jelzi, hogy az olykor döbbenetes részleteket tartalmazó hatalmas információ-tömeggel együtt is (amelynek egy része inkább a mellékletekben kaphatott volna helyet), a bemutatott kép még valószínűleg messze áll a valóság teljességétől.

A szerző e fejezetben adja közre például a Somozák elnökválasztás előtt kötelezően benyújtott vagyonbevallásait, melyek bár hatalmas és részletes listák (például Anastacio Somoza 1951-es vagyoni listáján 140-nél több tétel – városi telkek és vállalatok, pénzüzetek, stb. – szerepel), a valódi dimenziók kontúrjainak csupán illusztrációjaként szolgálnak, a bevallásban ugyanis igen sok lehet a torzítás és az elhallgatás.

Anastacio Somoza 1956-os bevallása is e gigantikus dimenziók érzékeltetését szolgálhatja: eszerint ez évben összességében már 106 000 hektárnál

nagyobb földterületet birtokolt. És amikor végrendelkezett, törvényes gyermekei csak készpénzben együttesen 30 millió dollárt kaptak.

A legrészletesebb adatokat Luis Somoza esetében (1967) mutat be a szerző. Eszerint a diktátornak 137 földbirtoka együttesen 111.242 hektárt tett ki. Feleségének, gyermekeinek és más családtagjainak vagyonevellása az övétől teljesen független volt.

Az ingatlanok mellett részvényeik értéke sok százmillió dolláros nagyságra tehető, s a más vállalatokban szerzett részesedéseiket még megbecsülni sem lehet. A legitim gyermekek vagyonát pedig csupán elképzelni lehet.

Luis Somozának érdekeltségei voltak a bányászatban, a bel- és külkereskedelemben, a cukor és a gyapotszektorban, a halászatban, a húsfeldolgozásban, a feldolgozó- és szolgáltatóiparban is. Ferrero oldalakon keresztül közöl adatokat e szektorokról, ám az összképtől és a teljességtől – ezt a szerző is hangsúlyozza – még távol vagyunk. Mindeközben, mutatja be Ferrero, a „legális” köztársasági elnöki fizetések és juttatások is arcátlanul, többszörösen magasabbak voltak Közép-Amerika más elnökeinek juttatásainál.

A gazdagodás különböző technikáit is megismerhetjük a könyvből: a Nemzeti Gárda pressziójára történt felvásárlások, a külföldi cégek általi álmami engedélyért a családi bankszámlára fizetendő dollármilliók és „védelmi pénzek”, az állami források korrupciós célokra történő felhasználása, kényszerkisajátítások, stb. szolgáltak a (Somozák számára *eredeti*) tőkefelhalmozás „*erőszakos emeltyűiként*” (Marx).

Így lehetett, hogy a diktatúra bukása után a Somozák elmenekülő tagjai az elvesztett ingatlantulajdonok ellenére is – nyilatkozataik szerint – hatalmas, összességében több százmilliók külföldi bankszámlák birtokosai maradtak Svájcban és az Egyesült Államokban.

Nicaragua leggazdagabb családjává lettek tehát a Somozák, akik az állam szervezetét, erejét magán meggazdagodásukra használták fel egy olyan országban, ahol 65 732 paraszt, a földtulajdonosok 75,7 százaléka az összes földnek csupán 13 százalékaival rendelkezett, szemben az 1651 nagybirtokossal (1,6%) „akik a (jó minőségű) földek 65 százalékát birtokolták. Nagyon szegény, analfabéta ország, hatalmas államadósság, a nemzeti termelés csökkenése, a tőke kimenekülése jelzi Ferrero szerint a Somoza-korszak-végi általános helyzetet.

Mindazonáltal, a Somozák hatalmas gazdagsága és az ország elképesztő általános nyomora közötti kontraszt érzékeltetése, bár a szerző törekszik az ezt alátámasztó gazdasági-szociális adatokat bemutatni, csupán illuztratív és hiányosan mozaikszerű lehet. Ám ez nem a szerző hibája! Ma még

hiányoznak azok az alapvető gazdaság- és társadalomtörténeti kutatások, amelyek pontosabbá tehetnék María Dolores Ferrero megállapításait. Ez persze a nicaraguai történetírás egészének a feladata. A társadalomtörténeti kutatások más szempontból is fontosak lennének, mert így lehetne az eltérő társadalmi csoportok diktatúrához való viszonyának jellemzőit megérteni, például az atlanti partvidék észak-amerikai bányáiban dolgozó miszkító *indiánok* sandinisták elleni magatartását ebben a politikailag feszült, polgárháborús korszakban.

Az elvadult diktatúrával az 1970-es évek közepére szembefordultak a jogbiztonságot igénylő, korábban „útítárs” vállalkozók csoportjai és a közép- és alacsony jövedelműek is. Am szembe fordult a diktatúrával a korábban lojális katolikus hierarchia is, s Jimmy Carter elnökségével (1977–1981) pedig az Egyesült Államok magatartása is hűvössé vált a már nem vállalható diktátorral szemben. A diktatúra elleni offenzíva kibontakozásához a gyúanyagot Pedro Joaquín Chamorro meggyilkolása adta. A régi nicaraguai patricius családhoz tartozó Chamorrót, az ellenzéki *La Prensa* című lap tulajdonos-főszerkesztőjét, a polgári ellenállás emblematikus figuráját 1978 január elején a Nemzeti Gárda megölte. Ez a politikai gyilkosság végleg egyesített minden Somoza-ellenes erőt és mozgalmat.

María Dolores Ferrero sokfajta adattal bizonyítja, hogy a Somozák elűzése éppen e teljes nemzeti összefogás eredménye volt. Az alapvető kérdésekben is eltérő felfogású ellenzéki csoportoknak, emeli ki, egyben volt azonos a véleménye: a Somozákat el kell zavarni. A győzelmet ez az összefogás hozta meg egy nemzeti felkelésben, melynek, bár fontos, de csupán egyik mozzanata volt az FSLN katonai ereje.

María Dolores Ferrero könyvének különleges atmoszférát kölcsönöz, hogy kutatásának tárgyához – ahogy Carlos Malamud előszavában is jelzi – igen csak „közel került”. Ezért mutatja be nagy szimpátiával a kegyetlen diktatorikus rendszer ellen harcolókat, terveiket, tetteiket.

Am ezzel szembesítve a későbbi történéseket, különösen a sandinista Daniel Ortega második elnökségének valóságát, a szerző csalódottsága is tetten érhető. Fejezeteiben gyakran tesz utalást az 1979 utáni évekre, bemutatva, ahogy a Kormányzó Juntában megtestesülő nemzeti egység a család sandinista magatartás miatt felbomlott. S az elvesztett illúziók által inspirált hangulatban jutott a szerző arra a következtetésre a könyv epilógusában, hogy „*a forradalmak sosem győznek*”.

Csalódása mélyén az a felismerés rejlik, hogy az új, sandinista hatalom sok elemét vette át a gyűlölt somozista rendszernek: a populista caudillismót, a korrupciót, a harácsolást, a szociális érzéketlenséget stb.

Ezt a csalódott életérzést fogalmazza meg egyébként a volt sandinista miniszter, Ernesto Castillo Martínez is, aki a már említett nicaraguai előszóban a szerzőéhez hasonló keserű alaphangot üt meg:

„Mint olvasó, személyesen azt várom, hogy ez a könyv másokban is megfogalmazza az alábbi két kérdést:

1. A mai Sandinista Front képviseli-e azokat az értékeket, amikért Sandino és társai harcoltak és meghaltak, hogy az új generációk egy Somozától eltérő Nicaraguában éljenek?

2. Kik ma tulajdonosai, jelenlegi hasznélvezői annak a hatalmas vagyonnak, amit a Somozák és rokonaik harácsoltak össze annyi hosszú év alatt?”

E kérdések valójában egy, a Sandinista Front mai vezetőit illető vádirat kérdései is lehetnének.⁵

María Dolores Ferrero Blanco: *La Nicaragua de los Somoza (1936–1979)* Universidad de Huelva, Huelva, 2010, 809 o.

Anderle Ádám

5. A recenzió megírása után tűnt fel az interneten a hír, hogy María Dolores Ferrero e könyvének második kiadása 2013 februárjában megjelent Managuában az Universidad Centroamericana gondozásában.

Társadalmi egyenlőtlenség Németországban

2013. február ötödikén megjelent a németországi társadalmi egyenlőtlenségről szóló könyv. A német társadalomtörténész, *Hans-Ulrich Wehler* számos statisztikai adattal bizonyítja a németországi szegények és gazdagok között folyamatosan növekvő jövedelemkülönbséget és társadalmi egyenlőtlenséget az új könyvében. A nagyszámú adat bemutatása mellett ugyanakkor a szerző nem elemzi a bemutatott társadalmi folyamat alapvető okait és nem mutat fel azonnal megvalósítható megoldásokat sem.

A könyvben főként a következő kérdések vetődnek fel: ki mennyi vagyonnal rendelkezik? Ki hogyan és milyen körülmények között él és lakik? Ki kivel házasodik? Mennyire súlyosbodik a társadalmi egyenlőtlenség az idősebb korban? Mi a helyzet az oktatási esélyegyenlőségek kapcsán és milyen szerepe van a származási, vallási és nemi tényezőknek Kelet- és Nyugat-Németország között? Ki kerül fel és ki marad lent a társadalmi ranglétrán?

Kimutatható, hogy piacgazdaság orientáltságú gazdasági rendszerekben általában nő a társadalmi egyenlőtlenség. Ez a tendencia a dinamika, a verseny, a kockázatok és a válsághajlam párhuzamosságából és összjátékából adódik. Azonban a különösen magas szintű társadalmi egyenlőtlenség igen csak különböző fokú, de nagyon súlyos gondokhoz vezethet. Amennyiben a különféle problémák feltörnek, akkor ezek alappilléreiben is meginogtathatják a német társadalmat. Abban az esetben, ha az egyoldalú megkülönböztetések és a különböző érdekcsoportok szelektív érvénysülése a következő években továbbra is ilyen ütemben fog nőni, akkor ez nagy valószínűséggel veszélybe sodorhatja a demokrácia elvét valamint a pluralizmus gyakorlatát, vagyis magát a társadalmi stabilitást.

A német társadalomtörténész szerint pontosan egy ilyen helyzet peremén áll ma a Német Szövetségi Köztársaság. Wehler rámutat arra, hogy a Németországban ma még mindig fennálló társadalmi egyenlőtlenség nemcsak társadalmi valóság, hanem az is megállapítható, hogy rohamosan és folytonosan növekvő tendencia is. Ilyen módon a szerző egyszerre megbünteti

az összes állítólagos német társadalmi mobilitásra vonatkozó hamis vagy érvénytelen állítást, hiszen egyre nő azoknak az embereknek a száma, akik lecsúsznak a társadalmi ranglétrán, és csak nagyon keveseknek adatik meg a felemelkedés lehetősége.

A szerző már a könyv bevezetőjében így fogalmaz: „A kiéleződött egyenlőtlenség és az egyre növekvő kétségeken keresztül előbb vagy utóbb a politikai rendszer legitimitási alapja is meg fog kérdőjeleződni.” (9. o.) A mai hatalomnak pontosan ez az egyik meghirdetett célja és fő legitimitási alapja, hogy az esélyegyenlőség megnőjjön és a megnövekedett egyenlőtlenségek csökkenjenek a társadalomban.

A szerző észrevételei azonban azt mutatják, hogy a nyugat-német és össznémet társadalomban továbbra is „túlzott mértékű hierarchizálódás” uralkodik. Sőt az egyesülés utáni, a még ma is folyamatban lévő, különféle stratégiai átszerveződések átlátszhatatlan módon történnek az össznémet társadalomra nézve. A jövedelmi különbségek növekedése eredményeként nő a társadalmi robbanékonyág veszélye is. Egyrészt, a reáljövedelem stagnált az elmúlt években, másrészt, a felső réteg magánjövedelme három százalékos növekedést könyvelhetett el Németországban, vagyis 4,5-ről 9,5 milliárd €-ra nőtt.

A szociális gondok mélységének és időszerűségének megértéséhez a szerző először egy rövid történelmi áttekintésben a gazdasági és társadalmi elméleteket, a múlt század szellemtörténetébe visszanyúlva vizsgálja. Adam Smith bemutatása után rögtön Karl Marx majd Max Weber következnek és így az olvasó, viszonylag gyorsan Pierre Bourdieu elméleténél találja magát. Wehler csak ezek után határozza meg, hogy mit is ért ő itt a „társadalmi egyenlőtlenség” fogalmán. E fogalom alatt nem csupán a magas jövedelmeket és a stagnáló béreket érti, hanem „mindenelőtt a szűkebb elitek politikailag és jogilag megalapozott hatalomgyakorlását” (63. o.) is, mert egyesek „olyan módon jutnak jövedelemhez és vagyonhoz, amely őket alkalmazottaik közül igen messzemenően kiemeli.” Ez azonban „pár évvel ezelőtt elképzelhetetlen lett volna.” (63. o.) A szerző rengeteg statisztikai adattal támasztja alá a gazdagok és szegények közötti jövedelmi különbségek aránytalanságait. Pontosán bemutatja, hogy hogyan is néznek ki a mai németországi társadalomban az egyik oldalon lévő magas ügyvezetői fizetések, amíg a másik oldalon nő a gyermekszegénység és a szociális segélyre (Hartz IV) szorulóknak száma.

Wehler megállapítása szerint a németországi felső tizednek sikerült egy „kíméletlen összpontosított folyamatban” nagymértékben meggazdagodni, hiszen 2010-ig megszerezték maguknak „a teljes magánvagyonok kéthar-

madát”. (73. o.) A jövedelmi és vagyoni egyenlőtlenségekkel kapcsolatos észrevételek nyilvánvalóvá teszik, hogy az elmúlt években a társadalmi egyenlőtlenségek eddigi példátlan mértékben növekedtek Németországban.

Wehler megfigyelései szerint itt nem csak a pénzügyi források elosztásáról van szó, mivel ezzel párhuzamosan már régóta a társadalmi összpontosító folyamat is beindult, „amely az elitista bezártságot elképesztő homogenizálódás felé lendítette”. (85. o.) Mégis, az elitek állításaival ellentétben, a társadalmi származás még mindig sokkal fontosabb szerepet játszik ma is a karrierrel kapcsolatos előrehaladásban, mint a tanulás és munka által bizonyított teljesítmény. Ez a társadalmi jelenség még a német házassági piacon is jól megfigyelhető, bármennyire hangsúlyozza a „meritokrácia”, hogy a teljesítményhez kötött és megérdemelt pályafutás fontosabb a társadalmi felemelkedésben, mint a társadalmi származás.

Wehler a növekvő társadalmi egyenlőtlenséget hosszú távon szemlélendő folyamatként kezeli és ezt más példákkal is szemlélteti, mint az oktatási esélyegyenlőtlenség kérdése, az egészségügyi gondok és a nagy többség életkörülményinek rohamos romlása. Mindez azonban nem illik bele „a teljesen szabályozásmentes és magát szabályozó piac képviselőinek voodoo-babonájába”. (166. o.) Pontosan ezt a pénzügyi és gazdasági válság előtt széles körben elterjedt nézetet támadja a történész, amikor így fogalmaz: „e tapasztalatok fényében a piacok szükségszerű és hatékony szabályozása még mindig nem történt meg.” Wehler szerint ez azért van még ma is így, „mert az érdekcsoportok által gyakorolt nyomást eddig nem lehetett leküzdeni.” (167. o.)

A történész meggyőződése szerint fontos a piaci ellenőrzés és szabályozás. Azonban az ő ezzel kapcsolatos javaslata, mint például a vagyonadó újbóli bevezetése, amit nem olyan könnyű megvalósítani a mai Németországban, szintén megkérdőjelezhető eszköz. Kérdéses, hogy mennyire tartható a gazdaságok ilyen jellegű megadóztatása a megoldások közé? Mert ha a vagyonadót csupán az újraelosztás érdekében használnánk eszközként azért, hogy nagyobb legyen a társadalmi igazságosság, amit sokszor szakszervezetek és baloldali pártok is ezenképpen követelnek, akkor azonban az is nyilvánvaló, hogy így hamar elérnénk az alkotmányosság határait. Ezáltal túl sok és bonyolult jogi kérdés maradna megoldatlanul, mint például: állhatna-e ez az adó kizárólag a vagyoni bevételekből, azaz jövedelemadó lenne, vagy akár a már tulajdonban lévő ingó és ingatlan vagyona is kivethető lenne?

Az utószóban a szerző arra a következtetésre jut, hogy eddig lényegében az ipar teljesítményképessége és a jóléti állam szociális hálója képes volt

úgy „enyhíteni” a különféle egyenlőtlenségeket, hogy abból még nem alakulhatott ki komolyabb társadalmi robbanékonyosság.

Az első fejezet szakszavai igencsak nehézkesek, amely elriaszthatja a nem szakmabeli érdeklődőt a további olvasástól. Figyelemre méltó, hogy a szerző a társadalmi egyenlőtlenség különféle jellegzetességeivel foglalkozik ebben a százkilencvenhárom oldalas könyvben, egyes jövedelmi és vagyoni egyenlőtlenségekkel kapcsolatos észrevételei igencsak egyediek. Sőt a különféle társadalmi jelenségek pontos dokumentációja lenyűgöző. Ezzel szemben, a következő fejezetek hosszúsága miatt egyes oldalak adatokkal zsúfoltnak tűnhetnek az olvasónak. Wehler nem foglalkozik elég részletesen a bemutatott társadalmi folyamat alapvető okaival. Továbbá a „törökök tömeges bevándorlásával” (146 o.) kapcsolatos megjegyzései igencsak vitathatóak.

Következtetésként elmondható, hogy a szerző meg van győződve a könyvében leírt érvelések helyes irányvonaláról, de tényleges és azonnal végrehajtható megoldásokat ő sem tud felmutatni a vázolt társadalmi folyamat kapcsán. Mindemellett Wehler pontos adataival és körmönfont stílusával sikeresen hívja fel a figyelmet a nyugati demokrácia egy alapvetően fontos és még mindig megoldatlan társadalompolitikai kérdéskörére.

Hans-Ulrich Wehler,¹ Die neue Umverteilung. Soziale Ungleichheit in Deutschland (Az új újraelosztás. Társadalmi egyenlőtlenség Németországban) München 2013. C. H. Beck-Verlag, 193 o.

Eperjesi Zoltán

1. Hans-Ulrich Wehler 1931-ben született és nyugdíjba vonulásáig egyetemese történelmet oktatott a Bielefeldi Egyetemen. Ebben a felsőoktatási intézményben a hatvanas évek közepétől egy sajátos történelmi kutatási irányzat folyik, amely a szociológiával párosul. Wehler, fő munkája az öt kötetes „Német társadalomtörténet” „Deutschen Gesellschaftsgeschichte”, de ezen kívül a szerző számos más könyvet is közzétett.